

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Між двома війнами (1921—1941 рр.)

Універсали Центральної Ради

Сталінізм і Україна

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)

Українські канадці: проблеми соціально-демографічної інтеграції

Гетьман Пилип Орлик і Франція

П. А. Столипін: з життя та державної діяльності

О. Субтельний. Україна. Історія

8'91

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

еса редакції

01 Київ 1, вул. Кірова, 4
фони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 8 (365)

СЕРПЕНЬ 1991

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921—1941 рр.) 3

Новий погляд на проблему

Універсали Центральної Ради 20

Гамрецький Ю. М. Універсали — визначальні віхи історії Центральної Ради 23

Маловідомі сторінки історії

Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (*Продовження*) 30

Яковлева Л. В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921—1923 рр. 42

125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) (*Продовження*) 54

До 100-річчя української еміграції в Канаді

Євтух В. Б., Ковальчук О. О. Українські канадці: проблеми соціально-демографічної інтеграції 64

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Колесник В. Ф. Робітничий клас України в роки перших п'ятирічок в історичній літературі другої половини 50-х — на початку 80-х років 75

ПОВІДОМЛЕННЯ

Іванова Л. Г. Роль інтелігенції України у формуванні етносоціальної свідомості у 30-ті—40-ві роки ХІХ ст. 83

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

| | |
|---|----|
| Русіна О. В. «Записки» НТШ | 95 |
| Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція | 97 |

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

| | |
|--|-----|
| Драматична сторінка історії чекістського підпілля в Києві (1941—1942 рр.) (Продовження) | 112 |
|--|-----|

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

| | |
|---|-----|
| Волковинський В. М., Левенець Ю. А. П. А. Століпін: з життя та державної діяльності (Продовження) | 122 |
|---|-----|

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

| | |
|--|-----|
| Субтельний Орест (Торонто, Канада). Україна. Історія (Продовження) | 131 |
|--|-----|

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

| | |
|--|-----|
| Стависький В. І. До питання про загальноруське літописання 40-х років XIII ст. | 141 |
|--|-----|

ОГЛЯДИ

| | |
|--|-----|
| Шлохій С. М. (Дніпропетровськ). Варшавські українознавчі записки.— Варшава, 1989.— Зошит 1 | 148 |
|--|-----|

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

| | |
|---|-----|
| Лемешонок В. І. (Мінськ). А. С. Чайковський. За нами Большая земля | 151 |
| Алексеев Ю. М., Вертегел А. Г. Культурные и общественные связи Украины со странами Европы | 154 |

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

| | |
|---|-----|
| Соса П. П. (Черкаси). Читацька конференція «Українського історичного журналу» | 157 |
|---|-----|

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

С. В. Кульчицький (Київ)

Між двома війнами [1921—1941 рр.]

У статті на основі нових підходів, з використанням не відомих раніше даних розкриваються кардинальні питання історії України міжвоєнного періоду — перехід до нової економічної політики, утворення Союзу РСР, успіхи і труднощі індустріалізації, колективізація і голод 1932—1933 рр., культурне будівництво, возз'єднання українських земель.

Перехід до нової економічної політики

Воєнні дії, що точилися на території України майже безперервно протягом семи років, тяжко позначилися на її продуктивних силах. З іншого боку, воєнно-комуністична політика призвела до суцільної дезорганізації управління економікою. В результаті господарська криза досягла величезних масштабів. Робітничий клас ніколи не зазнавав більших злигоднів. Рятуючись від голоду, робітники покидали непрацюючі підприємства й ішли в села. Епідемії висипного тифу та інших хвороб — постійних супутників недоїдання — тисячами зводили людей у могилу.

У сільському господарстві товарність виробництва катастрофічно впала. Це також було наслідком воєнно-комуністичної політики. Продрозкладка просто-таки змушувала селян обмежувати посіви власними потребами. Значні земельні масиви лишалися необробленими.

Невдоволення села реквізіціями продовольства і заборону торгівлі після ліквідації фронтів стало відчуватися гостріше. Селянські маси не мирилися з політикою воєнного комунізму. Це надало нових сил розгромленим петлюрівським і махновським формуванням. Застосовуючи тактику партизанської боротьби, вони у багатьох районах тримали під контролем усю сільську місцевість. Партія змушена була кинути проти селянських загонів добірні частини регулярної армії, очолювані ушлавленими героями громадянської війни. Використання армії проти повсталих селян свідчило про гостру кризу влади.

Та припинення воєнних дій не послужило для партії поштовхом до того, щоб відмовитися від спроб прискореннями темпами будувати безтоварну економіку, як того вимагали воєнно-комуністична доктрина і заснована на ній партійна програма 1919 р. Про це свідчать підходи до виконання затвердженого на VIII Всеросійському з'їзді Рад (грудень 1920 р.) перспективного плану відбудови й розвитку народного господарства на основі електрифікації, який увійшов в історію як план ГОЕЛРО. Виступаючи на з'їзді, В. І. Ленін висловив надію на те, що продрозкладка з урожаю 1920 р. дасть державі до 300 млн. пудів хліба, і зауважив, що без такого хлібного фонду неможливо відбудувати промисловість і транспорт, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії. У грудні 1920 р.— січні 1921 р. він підписав ряд декретів і постанов, які продовжували курс на якнай-

швидшу побудову безтоварної економіки: про безплатний відпуск продуктів по картках, безплатність палива, комунальних і поштово-телеграфних послуг, скасування грошових податків. Незабаром планувалося взагалі скасувати грошовий обіг.

У керівних колах партії більшовиків розуміли, що треба вжити заходів до припинення деградації сільського господарства. Здавалося б, найпростішим засобом була ліквідація самої продрозкладки. Але це означало відродження купівлі-продажу, тобто товарно-грошових відносин, що суперечило воєнно-комуністичній доктрині. Очевидно, з цих міркувань ЦК РКП(б) не реагував на висунуту Л. Д. Троцьким у лютому 1920 р. пропозицію запровадити прибутково-прогресивний натуральний податок і відмовитися від «політики зрівняльної ревізиції за продовольчими нормами, кругової поруки під час зсипки і зрівняльного розподілу продуктів промисловості», котра, як проникливо передбачав цей лідер партії, «загрожує остаточно підірвати господарське життя країни»¹. VIII Всеросійський з'їзд Рад, який знову розглянув це питання наприкінці року, спробував припинити деградацію зовсім іншим способом: прийняв закон про запровадження обов'язкових державних завдань на посів для кожного селянського господарства.

Закон цей, на щастя, лишився на папері. Навесні 1921 р. економічна й політична криза набула таких масштабів, що від політики «безпосереднього» (тобто не опосередкованого товарно-грошовими відносинами) господарського будівництва довелося відмовитися. Перехід до нової економічної політики, яку так назвали на відміну від старої, воєнно-комуністичної, відбувався болісно, тільки під тиском очевидних реальностей господарського життя.

Кардинальні зміни в економічній політиці почалися із скасуванням продрозкладки. Вперше В. І. Ленін висловив цю пропозицію у тезах, написаних 8 лютого 1921 р. Незабаром, 15 березня, X з'їзд РКП(б) прийняв постанову «Про заміну розкладки натуральним податком». Виходячи з рішень з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК 27 березня схвалила закон про продподаток, а Раднарком УСРР 29 березня видав декрет про норми і розмір податку. Селяни, які виконали продрозкладку з урожаю 1920 р., могли вільно розпоряджатися лишками. По чотирьох губерніях, які мали найбільший процент виконання розкладки, залишок заборгованості списувався.

Вплив нового закону позначився не відразу. По-перше, продподаток мав вилучатися з урожаю 1921 р. Попередній закон про продрозкладку з урожаю 1920 р. залишався в силі, тільки обсяг розкладки зменшувався на 20%. По-друге, вилучення продподатку з урожаю 1921 р. на практиці нерідко здійснювалося методами продрозкладки. Деградоване розкладкою сільське господарство не мало будь-яких резервів, щоб протистояти катастрофічній посусі, яка у 1921 р. охопила Поволжя та південні губернії України. Тому в країні почався голод. У тих місцевостях, де визрів урожай, зокрема, на Правобережній Україні, хліб здебільшого брали примусово, і не в певних розмірах, обумовлених законом про продподаток, а всі лишки. Однак навіть декларація держави про відмову від ревізійного підходу до хлібоготівель багато важила. Перед селянами вперше відкривалася перспектива господарського освоєння одержаної землі.

Дозвіл розпоряджатися лишками хліба після сплати продподатку означав фактичну легалізацію приватної торгівлі, яка досі існувала підпільно, головним чином у формі мішечництва. Щоправда, в самій постанові партійного з'їзду йшлося про те, щоб надати селянам можливість використовувати лишки продукції тільки в місцевому госпо-

¹ Троцький Л. Д. Основные вопросы продовольственной и земельной политики (Предложения, вносившиеся в ЦК в феврале 1920 г.) // К истории русской революции.— М., 1990.— С. 198.

дарському обороті, тобто продавати її на сільських та містечкових базарах. Ленін сподівався, що ринок вдасться обмежити місцевим оборотом, а в загальнодержавному масштабі буде організований товарообмін. Отже, рішення X з'їзду РКП(б) можна вважати лише початком переходу до непу, але не безпосереднім переходом.

Навесні 1921 р. розгорнулася широка роз'яснювальна робота по налагодженню безгрошового обміну між містом та селом. З цією метою було використано більшу частину скромних державних ресурсів промислових товарів. На Україні товарообмінна операція здійснювалася вперше (в Центральній Росії ще у 1918 р. було зроблено дві безуспішні спроби). Практичних результатів вона, звичайно, не дала, бо «вироджувалася» у всім відому торгівлю. Для революціонерів, які прагнули побудувати суспільство без експлуатації людини людиною шляхом простого скасування товарно-грошових відносин і ринку, ця неможливість запровадити попри всі зусилля товарообмін була явищем незбагненим. Вони наполягали на продовженні взятого курсу, та Ленін зумів переконати інших керівників партії у необхідності визнати реальність існування товарно-грошових відносин. Це, однак, не означало відмови від воєнно-комуністичних уявлень про соціалізм: відступ вважався тимчасовим. Влітку 1921 р. Володимир Ілліч поставив на порядок денний питання про відновлення правильного грошового обігу, визнання приватної та створення державної торгівлі, насамперед оптової. У його промові на Всеросійській продовольчій нараді 16 червня вперше з'явився термін «нова економічна політика».

Дозвіл торгувати не міг не викликати пошвавлення підприємницької діяльності. Разом з нею з'явилася нова буржуазія — орендарі, маклери, комісіонери, торговці-оптовики, підприємці. Таких капіталістів назвали людьми непу — непманами.

Багато членів правлячої партії, особливо в керівних її ланках, вважали неп катастрофічним відступом від революційних завоювань, необгрунтованою поступкою капіталістам. Вони не відчували, що політика воєнного комунізму заводить у безвихідь. Проте безмежний авторитет Леніна до часу стримував воєнно-комуністичну опозицію. Настрої, які існували в суспільстві, добре передано в одному з віршів тоді ще молодого поета Володимира Сосюри:

Я не знаю, хто кого морочить,
але я б нагана знову взяв
і стріляв би в кожні жирні очі,
в кожну шляпку і в манто стріляв...²

Після березня 1921 р. склалася нова система пріоритетів господарського будівництва. Інтереси сільського господарства вийшли на перше місце. Довелося відмовитися від первісного задуму, який полягав у тому, щоб негайно розпочати широким фронтом виконання плану ГОЕЛРО. У розвитку промисловості було вирішено зробити ставку не тільки на ресурси державного бюджету, а й на приватну ініціативу.

Зокрема, в руках держави передбачалося зосередити тільки великі підприємства. Всі дрібні — передавалися в оренду. На Україні як організаціям (кооперативам, комнезамам, артілям), так і приватним особам, не виключаючи колишніх власників, їх було здано 5200, тобто близько половини (за кількістю) націоналізованого фонду.

Хоч майже вся велика машинна індустрія лишилася за державою, режим користування цією власністю докорінно змінювався. Раніше заводи і фабрики підпорядковувалися численним головним комітетам (главкам) Вищої Ради народного господарства — Головцукор, Головсіль, Головсірник тощо. Ця вкрай зацентралізована вертикальна система управління з дріб'язковою бюрократичною опікою над підприємствами (главкізм) не залишала місця для ініціативи й самоді-

² Сосюра Володимир. Твори: В 4-х т.— К., 1986.— Т. 1.— С. 151.

яльності виробничих колективів. Тепер же підприємства об'єднувалися у галузеві або територіальні трести, більшість яких переводилася на госпрозрахунок, коли витрати виробництва покривалися власними прибутками. Цим об'єднанням надавалася майже повна господарська самостійність в умовах ринку. За ВРНГ лишалося тільки загальне керівництво державною промисловістю. Формувався ринок засобів виробництва шляхом утворення синдикатів (організацій для закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів), влаштування оптових ярмарків, організації товарних бірж. Найбільшими на Україні трестами були Донвугілля, Південсталь, Цукротрест.

Масштаби й рішучість здійсненої перебудови можуть вразити уяву нашого сучасника. Перехід від обов'язкової праці (загальна трудова повинність, трудові мобілізації різних професій, трудові армії) до системи вільного найму робочої сили, від розподілу за картками — до ринкової торгівлі, від інфляційного «радзнаку» (паперового карбованця) — до конвертованого червінця, від безгрошових нарядів-замовлень — до стимулювання випуску необхідної суспільству продукції економічними засобами, децентралізація управління підприємствами, переведення їх на госпрозрахунок, організація кредитно-фінансової системи та оптової торгівлі засобами виробництва — все це було почато, а частково й завершено в перші два роки непу. Переконавшись у безперспективності воєнно-комуністичної політики, Ленін доклав величезних зусиль, щоб повернути країну в річище ринкової економіки.

Коли на ІХ Всеросійському з'їзді Рад постало питання про тривалість нової економічної політики, Ленін повторив слова заступника наркома землеробства РСФРР Н. Осинського (В. В. Оболенського), які йому сподобалися: «всерйоз і надовго». Однак додав: «Цю політику ми проводимо всерйоз і надовго, але, звичайно, як правильно вже відзначено, не назавжди. Вона викликана нашим станом злиднів та розорення і величезним ослабленням нашої великої промисловості»³. Про переконаність Леніна у несумісності непу з соціалізмом свідчить також заключне речення останнього в його житті публічного виступу 20 листопада 1922 р.: «З Росії непівської буде Росія соціалістична».

Однак праці смертельно хворого Леніна, які вважаються його політичним заповітом, свідчать про докорінну зміну таких його поглядів на неп і соціалізм. Новий підхід до кооперації, який містився в них, дає підстави стверджувати, що Ленін дійшов висновку про сумісність товарно-грошових відносин, отже й ринку, з соціалізмом. Розглянемо це детальніше.

В середовищі дрібних товаровиробників (селян, кустарів, ремісників) колективне виробництво може утворюватися в двох формах — колгоспній і кооперативній. Колгосп виникав тільки в процесі колективізації, тобто відчуження засобів виробництва. Воно могло бути повним (комуна), середнього і мінімального рівнів (відповідно артіль і товариство спільного обробітку землі — тсоз). Економічні відносини в колгоспі, якщо використовувати воєнно-комуністичну термінологію, були «безпосередніми», тобто не потребували опосередкування грошима. Кооператив же — це породження ринкової економіки. Він утворюється без відчуження засобів виробництва, а товаровиробник-кооператор залишається господарем і працює самостійно. Ефект колективізму виникає тільки на рівні товарно-грошових відносин, через збут продукції, закупівлю сировини, техніки, матеріалів. Поза товарно-грошовими відносинами й ринком кооператив існувати не може.

Ясна річ: доки торгівля й ринок вважалися, відповідно до воєнно-комуністичної доктрини, несумісними з соціалізмом, кооперативна

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 297.

форма власності не могла розглядатися як соціалістична. Тому в усіх своїх працях, крім останніх, Ленін відносив кооперацію до капіталістичних форм господарства. Він вітав кооперування селянства тільки тому, що воно полегшувало майбутню колективізацію селянських засобів виробництва як єдино можливий шлях до соціалізму. Наприклад, у праці «Про продподаток», написаній уже в умовах непу, вказувалося: «Політика кооперативна, в разі успіху, дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання»⁴.

Вираз «в невизначений строк» у процитованому уривку не є випадковим. Через два роки після появи перших комун Ленін уже цілком переконався в тому, що вони прийнятні тільки для бідняцьких верств селянства, та й то за умови істотної допомоги з боку держави. Строк виконання плану ГОЕЛРО називався цілком впевнено: одне або два десятиріччя (одне чи два — це вже залежало від зовнішньополітичних умов соціалістичного будівництва в Радянській країні). Будь-які ж строки для добровільної колективізації засобів виробництва селян-власників не називалися. В концепції соціалістичного будівництва, яка містилася в прийнятій у 1919 р. партійній програмі, сільська перспектива (колгоспи і радгоспи) являла собою глухий кут. А країна ж була переважно селянською.

Підкошений тяжкою хворобою Ленін осмислив перші уроки непу і поспішив узимку 1922—1923 рр. викласти зовсім нові міркування щодо побудови соціалізму. 6 січня 1923 р. він закінчив диктувати статтю, яка дістала назву «Про кооперацію». Цю невеличку працю вперше було опубліковано у травні 1923 р. в газеті «Правда». Так сталося, що вона перекреслила його попередні уявлення про соціалізм як воєнно-комуністичне суспільство.

Саме в кооперації, писав він, знайдено ту міру поєднання приватного торгового інтересу з інтересами держави, ту міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів. Оминуги цей «камінь спотикання» пропонувалося шляхом широкого розвитку кооперативної форми власності. У статті стверджувалося, що лад цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва, при класовій перемозі пролетаріату над буржуазією — є лад соціалізму. Або інакше: в умовах диктатури пролетаріату просте зростання кооперації тотожне зростанню соціалізму. З цього теоретичного постулату закономірно випливав практичний висновок надзвичайної ваги: колективізація є далеко не головним напрямом соціалістичних перетворень на селі. Вона може стати в пригоді лише бідняцьким верствам селянства. А коли так, то діставала розв'язання безвихідна, як здавалося, ситуація в програмі побудови соціалізму, зумовлена розумінням того, що селяни-власники добровільно на колективізацію не погодяться. Диктуючи стенографістці текст статті, Ленін попросив підкреслити найважливіше: кооперація робить перехід до нових порядків «якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»⁵.

В умовах непу набрали широкого розвитку всі види сільськогосподарської кооперації — машинно-тракторні, тваринницькі, насінневі, цукробурякові, меліоративні товариства тощо. У серпні 1926 р. за рішенням ВУЦВК і Раднаркому УСРР було створено спеціальний фонд бідноти, з якого оплачувалися вступні паї. До кінця 20-х років в сільськогосподарську кооперацію було залучено більше половини селянських господарств України. Всіма видами кооперації, включаючи споживчу, охоплювалося 85% господарств.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 43.— С. 208.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 352.

На перший погляд, здавалося, що партія послідовно втілювала в життя концепцію розвитку села, накреслену в праці «Про кооперацію». Та це — тільки на перший погляд. Аналізуючи питання про розвиток кооперації, XIV партконференція у квітні 1925 р. назвала її лише «формою зв'язку» між державою та дрібним товаровиробником, не більше. Наполегливо підкреслювана основним доповідачем, головою РНК СРСР О. І. Риковим, основоположна ідея про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму не знайшла відображення у відредагованій Сталіним резолюції. Натомість у ній з'явився відкинутий Леніним термін «колективізація», поки що у формі обережної ремарки: «колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі»⁶.

Прагнучи створити видимість того, що він є послідовником і учнем Леніна, Сталін не протиставляв непівську концепцію кооперування воєнно-комуністичній концепції колективізації. Проте спочатку непомітно, а згодом усе настійніше він висував колективізацію на перший план. Його одностудець і найближчий співпрацівник Л. М. Каганович, який був тоді генеральним секретарем ЦК КП(б)У, виявився більш відвертим. Виступаючи з політичним звітом на IX з'їзді КП(б)У в грудні 1925 р., він узяв на себе сміливість заявити, що Ленін нібито розглядав нову економічну політику «не як відступ від ідеалів воєнного комунізму», і проголосив у цьому офіційному документі, що питання про колгоспи треба висунути як найважливіше політичне завдання, бо це «найбільш близька до соціалізму форма сільського господарства»⁷.

З ініціативи генсека 30 грудня 1926 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва», яка надавала нові пільги колективістському руху бідноти. Кількість колгоспів на Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12042 на початок 1928 р. Переважна більшість бідноти, не кажучи вже про інших селян, все ж не поспішала ламати усталений уклад життя. У жовтні 1928 р. було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування.

Утворення Союзу РСР

На початок 20-х років територія Радянської України становила 452 тис. кв. км. За її межами лишалася значна частина етнографічних українських земель — Західна і Закарпатська Україна, Північна Буковина, Підляшшя, Холмщина, Посяння, Лемківщина, Хотинщина, Пряшівський і Придунайський краї. За даними перепису 1920 р., населення УСРР становило 25,5 млн. чол.: в селі проживало 20,9 млн., в місті — 4,6 млн. чол.

Після революції колишня Російська імперія розпалася на 13 держав, у тому числі шість радянських і дві народні республіки. Самостійність національних радянських республік при їх утворенні не проголошувалася. Навпаки, підкреслювалося, що вони становлять єдину Радянську Федерацію. При цьому знак рівності між Радянською і Російською Федерацією здебільшого не ставився. У багатьох більшовиків існувала переконаність у тому, що Радянська Федерація народжена світовою революцією і з часом включатиме в себе основні європейські країни.

І все ж таки національні радянські республіки утворювали разом з Російською Федерацією єдину державу. По-перше, залишалися стійкими економічні та інші зв'язки, що формувалися протягом тривалого спільного розвитку. По-друге, умови громадянської війни змусили всі

⁶ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 3.— С. 185.

⁷ Дев'ятий съезд КП(б)У: Стеногр. отчет.— Харьков, 1926.— С. 24, 37.

республіки об'єднати військові сили і управління командними висотами економіки в єдиному центрі. По-третє, що було найважливіше, всі радянські республіки мали однакову політичну структуру, яка характеризувалася насамперед однопартійністю. РКП(б) являла собою державну партію, що здійснювала цілковитий контроль над Радами, профспілками, армією та правоохоронними органами. Будова партійних організацій відзначалася при цьому найвищим ступенем централізації. Хоч керівні комітети партії в національних республіках і називалися центральними, вони за статутом мали не більше прав, ніж губкоми в Російській Федерації.

При всьому цьому національні республіки вважалися формально незалежними. 28 грудня 1920 р. представники РСФРР В. І. Ленін і Г. В. Чичерін, з одного боку, та представник УСРР Х. Г. Раковський, з другого,— підписали договір про воєнний і господарський союз між двома державами. У преамбулі договору підкреслювалися незалежність і суверенність обох держав, а також усвідомлення ними необхідності згуртувати свої сили з метою оборони та в інтересах господарського будівництва. З факту колишньої приналежності території України Російській імперії, вказувалося у статті 2, для УСРР не випливали жодних зобов'язань стосовно кого б то не було. Оголошувалися об'єднаними сім наркоматів: військових і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфу. У день підписання договір було ратифіковано VIII Всеросійським з'їздом Рад.

2 березня 1921 р. V Всеросійський з'їзд Рад доручив ВУЦВК негайно приступити до конкретизації й розвитку тих пунктів договору, які регламентували відносини між законодавчими органами обох держав. Аналогічні договори було укладено між Російською Федерацією та іншими республіками. Так виникла договірна федерація радянських держав. Всеросійський ЦВК, куди республіки надсилали своїх представників, і Раднарком РСФРР, до якого входили об'єднані наркомати, стали по суті загальнофедеративними органами.

Фактичне злиття загальнофедеративних органів з органами Російської Федерації, як виявилось, було істотним недоліком. Адже при цьому зв'язки національних республік з РСФРР могли розвиватися (і справді розвивалися) у напрямі поступового їх поглинення («автономізації»), тобто перетворення в автономні утворення у складі єдиної держави — Російської Федерації.

З ініціативи Х. Г. Раковського, якого таке «випаровування» суверенітету України дуже хвилювало, Політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. розглянуло питання про взаємовідносини РСФРР і УСРР. Для глибокої його розробки було висловлено пропозицію скликати комісію з членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. Майже одночасно аналогічне рішення прийняв ЦК Компартії Білорусії. В липні подібна пропозиція надійшла від закавказьких республік.

Зважаючи на загальне незадоволення республіканських партійних комітетів, яке тільки віддзеркалювало настрої в суспільстві, Політбюро ЦК РКП(б) у серпні 1922 р. визнало за доцільне створити комісію для підготовки на черговий пленум проекту вдосконалення федеративних відносин. Оргбюро ЦК затвердило її персональний склад — В. В. Куйбишев (голова), Г. К. Орджонікідзе, Х. Г. Раковський, Г. Я. Сокольников, Й. В. Сталін, а також представники від національних республік (Україну представляв Г. І. Петровський). Однак проект комісії «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками», який підготував Сталін при підтримці всіх її членів, крім Раковського (представники республік не брали участі в цій роботі), передбачав входження республік у Російську Федерацію на правах автономних. У другій половині серпня сталінський проект надійшов на обговорення в ЦК Компартії національних республік. Отже, ініціатива Раковського, який хотів відстояти незалежний ста-

тус республік, дала протилежний результат. Представлене в комісії Оргбюро центральне політичне керівництво прагнуло нав'язати створюваній державі фактичну унітарність.

В. І. Ленін не брав участі в роботі комісії через хворобу. Після поліпшення стану здоров'я він почав зустрічатися в Горках з партійними й державними діячами. Сталін у бесідах з ним не порушував цього принципового питання, сподіваючись на те, що лідер партії не зможе бути присутнім на пленумі ЦК. Проте Ленін знайшов спосіб ознайомитися з матеріалами комісії і 26 вересня написав листа Л. Б. Каменеву для передачі членам Політбюро. В ньому принцип «автономізації» відкидався і обґрунтовувалася цілком нова форма державного союзу: Російська і Закавказька федерації разом з Україною і Білорусією мали утворити федерацію другого порядку. Жовтневий (1922 р.) пленум ЦК РКП(б) підтримав ідею утворення Радянського Союзу як федерації рівноправних республік.

Чи був запропонований Леніним принцип утворення СРСР перспективним? Все залежало від особистих якостей членів центрального партійного керівництва. Сама ж побудова партії як інструменту влади не гарантувала збереження суверенітету республік. Поки на чолі партії залишався Ленін, на передній план виступали переваги централізованого управління. За його відсутності більш яскраво повинні були виявитися недоліки абсолютного централізму. Вони вже давно кидалися у вічі проникливим політикам. «Цей централізм — писав восени 1920 р. В. К. Винниченко, — стоїть у глибокій суперечності з програмою партії й тенденціями самої революції. Через те вся діяльність керуючої партії має дві сторони: одну — формальну, програмну, декларативну, другу — дійсну, реальну, не декларативну»⁸.

Тенденція будувати відносини всередині держави так само, як вони будувалися в партії, повною мірою виявилася вже під час роботи утвореної жовтневим (1922 р.) пленумом ЦК РКП(б) конституційної комісії, до складу якої входили Й. В. Сталін (голова), М. І. Калінін, Л. Б. Каменев, Г. Л. П'ятаков, Х. Г. Раковський і Г. В. Чичерін. Вона мала своїм завданням виробити конституційні засади єдиної держави. Яким же був її підхід до розв'язання головного питання — управління цією державою?

Передбачалося утворити народні комісаріати трьох типів — злиті, об'єднані й автономні. До злитих відносилися Наркомвоєн, Наркомзаксправ, Наркомзовнішторг, Наркомшляхів і Наркомпочтель. Ці наркомати мали діяти на всій території Радянського Союзу, не розрізняючи республіканських кордонів. Спільними для всіх республік органами мали стати також Державне політичне управління (ДПУ), Держбанк і Верховний суд. Об'єднаними передбачалося зробити наркомфіни, наркомпраці, наркомпроди, ради народного господарства і робсельінспекції. Різниця між злитими та об'єднаними наркоматами була досить умовна. Вона полягала, головним чином, в тому, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи зберігали назву наркоматів. Нарешті, всі інші наркомати — юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я, соцзабезпечення — залишалися автономними. Вони існували тільки в республіках, не маючи союзних відповідників, а тому зберігали статус самостійних управлінських ланок. Вся ця схема державного управління набагато більше обмежувала права республік, ніж рішення про об'єднання найважливіших наркоматів, прийняті влітку 1919 р. з метою перетворити країну в єдиний військовий табір.

Раковський у комісії рішуче, хоч і безрезультатно, заперечив обстоювану Сталіним концепцію «безроздільної» влади союзних наркома-

⁸ Володимир Винниченко про радянську владу на Україні // Українська суспільно-політична думка в XX столітті. — Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 463.

тів у республіках. Безуспішно наполягав він і на тому, щоб республіканським ЦВК і раднаркомам було надано законодавчу або адміністративну ініціативу в сфері компетенції цих наркоматів. Так само не знайшла підтримки в інших членів комісії його пропозиція про підпорядкування наркоматів фінансів, продовольства, праці, раднаргоспів та робсельнспекції союзних республік не відповідним загальносоюзним наркоматам, а тільки союзному Раднаркому або Раді Праці і Оборони.

10 грудня в Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Він звернувся до з'їздів Рад усіх республік із закликком негайно приступити до законодавчого оформлення Союзу РСР і з цією метою запропонував пристосувати скликання загальносоюзного з'їзду до закінчення роботи чергового, X Всеросійського з'їзду Рад. Останній відкрився у Москві 23 грудня. В його роботі взяли участь представники всіх радянських республік. З'їзд прийняв постанову про утворення Союзу РСР, уповноважив обрану на I з'їзд Рад СРСР делегацію від Російської Федерації виробити спільно з делегаціями інших радянських республік Декларацію про утворення СРСР і Союзний договір.

30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд Рад СРСР. 2215 його делегатів, у тому числі 364 від Радянської України, представляли всі народи багатонаціональної союзної держави. За пропозицією керівника делегації УСРР М. В. Фрунзе з'їзд в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Було обрано ЦВК СРСР у складі 371 члена і 138 кандидатів.

В. І. Ленін бачив, що запропонована ним форма державного об'єднання республік не змінює «автономізаційної» суті нової держави. 30 грудня, в день роботи I з'їзду Рад СРСР, він продиктував лист «До питання про національності або про «автономізацію». Вже перші рядки цього трагічного документа смертельно хворого вождя партії показують, як мало значення він надавав декларативним заявам про утворення СРСР і як глибоко тривожився за долю держави: «Я, здається, дуже винен перед робітниками Росії за те, що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік». Продовжуючи наступного дня диктувати цей лист, Ленін зробив політичному керівництву партії пропозицію перетворити нове державне утворення в конфедеративний союз: «...не слід зарікатися наперед ні в якому разі від того, щоб в результаті всієї цієї роботи повернутися на наступному з'їзді Рад назад, тобто залишити союз радянських соціалістичних республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну самостійність окремих наркоматів»⁹. Політбюро не прислухалося до цих порад. Лист було опубліковано тільки після XX з'їзду КПРС.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив конституційну комісію, яку очолив М. І. Калінін. Разом з ЦВК союзних республік вона почала розробку фундаментальних положень державного устрою. Комісія працювала гласно, у піднесено-урочистій обстановці, але насправді змушена була тільки повторювати все те, що в принципі вже вирішила не відома в широких масах внутріпартійна конституційна комісія, яку призначив жовтневий (1922 р.) пленум ЦК РКП(б).

Поданий комісією Калініна проект Конституції затвердив II з'їзд Рад СРСР, який відкрився 26 січня 1924 р. В ці дні трудящі прощалися з В. І. Леніним. Його смерть віщувала великі нещастя не тільки правлячій партії, а й усім народам країни.

У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР. В ній законодавчо закріплювалося входжен-

⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 339, 344.

ня Радянської України до складу Союзу РСР, визначалися компетенція і функції республіканських органів державної влади та державного управління, а також відносини між вищими органами державної влади і державного управління СРСР та УСРР. Конституція зафіксувала, крім того, зміни, що впливали з фактів утворення в 1924 р. Молдавської АСРР у складі УСРР, і зміни адміністративно-територіального поділу республіки. У 1923 р. замість повітів і волостей було утворено округи і райони. У 1925 р. за рахунок ліквідації губерній відбувся перехід на триланкову систему управління (центр — округ — район).

Розгорталася коренізація державного апарату. Під цим розумілося висування в апарат місцевих уродженців і переведення діловодства офіційних установ на рідну мову. В масштабах усєї республіки коренізація набрала форми українізації. Для того щоб її проведення не завдало шкоди представникам інших національностей, які проживали компактно, під керівництвом Комісії у справах нацменшостей ВУЦВК (існувала з 1924 по 1938 рр.) відбулося національне районування території республіки. У 1923—1925 рр. було організовано 12 національних районів (німецьких, болгарських, російських і польських), а також національні сільради: 167 російських, 153 німецькі, 115 польських, 86 єврейських (разом з містечковими), 27 грецьких, 24 болгарські тощо. Цим створювалися умови для національно-культурного відродження всіх народів України.

Успіхи і труднощі індустріалізації

У грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) взяв курс на індустріалізацію. Націоналізована промисловість працювала неефективно і не могла забезпечити прискорених темпів розширеного відтворення. На квітневому (1926 р.) пленумі ЦК партії обговорювалося питання: де взяти кошти на розгортання індустріального будівництва? Г. Є. Зінов'єв, Л. Б. Каменев і Л. Д. Троцький висловлювалися за більш інтенсивне перекачування коштів із села шляхом підвищення податків і цін на промтовари. Невигідний для селян штучний розрив у цінах на промислові та сільськогосподарські товари дістав назву — «ножиці цін». Навіть в умовах ринку, який автоматично приводив до еквівалентності в обміні між містом і селом, держава могла завищувати ціни на промтовари, тому що націоналізація промисловості перетворила її на монополіста.

Проте в партії розуміли, що така «надіндустріалізація» за рахунок селянства загрожує підвищенням соціальної напруженості в суспільстві. У жовтні 1927 р. вийшли тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду ВКП(б), в яких цей лівацький курс засуджувався. X з'їзд КП(б)У, який працював у листопаді, солідаризувався з тезами ЦК.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) ще раз наголосив на тому, що максимальне перекачування коштів із сільського господарства у промисловість призвело б до політичного розриву з селянством і підризу сировинної бази індустрії. Проте практика встановлення державою монополістом завищених цін на промтовари і відповідно занижених — на сільськогосподарську продукцію не скасовувалася. У затверджених з'їздом директивах по складанню першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, який розраховувався на 1928/29—1932/33 господарські роки, передбачалася поступова, аж до останнього планового року, відмова від «ножиць цін».

Селяни, однак, уже взимку 1927—1928 рр. не погодилися на занижені ціни. Вони не повезли хліб на ринок, у результаті чого спалахнула хлібозаготівельна криза. Запаси хліба у держави вичерпалися. За обставин, що склалися, існувало два варіанти розв'язання кризи. Можна було підвищити ціни на хліб, а цим самим — платоспромож-

ний попит селянства. Тоді довелося б обмежити бюджетні витрати на індустріалізацію. В перші два роки після XIV з'їзду партії хлібозаготівельні кризи розв'язувалися саме так. Інакше кажучи, ринок «підправляв» директивно встановлювані завищені плани капітального будівництва. Але можна було й не підвищувати ціни на хліб, а силою змусити селян продавати його, чи точніше — здавати. Це означало б відмову від економічної змички. Така політика вже пройшла випробування в інших обставинах, під час громадянської війни.

Після того, як «надіндустріалізаторів» Троцького, Зінов'єва і Каменєва вивели з складу політичного керівництва на XV з'їзді партії, Сталін та його союзники в партії раптом самі перехопили ідею «надіндустріалізації». Серед тих, хто йшов за генсеком, були члени партійно-державного керівництва України — генеральні секретарі ЦК КП(б)У Л. М. Каганович (до липня 1928 р.) і С. В. Косіор, а також голова РНК УСРР В. Я. Чубар, якого призначили на цю відповідальну посаду після усунення в липні 1923 р. Х. Г. Раковського. Йшлося про те, щоб примусити селян здавати хліб за невідгідними цінами під загрозою перетворення неслухняних на ворогів Радянської влади — «куркулів» чи «підкуркульників». А з ворогами розмова була коротка: надзвичайні заходи, тобто застосування різноманітних санкцій — від штрафів до конфіскації майна.

Відразу після XV з'їзду партії політичне керівництво держави почало застосовувати «надзвичайні заходи проти куркуля». Це означало повернення до воєнно-комуністичної політики. Сталін не афішував його, щоб уникнути зіставлення з протилежним поворотом Леніна у 1921 р. В таємному циркулярі до місцевих партійних організацій, розісланому за підписом генсека 13 лютого 1928 р., «переконливо» вказувалося: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулювання і т. д., є контрреволюційним базіканням»¹⁰. Період, що розпочався з 1928 р., офіційно оголосили останнім етапом непу.

За допомогою грубого тиску на селян у січні — лютому 1928 р. на Україні заготовили 70 млн. пудів хліба. Хлібозаготівельну кризу було подолано. Та на партійну організацію республіки надзвичайні заходи, за словами одного з уповноважених ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях, «впали як липневий сніг». Деякі учасники червневого (1928 р.) пленуму ЦК КП(б)У мали мужність вказати на падіння авторитету партії в селянських масах. З різким засудженням їх виступив на пленумі секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев: Він твердив, що надзвичайні заходи врятували країну від голоду, бунту в промислових центрах, кризи у промисловості. Постишев не розумів, що адміністративний тиск на селянство заводить у безвихідь. Це підтвердили найближчі події: взимку 1928—1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася в значно гострішій формі через неврожай в основних житницях — на Україні й Північному Кавказі.

Замість того, щоб досягти економічної рівноваги шляхом зменшення темпів промислового будівництва, Сталін зробив навпаки: різко форсував темпи. З 1929 р., оголошеного генсеком «роком великого перелому», почалася авантюристична політика воєнно-комуністичного штурму — з примусовою продрозкладкою, заборонаю торгівлі, картковою системою постачання міського населення, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією найбільш заможних селянських господарств і примусовою колективізацією господарств усіх інших селян.

Перетворення надзвичайних заходів у політику воєнно-комуністичного штурму зустріло опір деяких членів політичного керівництва партії — М. І. Бухаріна, О. І. Рикова і М. П. Томського. Їх спробу відстояти курс XV з'їзду ВКП(б) було кваліфіковано як «правий

¹⁰ Сталін Й. В. Твори.— Т. 11.— С. 15.

ухил». Група Сталіна нав'язала Центральному Комітету рішення розпочати з травня 1929 р. чистку партії, яка тривала цілий рік.

Стрибокподібне нарощування обсягів капітального будівництва іноді виправдовують необхідністю забезпечити найвищі темпи індустріалізації. Запланований Сталінін темп зростання промисловості справді був величезний — 37,7% в середньому за три роки. Але ці лівацькі плани лишилися на папері, хоч промисловість фінансувалася безперебійно. Навіть завищені офіційні дані показують, що середньорічний темп зростання промислової продукції за роки п'ятирічки, крім першого, становив 15,7%, тобто менше передбачуваного директивами XV з'їзду партії. За директивами планувалося видобути у 1933 р. 53 млн. т донецького вугілля, потім це завдання підвищили до 80 млн. т, а видобули тільки 45 млн. т.

Розроблений на основі директив з'їзду перший п'ятирічний план був реальною альтернативою сталінському «стрижку». Відмовившись від плану, Сталін та його оточення прирекли трудящих на тривалі злигодні й голод. Було зроблено відчайдушну, але безуспішну спробу утвердити ніколи не бачену господарську систему — цілком відірвану від ринку. Нова політика характеризувалася найвищим ступенем централізації управління і рішучою опорою на командно-адміністративні методи управління. Запровадження карткової системи постачання перешкоджало робітникам і службовцям витратити зароблені гроші на придбання товарів народного споживання понад гарантований картками мінімум. У високооплачуваних працівників «отоварювалося» не більше чверті заробітної плати. Тому можливості стимулювання продуктивності праці різко зменшилися. Натомість великі зусилля витрачалися на те, щоб налагодити моральне захоплення праці, головним чином через організацію масового виробничого змагання. Воно дістало назву «соціалістичного».

Було взято курс на заміну госпрозрахунку, що охопив сферу управління (трестівський госпрозрахунок), господарським розрахунком безпосередньо в процесі виробництва. З цією метою ЦК ВКП(б) 5 грудня 1929 р. прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю». Підприємство, а не трест, як раніше, оголошувалося основною ланкою управління. Трести з госпрозрахункових об'єднань перетворювалися на органи технічного управління. Однак того ступеня економічної самостійності, що його мали госпрозрахункові трести, підприємствам не було надано. Велика промисловість України майже повністю перейшла в підпорядкування загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж главки ВРНГ періоду громадянської війни. У республіканських наркоматів залишилася тільки промисловість місцевого значення.

Як же могло статися, що партія на своїх з'їздах, конференціях і пленумах ЦК з року в рік з ініціативи генерального секретаря затверджувала нереальні плани, а потім під них виділялися цілком реальні бюджетні кошти, джерелом яких найбільшою мірою був нееквівалентний обмін між містом і селом? Пояснення, як ми це покажемо далі, слід шукати в репресіях. Починаючи з 1928 р., вони швидко поширилися і в партії, і в суспільстві.

Причини репресій зрозумілі. Відчуваючи у багатьох керівних працівників з низькою спеціальною підготовкою ностальгію по зручних і звичних методах воєнного комунізму, які вони хотіли б використовувати і в мирних умовах, В. І. Ленін у праці «Про продподаток» відверто попереджав: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху»¹¹. Сталін врахував це попередження, але

¹¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 203.

дуже своєрідно. Він «воєнізував» мирні умови шляхом штучного відродження того протистояння соціальних сил, яке було властиве громадянській війні, щоб розчистити шлях до воєнно-комуністичної політики. Сталінські ідеологи «генеральної лінії на соціалістичну індустріалізацію» розцінювали будь-який опір лівачькому насильству над економікою як украй небезпечний опортунізм. Падіння життєвого рівня трудящих оголошувалося неминучим, а економічні труднощі (завжди підкреслювалося — тимчасові) — очікуваними й цілком природними. Стара як світ практика «поділяй і володарюй» підносилася на рівень державної політики. Інтелігенція протиставлялася народним масам, робітничий клас — селянству, заможні верстви села — незаможникам, партія — органам безпеки, кадри професійних революціонерів — новому партійному поповненню. Культивувалася блокадна психологія «соціалізму в одній країні».

Господарники й керівники промисловості у 1928—1929 рр. ще наважувались у пом'якшеній або замаскованій формі критикувати політику необґрунтованого форсування темпів індустріалізації. Пізніше такі протести зійшли нанівець. Ще б пак, адже на XVI з'їзді ВКП(б) генсек погрозово зауважив: «Люди, які базикають про необхідність *зниження* темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів»¹².

Після організованої ДПУ в 1928 р. «шахтинської справи» звинувачення у «шкідництві» стали рутинними. На кожного, хто мав дореволюційний диплом про вищу або середню спеціальну освіту, автоматично лягало тавро «буржуазного спеціаліста». Такий фахівець, як офіційно стверджувалося, мав перевиховуватися роками, бо найбільш природною для нього вважалася «шкідницька» лінія поведінки. Історики ще не визначили масштабів втрат інженерного корпусу промисловості після «шахтинської справи». Проте цілком ясно, що вони — величезні. Багаторічне безжалісне переслідування спеціалістів з дореволюційними дипломами призвело врешті-решт до майже цілковитого знищення цього нечисленного прошарку інтелігенції. Їх місце у промисловості зайняли «висуванці» з робітників або спеціалісти, спішно підготовлені на курсах, у технікумах і вузах. У них не було вже проблем із соціальним походженням, але терор не слабшав.

Пік терору прийшовся на 1937 р. Від репресій не можна було захиститися навіть за допомогою партійного квитка. Навпаки, перетворивши апарат ВКП(б) на нервовий центр тоталітарної системи, Сталін приділив особливу увагу партійним кадрам. У партії було створено обстановку «полювання на відьом». Той, хто не брав участі у викритті так званих «ворогів народу», ризикував власним життям. Січневий (1938 р.) пленум ЦК ВКП(б), скликаний для того, щоб збити надто високу хвилю шпигуноманії, яка вже виходила з-під контролю режисерів, змушений був обнародувати такий факт: «Колишній секретар Київського обкому КП(б)У ворог народу Кудрявцев на партійних зборах незмінно звертався до виступаючих комуністів з провокаційним запитанням: «А ви написали хоч на кого-небудь заяву?» В результаті цієї провокації в Києві були подані політично компрометуючі заяви майже на половину членів міської парторганізації...»¹³.

Соціальна ціна технічної реконструкції 20—30-х років виявилася надто високою. Та конкретні результати капітального будівництва були вагомими. У промисловості налічувалося 35 об'єктів вартістю понад 100 млн. крб. кожний. З них на Україні розміщувалося 12 об'єктів — 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств. До новобудов належали три металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд (Крама-

¹² Сталін Й. В. Твори.— Т. 12.— С. 271.

¹³ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 5.— С. 302.

торськ) і ХТЗ. Гігантами серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний і чотири металургійні заводи (у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську).

Краммашбуд являв собою найбільший об'єкт у машинобудуванні України. Поряд з Уралмашем він мав задовольняти найголовніші потреби країни в устаткуванні для металургійної промисловості. Перша його черга стала до ладу в 1934 р. Проектна потужність Луганського паровозобудівного заводу перевищувала потужність усіх аналогічних підприємств царської Росії, разом узятих. Реконструкція запорізького заводу «Комунар» дала можливість перетворити його на найбільше в світі підприємство по виробництву зернозбиральних комбайнів. Як бачимо, в ході індустріалізації було взято курс на створення підприємств-монополістів у виробництві тієї чи іншої продукції.

Індустріалізація викликала істотні зміни в структурі народного господарства. Насамперед іншим стало співвідношення між промисловістю й сільським господарством у загальній продукції народного господарства. Занижені ціни на сільськогосподарську сировину і відповідно завищені — на продукцію промисловості, що переробляла цю сировину, не дають можливості встановити реальну участь промисловості та сільського господарства в утворенні національного доходу.

Харчова промисловість України напередодні першої п'ятирічки давала більше продукції, ніж машинобудування, чорна металургія і кам'яновугільна промисловість, разом узяті. Наприкінці 30-х років продукція машинобудування вийшла за вартістю на перше місце, що забезпечило дальший індустріальний розвиток народного господарства на власній технічній основі.

Істотні зрушення відбулися у співвідношенні між великою промисловістю, яка організаційно об'єднувала підприємства великої машинної індустрії, і дрібною промисловістю, до складу якої входили переважно кустарно-ремісничі заклади та окремі товаровиробники. Питома вага великої промисловості в усьому промисловому виробництві збільшилася за валовою продукцією з 68,7% у 1925/26 р. до 92,5% в 1938 р., а за чисельністю робітників — відповідно з 43,2 до 83%.

За роки індустріалізації істотних змін у розміщенні української промисловості не сталося. Найбільш розвинуті з дореволюційних часів Донбас і Придніпров'я одержували левову пайку коштів на дальше нарощування традиційних галузей, насамперед видобувної промисловості. У Харкові, Києві й Одесі швидко розвивалося машинобудування. В результаті Україна зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу і машин вона йшла попереду Франції та Італії, наздоганяла Англію. Однак Правобережна Україна і Полісся залишалися вкрай нерозвинутими у промисловому відношенні.

Будь-якого впливу на характер і темпи індустріального розвитку України республіканські керівні інстанції не мали. Стало важко навіть зрозуміти характер економічних процесів у республіці за браком відповідної інформації: на початку 30-х років з поля зору центральних відомств, які зосередили під своїм контролем майже всю українську промисловість, зник республіканський аспект. Територіальний фінансовий план (тобто зведений фінансовий баланс) України доводилося розраховувати, якщо в цьому виникала потреба, шляхом трудомісткого і тривалого аналізу багатьох первинних матеріалів. Цей документ складався не кожного року і мав науковий, а не оперативний характер. Варто додати, що в такому ж самому становищі щодо все-сильних центральних відомств перебувала й Російська Федерація.

Промисловість розділялася на дві групи — «А» (виробництво засобів виробництва) і «Б» (виробництво предметів споживання). Перша з них була поставлена у привілейоване становище за всіма показниками — обсягом капіталовкладень, валютним забезпеченням, мате-

ріально-технічним постачанням, рівнем заробітної плати працівників тощо. Група ж «Б» в умовах дефіциту ресурсів, насамперед фінансових і сировинних, ледь животіла. Обсяг вироблених нею товарів народного споживання відставав від потреб. З ліквідацією ринкових зв'язків між галузями промисловості група «А» відірвалася від кінцевого споживача, а тому втратила природні стимули розвитку. Покладений в основу директивного планування помилковий стереотип про необхідність випереджаючого виробництва засобів виробництва порівняно з виробництвом предметів споживання зробив виробничі цикли всередині групи «А» самодостатніми: наприклад, видобуток вугілля нарощувався з року в рік, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку та металургії. Суспільство витрачало величезні ресурси, щоб підтримати зростання важкої індустрії, але прогрес останньої майже не позначався на стані легкої і харчової промисловості.

Індустріалізація здійснювалася за директивними, тобто волюнтаристськими планами. У 20-х роках ніхто не сумнівався в тому, що визнання ринку не може перешкодити використанню інструментів державного планування. Навпаки, вважалося само собою зрозумілим, що знання законів ринку надає планам необхідної гнучкості, за якої останні якнайефективніше впливали на народногосподарські процеси. Коли в лютому 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь УРНГ про вперше складений у масштабах української промисловості промплан на 1924/25 господарський рік, воно попередило, що цей документ має розглядатися після затвердження його вищими державними органами не як закінчена директива, а як загальна вказівка щодо напрямку і форм здорового розвитку промисловості. Зовсім інша постановка питання вперше прозвучала у звітній доповіді ЦК ВКП(б) XV з'їзду партії, з якою виступив Сталін. У цій проголошувалася волюнтаристська максима, яка потім не раз повторювалася: наші плани є не плани-прогнози, не плани-догадки, а плани-директиви! Під впливом тих, хто хотів якнайшвидше покінчити з непом, у директиви з'їзду по розробці завдань першої п'ятирічки вперше після 1921 р. включили положення про верховенство плану над ринком. У з'їздівський документ закладалася також думка про цілковите відмирання товарно-грошових відносин у найближчому майбутньому. Стверджувалося, що товарообіг перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат незабаром поступиться місцем апарату «соціалістичного розподілу продуктів».

Теоретичні положення з арсеналу воєнно-комуністичної доктрини стали енергійно втілюватися в життя. На XI Всеукраїнському з'їзді Рад (травень 1929 р.), в роботі якого взяв участь голова ВРНГ СРСР В. В. Куйбишев, було затверджено п'ятирічний план розвитку народного господарства України. Тоді ж V з'їзд Рад СРСР затвердив план розвитку народного господарства країни на 1928/29—1932/33 рр. Голова Держплану СРСР Г. М. Кржижановський вказував у цей час на граничну напруженість матеріального й фінансового балансів, викликану підвищенням темпів індустріалізації проти визначених директивами XV партз'їзду, і підкреслив, що це виключає будь-яку можливість дальшого її форсування. Виявилось, однак, що він погано орієнтувався в політичній ситуації. Сталін і Куйбишев уже готували поправки до щойно затвердженого плану. В липні — серпні 1929 р. було прийнято ряд постанов ЦК ВКП(б) щодо прискорення темпів розвитку чорної та кольорової металургії, ряду галузей машинобудування, хімічної промисловості. Це зумовило необхідність знайти в народному господарстві додаткові ресурси, які вимірювалися в масштабах п'ятирічки сотнями мільйонів карбованців.

Вважалося, що робітничий клас без будь-якого матеріального стимулювання, лише силою самої своєї свідомості забезпечить вико-

нання підвищених завдань. І справді, лозунг прискорення, який викликав величезну стурбованість у М. І. Бухаріна та деяких інших поінформованих керівників, серед робітників було зустрінuto позитивно. У серпні 1929 р. делегація Луганського паровозобудівного заводу, що приїхала у Москву для обміну досвідом ударної праці, викликала робітників столиці на змагання за дострокове виконання п'ятирічки. Ініціативу луганських робітників підтримала газета «Правда». Так народився лозунг «П'ятирічку — за чотири роки!». Його підхопили.

Нові заводи вимагали величезної кількості кваліфікованих робітників. Щоб не уповільнити темпів індустріалізації, було вирішено готувати кадри безпосередньо на виробництві. В результаті на підприємствах різко зросли аварії, погіршилася якість продукції. Треба було швидко опанувати нову техніку. 11 травня 1932 р. вибійник горлівської шахти «Кочегарка» М. О. Ізотов виступив у газеті «Правда» з розповіддю про свої методи високопродуктивної праці і поінформував, що навчив професії вибійника десятиох шахтарів. У країні розгорнувся ізотовський рух, завдяки якому вдалося за короткий строк підготувати на виробництві сотні тисяч кваліфікованих робітників.

На всіх підприємствах без винятку — про це вже, виконуючи відповідні інструкції зверху, подбали партійні і профспілкові організації — з весни 1929 р. почалося змагання робітників за кращі показники продуктивності праці, собівартості продукції, обсягів і якості виробництва. У прийнятій 9 травня 1929 р. постанові ЦК ВКП(б) «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів» зазначалося, що це — не епізодична кампанія, а постійний метод роботи. Однак в умовах абсолютної матеріальної незаінтересованості робітників змагання вироджувалося в суто формальну справу. У поширенні ударницького руху спостерігалось багато елементів «показухи».

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки — за 4 роки і 3 місяці (тобто до кінця 1932 р.). 1933 рік почав розглядатися як перший рік другої п'ятирічки. Однак при зіставленні натуральних показників першого п'ятирічного плану з обсягом виробництва у 1932 р. виявляється, що виконати п'ятирічку не вдалося. По деяких видах продукції, затверджених XVI партконференцією обсягів виробництва взагалі не було досягнуто у довоєнний час.

Підтримувана державною статистикою легенда про дострокове виконання першої п'ятирічки міцно трималася у доперобудовній літературі. Насправді ж у 1932—1933 рр. в радянській економіці склалося неймовірно тяжке становище. Волюнтаристське форсування темпів індустріалізації, ігнорування принципу матеріальної заінтересованості як у місті, так і, особливо, в селі, а головне — суцільна дезорганізація виробництва в результаті марних намагань побудувати економічно неможливу безринкову народногосподарську модель — усе це призвело до економічної катастрофи. Сталін не зміг відвернути катастрофу, але переніс її вістря на село.

Після 1933 р. політика воєнно-комуністичного штурму припинилася. На другу п'ятирічку були запропоновані середньорічні темпи приросту промислової продукції в розмірі 13—14%. При зменшенні капіталовкладень у групу «А» істотно збільшилися кошти, які виділялися на групу «Б». Припинився інфляційний випуск паперових грошей. Почала розвиватися торгівля, як державна, так і базарна, яку тепер назвали «колгоспною». Було скасовано карткову систему постачання жителів міст і трудівників новобудов. Усе це мало своїм наслідком пом'якшення народногосподарських диспропорцій. У нових умовах з'явилася можливість приділити увагу проблемам освоєння нової техніки, підготовці кваліфікованих кадрів, поліпшенню якісних показників промислового виробництва.

Працівники Макиївського металургійного заводу стали зачинателями руху за зниження витрат виробництва у радянській промисловості. Вони відмовилися від бюджетної дотації і одержали за підсумками 1935 р. майже 10 млн. крб. прибутку. За їхнім прикладом у чорній металургії, а потім і в деяких інших збиткових галузях розгорнулася успішна робота по зниженню собівартості продукції.

Важливою причиною неефективної роботи промисловості була фіксація заробітної плати на низькому рівні («стеля»), незалежно від досягнутого виробітку. Такий порядок нарахування зарплати робітники зневажливо охрестили «виводилівкою». У другій половині 1935 р. «стелю» ліквідували і запровадили правило: скільки виробив, стільки й заробив. Скасування карток забезпечило можливість витрачати додатково зароблені гроші. Результатом усього цього стало розгортання стахановського руху.

31 серпня 1935 р. вибійник шахти «Центральна-Ірміне» в Кадіївці (тепер — м. Стаханов) О. Г. Стаханов видобув на зміну 102 т вугілля, тобто в 14,5 раза більше норми. Враховуючи те, що Стаханову кріпили лаву два допоміжні робітники, які час від часу змінювалися (історія не зберегла прізвищ усіх співавторів знаменитого рекорду), справжнє перевищення норми було п'ятикратним. Повідомлення про рекорд негайно з'явилося в донецькій пресі. Незабаром до пропаганди рекорду підключилася газета «Правда». Партийними організаціям було дано вказівку впроваджувати новий почин на всіх підприємствах.

Раніше вибійник сам кріпив лаву, постійно відволікаючись від основної роботи — вирубування. Як показував досвід передових шахтарів, розподіл виробничих операцій істотно підвищував продуктивність праці. Однак передові методи роботи матеріально не заохочувалися, а тому й не знаходили підтримки. Стахановський рекорд, яким на шахті хотіли відзначити чергове свято (міжнародний юнацький день), народився в іншій обстановці, а тому дістав умови для поширення.

Рух новаторів називали спочатку стахановсько-кривоносівським. Машиніст депо станції Слов'янськ Донецької залізниці П. Ф. Кривонос добився подвоєння технічної швидкості водіння вантажних поїздів, що було феноменальним результатом. Свої рекорди він почав ставити навіть раніше від Стаханова, і вже в серпні 1935 р. його нагородили вищою державною відзнакою — орденом Леніна. Проте в той час було потрібно, щоб Перший рекорд подарувала країні найбільш важлива галузь — вуглевидобувна.

Стахановський рух починався як серія досягнень окремих рекордсменів, яким створювалися належні виробничі умови. Однак робітничий клас швидко брав ініціативу на себе, тому що зникла «стеля» у заробітній платі. Сотні, а потім тисячі й десятки тисяч стахановців ударною працею докорінно змінювали становище в кожній галузі. У вуглевидобутку стахановський рекорд уже в перші тижні його існування відразу перекрыли десятки шахтарів, у тому числі сам Стаханов. 1 лютого 1936 р. було встановлено абсолютне досягнення на вибійному молотку: прославлений гірник М. О. Ізотов приїхав на канікули з Москви, де навчався у Промакадемії, і на шахті «Кочегарка» за допомогою 12 кріпильників нарубав 607 т вугілля. Якщо за перші три квартали 1935 р. Донбас заборгував 2,6 млн. т вугілля, то в останньому кварталі завдяки стахановському руху відставання було практично надолужене. Річний видобуток мав становити 60 млн. т, насправді ж видобули 59,7 млн. т вугілля.

Рекорди стахановців послужили підставою для істотного підвищення в 1936 р. норм виробітку і планових завдань. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призвело до перенапруження виробничого процесу і неминучих зривів. Останнім відразу давалася політична оцінка: саботаж або шкідництво. У 1937 р. замість очікуваного зростання виробництва стався його спад. У заробітній платі було від-

новлено «стелю». В обстановці масових репресій посилилася дезорганізація виробництва. Відповідно до принципу «від досягнутого» стахановці повинні були показувати все вищі досягнення, їх кількість мала множитися. Тому поширилася практика приписок. На підприємствах з'явилися липові рекордсмени або, як звали їх у народі, «олівцеві стахановці».

(Далі буде)

Одержано 25.03.91

В статье на основе новых подходов, с использованием не известных ранее данных раскрываются кардинальные вопросы истории Украины межвоенного периода — переход к новой экономической политике, образование Союза ССР, успехи и трудности индустриализации, коллективизации и голод 1932—1933 гг., культурное строительство, воссоединение украинских земель.

Новий погляд на проблему

Універсали Центральної Ради

ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ *

Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від салдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти й боротись за ті права та вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усїєї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, й які закони для нас кращі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійським Учредительнім Зібранні, право порядкування нашими українськими землями,

* Друкуються за оригіналом без врахування норм сучасної орфографії та пунктуації.

право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з поміж себе нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права й творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя й приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на Автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісаря по українських справах.

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, се-б-то вибраним нами комісаром на Україні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не хотіло сказати, чи признає за нашим народом право на Автономію, та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне Російське Правительство не хотіло мати при собі нашого комісаря, не хотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не хотіло признати комісаря на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: од нині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города од нині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народу, й тоді перевернути адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не-українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української й виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою стоїть велика й висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам 31-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу й точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: Київ. Року 1917, місяця червня (іюня) числа 10.

Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Ч. I.— С. 219—224.

ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ

Громадяне української землі! Представники Тимчасового Правительства повідомили нас про ті конкретні заходи, які задумує перевести Тимчасове Правительство в справі управи Україною до Установчих Зборів. Тимчасове Правительство, стоячи на сторожі завойованих революційним народам свобод, признаючи за кожним народом право на самоозначення та полишаючи остаточне усталення його форми Установчим Зборам, простягає руку представникам української демократії й Центральній Українській Раді та закликає в порозумінню з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності й сповіщаємо всіх громадян України, що вибрана українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде доповнена на справедливих основах представниками інших народностей, які живуть на Україні, через їхні революційні організації, і тоді буде тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, що заступатиме інтереси цілого населення нашого краю.

Доповнена Центральна Українська Рада виділить наново споміж себе окремий відповідальний перед нею Генераль-

ний Секретаріат, який буде предложений до затвердження тимчасовому правительству в характері представника найвищої краєвої влади тимчасового правительства на Україні. В сім органі будуть зосереджені всі права й засоби, щоб він як представник демократії на цілій Україні й рівночасно як найвищий краєвий орган управи міг виповнити складну роботу організації й будування життя всього краю в згоді з цілою революційною Росією.

У згоді з іншими національностями України й діючи на полі державної управи як орган тимчасового правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом закріплення нового ладу, витвореного революцією.

Змагаючи до автономного устрою України, Центральна Українська Рада в порозумінню з національними меншостями України приготує проекти законів про автономний лад України для предложення їх на затвердження Установчим Збором.

Зважаючи, що утворення краєвого органу тимчасового правительства на Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих Зборів, і думаючи, що доля всіх народів Росії тісно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії України до всеросійських Установчих Зборів.

Що-ж торкається комплектування українських військових частей, Центральна Українська Рада матиме своїх представників при кабінеті міністра війни, в генеральнім штабі й при верховнім головнокомандуючим для участі при комплектуванні окремих частей виключно українцями, оскільки заходи в сім напрямі на думку міністра війни, будуть можливі з технічного боку без порушення бойової здатності армії.

Сповідуючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка наділила нас своєю волею, разом з революційним правительством доложить усіх своїх сил, щоб довести край і зокрема Україну до остаточної перемоги революції. Українська Центральна Рада.

У Києві 1917 року. 3 липня.

Винниченко В. Відродження нації.— Ч. I.— С. 279—282.

Ю. М. Гамрецький (Київ)

Універсали — визначальні віхи історії Центральної Ради

Діяльність Центральної Ради — ліберально-демократичної організації парламентського типу, яка очолила національний рух, що широко розгорнувся на Україні в 1917 р., знайшла відображення у виданих нею чотирьох універсалах. Непослідовність і нерішучість Ради при розв'язанні соціальних питань спричинили падіння її впливу в масах, а змова з кайзерівською Німеччиною обернулася національною трагедією для українського народу.

Останнім часом на численних мітингах і зборах часто порушується питання про місце і роль Центральної Ради в історії українського народу, цитуються її документи, зокрема, тексти чотирьох універсалів. Це не дивно. Адже з позицій перебудовного сьогодення переглядається

вся наша історія, відбувається переосмислення багатьох явищ і подій. До того ж донедавна радянські історики старанно обходили мовчанкою цю «небезпечну» тему, а якщо побіжно й торкалися її, то оцінювали лише в негативному плані.

Що ж у дійсності являла собою Центральна Рада, яка виникла в перші дні березня 1917 р. у процесі бурхливого розвитку національно-визвольного руху?

У будь-якому довідковому виданні Центральна Рада характеризується як контрреволюційна буржуазно-націоналістична організація, що діяла на Україні в 1917—1918 рр. Така її однозначна оцінка і ототожнення з Тимчасовим урядом, на наш погляд, не відповідають дійсності. Адже навіть Тимчасовий уряд на певному етапі не був контрреволюційним органом. Зокрема, наведемо його оцінку В. І. Леніним на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б). 24 квітня 1917 р. у доповіді про поточний момент він зазначав: «...Загальну характеристику уряду, як контрреволюційного, я вважаю би неправильною. Якщо говорити взагалі, то треба вяснити, про яку революцію ми говоримо. З точки зору буржуазної революції, цього сказати не можна, бо вона вже закінчилась. З точки зору пролетарсько-селянської — говорити це передчасно...»¹.

З таких же зважених позицій слід оцінювати й Центральну Раду, яка, до речі, урядом не була. Вона являла собою ліберально-демократичний орган буржуазних і дрібнобуржуазних партій та організацій і була установою парламентського типу. За даними її голови М. С. Грушевського, в червні 1917 р. до складу Ради входили 586 делегатів². Однак кількість її членів не була постійною. Так, за матеріалами мандатної комісії, в роботі шостої сесії Ради (5—9 серпня 1917 р.) взяли участь 643 делегати з правом вирішального голосу і 13 — з дорадчим³. Основну частину її членів становили представники Всеукраїнської Ради селянських депутатів (212), Всеукраїнської Ради солдатських депутатів (132), Всеукраїнської Ради робітничих депутатів (100). Крім того, до її складу входили 202 члени і 51 кандидат — делегати від Рад робітничих і солдатських депутатів, різних загальноросійських партій, представники національних меншостей, які проживали на Україні⁴.

Разом з тим М. С. Грушевський зазначав, що «перейти до представництва, вибраного загальним голосуванням, нам доля не судила»⁵. Рада включала, за свідченням одного з активних її діячів, генерального секретаря в земельних справах, українського соціал-демократа Б. Мартоса, «аристократів, промисловців та великих землевласників... Центральна Рада не тільки не відкидала, а вітала й приймала їх у свій склад без яких-небудь труднощів»⁶. За партійною приналежністю в Раді переважали українські соціал-демократи й есери (майже 80% її складу). До неї входили також кадеги, українські соціалісти-федералісти, меншовики і російські есери, представники єврейських партій і польські соціалісти.

Історія Центральної Ради, яка очолила рух за національне відродження України і заклала основи національної державності, привертає дедалі більшу увагу, потребує глибшого вивчення. Певне уявлення про її діяльність дають чотири універсали.

Як відомо, в Росії у лютому 1917 р. перемогла буржуазно-демократична революція, було повалено самодержавство. Народи Росії завою-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 332.

² Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 10.— С. 136.

³ Вісті з Української Центральної Ради.— 1917.— № 22—23.— С. 2.

⁴ 1917 год на Киевщине: Хроника событий.— К., 1928.— С. 184.

⁵ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 9.— С. 123; ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 21, арк. 48.

⁶ Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Український історик.— 1973.— № 3—4.— С. 160.

вали певні політичні свободи. До активного суспільного життя включилися широкі маси робітників, солдатів, трудящего селянства. Повсюдно відбувалися мітинги, збори, демонстрації, маніфестації. Активізували діяльність раніше переслідувані царизмом різні партії та організації. З'явилися нові періодичні видання. Поряд з місцевими органами Тимчасового уряду діяли Ради робітничих і солдатських депутатів, в яких переважали представники дрібнобуржуазних партій — меншовики та есери.

Набирав сили національно-визвольний рух раніше гноблених царатом народів. Однак політика Тимчасового уряду з національного питання мало чим відрізнялася від великодержавної політики самодержавства. Він, зокрема, ігнорував неодноразові звернення щодо надання Україні автономії. Така позиція уряду спричинила піднесення національного руху. Саме в цих умовах Центральна Рада прийняла 10 червня I Універсал, написаний, як і всі інші, заступником її голови В. К. Винниченком. Вимоги, що містилися в ньому, — визнання права українського народу на автономію, відрахування частини податків на національно-культурні потреби і введення посади комісара в українських справах при Тимчасовому уряді, які В. І. Ленін охарактеризував як найскромніші і найзаконніші⁷, — були відхилені урядовими колами. Ставлення до універсалу наочно продемонструвало великодержавну шовіністичну політику Тимчасового уряду і остаточно зірвало маску з есерів та меншовиків, які в українському питанні дотримувалися позиції великоросійських поміщиків та капіталістів.

На I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів В. І. Ленін зазначав, що політика уряду відносно України «...є наругою з прав народності, що терпіла муки від царів за те, що діти їх хочуть говорити рідною мовою»⁸. Далі він підкреслив, що продовжувати стару політику царизму — «це значить боятися окремих республік. З точки зору робітників і селян це не страшно. Нехай Росія буде союзом вільних республік»⁹.

В ті червневі дні по всій країні бурхливо обговорювалося це питання. Рупор всеросійської контрреволюції — кадетська «Речь» — 14 червня погрожував, що з прийняттям подібних документів «українці жартують погані жарти з Росією», що «вчинок українців є прямим злочином проти закону».

Російські меншовики та есери в національному русі вбачали тільки реакційний зміст, ігноруючи його прогресивні, революційно-демократичні тенденції, носіями яких виступали трудящі маси.

На підтримку демократичних вимог I Універсалу виступила тільки більшовицька партія. В. І. Ленін присвятив йому спеціальну статтю, опубліковану в «Правде» 15 червня під назвою «Україна». В ній Володимир Ілліч рішуче відстоював право українського народу на автономію. «Ні один демократ, — писав він, — не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог»¹⁰.

Ленінські статті «Не демократично, громадянине Керенський», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», опубліковані в «Правде», викликали схвалення і підтримку українських трудящих. Навіть керівники дрібнобуржуазних партій, представникам яких належала більшість у Центральній Раді, змушені були визнати істотну відмінність у позиціях більшовиків та угодовців з українського питання. Орган українських соціал-демократів — «Робітнича газета» — надрукував ленінську статтю «Україна» 20 червня майже повністю, відзначивши винятково співчутливе ставлення до інтересів українського наро-

⁷ Див.: Ленін В. І. Україна і поразка правлячих партій Росії // Повне збір. творів. — Т. 32. — С. 343, 344.

⁸ Там же. — С. 278.

⁹ Там же.

¹⁰ Ленін В. І. Україна // Там же. — С. 333.

ду, спокійний дружній тон, «справжнє бажання говорити як рівні з рівними, як вільні з вільними». Позитивна оцінка I Універсалу, в якому було показано справжню суть політики Тимчасового уряду з національного питання, ґрунтувалася на ленінському положенні про те, що «у кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст *проти* гноблення, і саме цей зміст ми *безумовно* підтримуємо, строго виділяючи прагнення до своєї національної винятковості...»¹¹

Вибух національного ентузіазму, викликаний I Універсалом, радував і водночас непокоїв керівників Ради, на адресу яких надходили численні звернення з усіх кінців України з вимогою негайно розпочати втілення в життя накреслених в універсалі заходів. Побоюючись масових виступів, прагнення трудящих поглибити і розвивати революцію, вони вирішили спрямувати бурхливі хвилі національного руху в спокійне річище угодовства.

Одні з лідерів Ради — М. Порш, виступаючи 29 червня перед урядовою делегацією, яка приїхала на переговори до Києва, сказав, що для них було цілковитою несподіванкою, «що рух цей прийме такі широченні стихійні розміри»¹².

За таких умов продовжувати займати в українському питанні, «одному з найбільших», за висловом В. І. Леніна¹³, незмінну позицію означало посилювати певні сепаратистські тенденції, а також сприяти дальшому піднесенню національно-визвольного руху і загостренню в країні антиурядової боротьби.

Тому Рада і Тимчасовий уряд вирішили підписати спільну угоду. З цією метою до Києва прибули міністри О. Ф. Керенський, І. Г. Церетелі і М. І. Терещенко. На їх першій зустрічі з представниками Центральної Ради, яка відбулася 28 червня, В. К. Винниченко зазначив: «У спільних інтересах нам треба досягнути угоди, і я переконаний, що ми її досягнемо»¹⁴. Без особливих труднощів було врегульовано всі спірні питання, бо «потребу такого порозуміння розуміють обидві сторони, прагнуть його і, хоч може поволі, ідуть до його»¹⁵.

Бажаний союз, нарешті, дістав реальне втілення у II Універсалі, який було прийнято поспішно і без особливих дебатів. На закритому засіданні Ради 30 червня В. К. Винниченко ознайомив присутніх з його текстом і попередив, що ніяких змін вносити не слід, «бо се есть та остаточна форма, на якій погодились обидві сторони»¹⁶. Така ультимативна постановка питання викликала певне незадоволення значної частини присутніх членів Ради. Однак переважна їх більшість (114 — «за», 61 — «проти», 23 — утримались) схвалила позицію керівників Ради. Новий універсал відрізнявся від попереднього не тільки формою, але насамперед змістом. Від обіцяної активності й самостійних дій, проголошених у I Універсалі, і сліду не залишилось. А ширококомовна заява про те, що «однині самі будемо творити наше життя», виявилася пустою фразою.

Центральна Рада, зазначалося в універсалі, «з задоволенням приймає заклик правительства до єднання» і для його збереження погодилася відкласти на майбутнє здійснення найсуттєвіших національних вимог, обмежившись тим, що «підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для винесення їх на затвердження Урядового зібрання», скликання якого відкладалося на невизначений

¹¹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Там же.— Т. 25.— С. 262.

¹² Нова Рада.— 1917.— 1 лип.

¹³ Див.: Ленін В. І. Україна і поразка правлячих партій Росії // Повне збір. творів.— Т. 32.— С. 342.

¹⁴ Церетелі І. Г. Воспоминания о Февральской революции.— Париж, 1963.— Кн. 2.— С. 127.

¹⁵ Нова Рада.— 1917.— 1 лип.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115. оп. 1, спр. 20, арк. 10.

час. До того ж Центральна Рада зобов'язувалася не ставити питання про автономію і рішуче виступати проти будь-яких спроб його постановки і самовільного вирішення. Щодо цього в універсалі зазначалося: «Ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономної України до Всеросійського Учредительного зібрання». Таким чином, Центральна Рада відмовилася від того, що нещодавно сама урочисто проголосила.

Відносно комплектування українських військових частин до універсалу внесено формулювання, яке, по суті, означало відмову від подальших спроб їх організації. Так, дозволялося створення українських частин лише в тому випадку, якщо військовий міністр визнає комплектування їх «з технічного боку можливим без порушення боєздатності армії». В умовах війни при негативному ставленні урядових кіл до питання про формування таких частин можна було без особливих труднощів довести, посилаючись на технічний бік справи, їх несвоечасність і недоцільність.

За всі ці поступки Раді було офіційно дозволено створити відповідальний перед нею орган — Генеральний секретаріат, який після його затвердження Тимчасовим урядом буде, наголошувалося в універсалі, носієм «найвищої краєвої влади Тимчасового уряду на Україні». Хоча керівники Ради намагалися зобразити досягнуту угоду як велику перемогу, вона не викликала ентузіазму мас. Як свідчив М. С. Грушевський, «урочисте проголошення II Універсалу так і не відбулось»¹⁷.

Після прийняття цього універсалу почалося повільне, але неухильне падіння авторитету Центральної Ради, що визнавали навіть її провідні діячі. На думку заступника голови Ради, члена ЦК партії соціалістів-федералістів, програма якої була близькою до програми партії кадетів, С. О. Єфремова, підписання угоди з урядом «було початком занепаду, спусканням з апогею, з того високого шпиля, на який піднялось було українство під час опублікування першого універсалу... Живчик життя утрачено, а разом просто на очах зменшується і вплив, малі авторитет. Органи українства випускають потроху керування з своїх рук»¹⁸.

Аналогічної точки зору дотримувався й голова Всеукраїнської селянської спілки, один з керівників партії українських есерів, редактор «Народної волі» М. Ковалевський: «Схвалюючи компроміс і проголошуючи II Універсал 3 липня (ст. ст.), українська Центральна Рада ніби зрікалась своєї революційної функції, і це, на мій погляд, було джерелом повільного занепаду моральної сили, яку український парламент і його перший уряд здобули в першому періоді революції. Після численних маніфестаційних заяв масових віч українських народних мас, які домагались поглиблення революційного українського процесу і будівництва нового національного українського ладу, II Універсал підпорядкував українське життя — хоч тільки формально — Російському Тимчасовому урядові як верховному санкціонуючому чинникові»¹⁹.

Не дивно тому, що в працях багатьох закордонних авторів події, пов'язані з прийняттям II Універсалу, й оцінка цього документа здебільшого відсутні. Це зумовлюється намаганням апологетів Ради обминути мовчанкою цей неприємний факт, в якому знайшли яскравий прояв її вузькокласова сутність і нехтування нею загальнонаціональних завдань.

Щоправда, деякі історики рішуче засуджували цей вчинок лідерів Ради. Угода, писав, наприклад, один з них — Р. Млиновецький,

¹⁷ Грушевський М. Споми́ни // Київ.— 1989.— № 10.— С. 145.

¹⁸ Нова Рада.— 1917.— 5 серп.

¹⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Споми́ни, враження, рефлексії.— Інсбрук, 1960.— С. 406.

«була ганебна, а саме її укладання було злочином»²⁰. Він вважав, що в Раді переважали настрої «обмосковленої інтелігенції» саме в той час, коли народ начебто тільки чекав заклик до загального виступу і відокремлення України від Росії. Цей автор, як і більшість йому подібних, не враховував тієї обставини, що український робітник і селянин не ототожнював своє негативне ставлення до Тимчасового уряду з ставленням до трудящої Росії.

Українські трудящі маси, насамперед багатомільйонне селянство, розглядали вирішення соціальних і національних завдань у комплексі, причому здійснення національних вимог не висувалося ними як першочергове. Активний діяч партії українських соціал-демократів І. Мазепа зазначав: «Праві групи не бачили, що самими національними кличами не можна у нас повести народні маси на боротьбу, не розуміли, що крім кличів національних, потрібна певна соціальна програма для задоволення господарських інтересів широких мас народу... Гасла «Земля і воля», «Демократична республіка», «Вся влада народів!» панували над всіма іншими. З кличами недемократичними й несоціалістичними не можна було показатись між люди»²¹.

Однак лідери Ради обмежувалися проголошенням вказаних гасел, не прагнучи здійснювати корінні зміни в соціально-економічному житті України. Ми, зазначав В. К. Винниченко, «свідомо одкладали надалі вирішення гострих соціальних питань»²². М. С. Грушевський також твердив, що Рада «відсувала на дальший план всякі такі питання, які могли викликати розходження»²³. У непоінформованого читача може скластися уявлення, що Центральна Рада мала чітку програму дій, план запровадження низки заходів, які б відповідали інтересам трудящих, але їх реалізацію вважала передчасною. З цього приводу відверто висловився В. К. Винниченко. «Ми,— заявив він,— розуміли революцію як буржуазно-демократичну, ми не робили самі ніяких замахів на буржуазно-демократичний лад... Ми в своїй діяльності були тільки республіканцями і демократами, а не соціалістами»²⁴.

В обстановці зростання впливу контрреволюційних сил у країні в післялипневі дні, запровадження смертної кари, посилення репресій проти більшовиків і фактичного переходу їх партії на напівлегальне становище Тимчасовий уряд відмовився навіть від тих мінімальних поступок, які обіцяв Центральній Раді наприкінці червня 1917 р. В інструкції Тимчасового уряду, надісланій Генеральному секретаріату 4 серпня, значно скорочувалися функції останнього, а територія України обмежувалася п'ятьма губерніями. В прийнятій Радою з цього приводу резолюції зазначалося, що інструкція пройнята імперіалістичними тенденціями щодо України. Тому вона відмовилася надіслати своїх делегатів на Московську державну нараду, де мали об'єднатися всі контрреволюційні сили.

В прийнятій 9 серпня резолюції Рада заявила, що «вважає неможливим і навіть шкідливим брати участь у Московській нараді», яка, «зважаючи на буржуазний склад її учасників, може сприяти посиленню контрреволюції...»²⁵.

В той же день на заключному засіданні VI сесії Центральної Ради за дорученням Київського комітету РСДРП(б) виступив його представник М. М. Лебедев. Раніше більшовики участі в роботі Ради не брали. На жаль, текст цієї промови не зберігся, але, за словами М. С. Грушевського, М. М. Лебедев висловив «обурення своїх товаришів на ганебне поведіння Тимчасового уряду в українській справі. Заява ся

²⁰ Млиновецький Р. Історія українського народу.— Мюнхен, 1953.— С. 419.

²¹ Мазепа І. Підстави нашого відродження.— Ч. 1.— 1946.— С. 161.

²² Винниченко В. Відродження нації.— Київ: Вільне, 1920.— Ч. 1.— С. 83.

²³ Грушевський М. Споми́ни // Київ.— 1989.— № 9.— С. 135.

²⁴ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. 1.— С. 82.

²⁵ 1917 год на Киевщине.— С. 201.

була прийнята з великим спочуттям [до] соціалістичних українських фракцій»²⁶.

І хоча вищезгадана інструкція Тимчасового уряду, на думку генерального писаря Генерального секретаріату П. А. Христюка, «була цілком чужа, ворожа і неприємліма», являла собою «глул над національно-визвольним змаганням українського народу»²⁷, Рада переважно більшістю голосів (227 «за», 16 «проти» при 62, що утримались) схвалила її, а М. С. Грушевський назвав це рішення «великою побідною реальною українською силою...»²⁸

В той час особливо яскраво виявилася двоїстість політики Ради, яка не наважувалася розірвати стосунки з Тимчасовим урядом, щоб не викликати революційний вибух мас, якого вона найбільше побоювалася, і разом з тим змушена була боротися за збереження свого впливу. Тим часом повна залежність Ради від Тимчасового уряду, її пасивність при розв'язанні актуальних питань, насамперед земельного, викликали різку критику з боку її прихильників — делегатів різних з'їздів. Так, на II Київському губернському українському з'їзді (19—20 серпня) угодовська політика Ради викликала обурення делегатів (їх було на з'їзді понад 400). «Ми скажемо тут твердо, — заявив, зокрема, делегат Губенко, — що тільки ми — народ — даємо Центральній Раді владу і як вона нею не буде користуватися, то це буде тяжкою провинною перед усім українським трудящим народом»²⁹.

Заслуговує на увагу й заява голови Радомишльського земельного комітету члена УПСР М. І. Мандрики про бездіяльність Генерального секретаріату: «Вони сидять, зложивши руки, і чекають влади з Петрограда, а не прислухаються до голосу народу. Народ дає владу і він чекає розпоряджень. Як так далше буде, то народ їх зовсім оставить і піде далше своєм шляхом»³⁰. Такі виступи були непоодинокими на численних з'їздах і зібраннях, які відбувалися на Україні.

Перебуваючи під подвійним тиском полярних сил — контрреволюції і революційно настроєного українського трудяшого селянства, керівники Ради розуміли, що їх інертність могла викликати зростання незадоволення народних мас. Тому вони продовжували політику лавірування, щоб остаточно не втратити підтримку з боку селянства. До того ж, враховуючи загальну ситуацію, керівники Ради дедалі рішучіше виступали проти Тимчасового уряду. Її голова М. С. Грушевський прямо заявляв: «Тимчасове правительство безсиле, не має власти і не чує ґрунту під ногами»³¹. Він дійшов висновку, що необхідно «зараз же і негайно приступити до організації Установчих зборів України. Інакше можемо гірко пожалкувати»³².

Рішення Центральної Ради про скликання Установчих зборів України викликало рішучий протест з боку Тимчасового уряду. 16 жовтня він обговорив це питання і ухвалив викликати в Петроград голову Генерального секретаріату В. К. Винниченка для пояснень. Якщо ж вони виявляться непереконливими, то Раду буде розпущено³³. Міністр юстиції П. Малайтович 19 жовтня надіслав прокурору Київської судової палати телеграму, в якій запропонував «провести суворе розслідування дій Центральної Ради і Генерального секретаріату»³⁴.

Показником загострення відносин з Тимчасовим урядом була заява Ради про те, що вона не допустить перекидання через Україну військ

²⁶ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 11.— С. 126.

²⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.— Відень, 1921.— Т. 2.— С. 116, 177.

²⁸ Грушевський М. Україна і Росія.— К., 1917.— С. 15.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 10, арк. 13.

³⁰ Там же, арк. 14.

³¹ Народня воля.— 1917.— 29 верес.

³² Там же.

³³ Нова Рада.— 1917.— 18 жовт.; Робіт. газ.— 1917.— 18 жовт.

³⁴ Народня воля.— 1917.— 24 жовт.

для придушення збройного повстання у Петрограді, а окремі її військові частини навіть виступили, щоправда самовільно, на боці робітників і солдатів Києва в жовтневі дні. Однак це не означало, що Рада стала на шлях підтримки соціалістичної революції. Навпаки, вона одразу висловила негативне ставлення до влади трудящих і на переговорах з представниками штабу Київського військового округу заявила, що позицію Ради «треба розуміти як піддержку Тимчасовому уряду»³⁵.

(Далі буде)

Одержано 11.02.91

Деятельность Центральной Рады — либерально-демократической организации парламентского типа, ставшей во главе широко развернувшегося на Украине в 1917 г. национального движения, нашла отражение в изданных ею четырех универсалах. Непоследовательность и нерешительность Рады при решении социальных вопросов явились причинами падения ее влияния в массах, а сговор с кайзеровской Германией обернулся национальной трагедией для украинского народа.

³⁵ Нова Рада.— 1917.— 28 жовт.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті завершується розповідь про так званий «контрреволюційний заколот» у сільському господарстві України у 1933 р. Йдеться про те, як голод початку 30-х рр. був використаний сталінським керівництвом для згортання політики «українізації» і викриття нового «національного ухилу», цього разу пов'язаного з ім'ям М. О. Скрипника.

До цієї сфабрикованої справи було залучено 75 осіб, 35 з яких невдовзі розстріляли. У квітні 1933 р. ДПУ УСРР «викрило» так званий «український філіал» цього уявного «контрреволюційного заколоту» у сільському господарстві, який нібито очолював колишній заступник завідуючого сектором урожайності Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН) В. О. Батієнко. Всього в участі у «заколоті» звинуватили 15 чоловік¹. На їх рахунок, як і взагалі на рахунок схожих на них міфічних «шкідників», було списано всю складність ситуації у сільському господарстві. Зокрема у обвинувальному висновку зазначалося, що група «шкідників» здійснювала роботу по «перекрученню усіх заходів партії по реконструкції сільського господарства, зриву посівної, збиральної та заготівельної кампанії, чим викликала незадоволення серед селян».

Трохи раніше всесоюзного розголосу набула так звана «Оріхівська справа», тобто справа керівників оріхівського району Дніпропетровської області. Коли у грудні 1932 р. Сталін дізнався, що ці керівники дозволили колгоспам залишити собі посівний та страховий фонди, він

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журнал.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4, 5, 6, 7.

¹ У 1956 р. Верховний суд УРСР скасував рішення судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 27 квітня 1933 р. у відношенні до В. О. Батієнка та інших.

був вкрай розлючений. На початку грудня 1932 р. у партійні організації надійшла директива за сталінським підписом. У цьому документі керівники Оріхівського району оголошувалися «обманщиками і шахраями, котрі вправно проводять куркульську політику під прапором своєї «згоди» з генеральною лінією партії». Директива вимагала «негайно заарештувати і нагородити їх по заслугам, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному»².

Через кілька днів, 14 грудня 1932 р., з'явилася постанова ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області», у якій згадувалися «шкідники» з Оріхівського та інших районів України: «Заарештованих зрадників партії на Україні як організаторів саботажу хлібозаготівель, колишніх секретарів районів, голвиконкомів, зав. райзу, голрайколгоспспілок, а саме: Оріхівський район — Головіна, Пригоду, Паламарчука, Ордельяна, Луценка; Балаклівський район — Хорешка, Уса, Фішмана; Носівський район — Яременка; Кобелякський район — Ляшенка; Велико-Токмакський район — Ленського, Косяченка, Двірника, Зика, Долгова — віддати до суду, давши їм від 5 до 10 років заточення у концентраційних таборах»³.

Недовзі відбулися судові засідання. Дніпропетровський обласний суд виніс вирок фактично всьому складу Оріхівського райкому партії. Засуджено було 16 чоловік. Державний агроном райземуправління І. А. Аністрат засуджений до розстрілу, секретар райкому партії В. П. Головін та голова райвиконкому М. С. Паламарчук та троє підсудних — до 10 років «таборів окремого призначення». Двох підсудних звільнили, а решта одержала строки від 3 до 8 років табірної ув'язнення. Як свідчить колишній завідуючий відділом пропаганди і культури Оріхівського райкому Г. Л. Семенов, «з районної партійної організації виключили кожного третього комуніста»⁴. Такий репресивний підхід, застосований у Оріхівському районі, можна вважати типовим. 13 лютого 1934 р. заступник голови ДПУ республіки З. Б. Кацнельсон у спеціальному документі «Про контрреволюційну активність антирадянських елементів на селі України», направленому до ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР, сповіщав, що тільки у грудні 1933 р. та у січні 1934 р. у колгоспах викрито і ліквідовано 85 так званих «контрреволюційних куркульських угруповань», за справами яких репресовано близько 400 чоловік, переважно керівних працівників»⁵. «Органами ДПУ УСРР,— зазначалося в документі,— максимально посилено оперативну роботу по обслуговуванню підготовки до весняної сівби (підкреслено мною — Ю. Ш.), повному виявленню та нанесенню оперативного удару по класовому ворогу, котрий саботує й зриває підготовчі до сівби заходи»⁶.

Об'єктом погрому стала Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук (ВУАСГН), де було викрито «шкідницьку організацію» на чолі з віце-президентом А. М. Сліпанським. Останній, зазначалося у одній з «викривальних» публікацій, «як і шкідники Чайнов, Кондратьєв, Вольф тощо, суть реконструкції бачив не в широкому розгортанні будівництва радгоспів, МТС та колгоспів, викорчовуванні капіталістичних елементів у сільському господарстві, а в організації переробних підприємств без «соціальних катастроф»⁷. У своїй доповіді на

² Данилов В. П. Коллективизация: как это было // Страницы истории Советского общества: факты, проблемы, люди.— М., 1989.— С. 246.

³ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— К., 1990.— С. 293.

⁴ Науменко И. Как судили райком. Еще одна страница трагических 30-х // Неделя.— 1989.— № 30.

⁵ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 101, спр. 1391, арк. 2.

⁶ Там же.— арк. 5.

⁷ Проти буржуазно-націоналістичного шкідництва в с.-г. науці // Більшовик України.— 1933.— № 11.— С. 120.

XII з'їзді КП(б)У К. В. Сухомлин сказав про те, що з ВУАСГН «довелося виключити з партії немало фашистів, якими довелося зайнятися і ДПУ. Після цього виразніше виявилась вся та брудна контрреволюційна робота, яка там широко проводилась»⁸.

Могутнім важелем здійснення репресивної політики став написаний власноручно Сталінін Закон про охорону соціалістичної власності, що був прийнятий 7 серпня 1932 р. Розкрадання соціалістичної власності каралося розстрілом, а за пом'якшуючих обставин — позбавленням волі на строк не менш ніж 10 років. Всього в країні на початок 1933 р. за цим законом було засуджено 54 645 чоловік, з них 2 110 — до вищої міри покарання⁹. Оцінюючи закон від 7 серпня 1932 р., С. В. Косіор у своїй доповіді на XII з'їзді КП(б)У говорив: «Тут треба відмітити один з дуже важливих і серйозних документів, що його видав ЦК ВКП(б) і РНК СРСР і що відіграв колосальну роль в нашій боротьбі з контрреволюцією, в завданні удару всяким куркульським і іншим контрреволюційним елементам. Я маю на увазі закон про охорону соціалістичної власності. Цей закон активізував кращі колгоспні сили на боротьбу за колгоспну власність, навколо його проведення нам удалось згуртувати маси колгоспників, цей закон відіграв велику роль в соціалістичному перевихованні колгоспників, в розгромі куркульського саботажу»¹⁰.

Поруч із лінією на безжалісні репресії, яка здійснювалася, коли голод почав досягати крещендо і рахунок пішов вже на мільйони жертв, «батько народів» просигналізував керівництву КП(б)У і про те, що воно припустилося помилок і у галузі національної політики. Дуже виразно суть сталінської позиції висловив у доповіді на зборах партійного активу у Харкові у липні 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М. М. Попов: «...Коли ми тепер говоримо про ліквідацію відставання України в галузі сільського господарства, про розгром решток класового ворога, що проліз до наших організацій,— то це завдання не можна розв'язати без рішучого виправлення помилок, допущених у національному питанні»¹¹.

Такий підхід диктувався змістом двох вельми важливих документів, які з'явилися, коли з'ясувалося, що Україна не впоралася із хлібозаготівлями. Перший документ — це вже згадана постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р. про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області. У цій постанові за підписами В. М. Молотова та Й. В. Сталіна, окрім вимог застосування надзвичайно суворих репресивних заходів з метою виконання плану хлібозаготівель, відзначалося, що «замість правильного більшовицького проведення національної політики у ряді районів України, українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін. створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків і організацій». Постанова містила вказівку на те, що ЦК КП(б)У і Раднарком України повинні «звернути увагу на **правильне проведення українізації**» (підкреслено мною.— Ю. Ш.). Тут же вказувалося на необхідність «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій»¹².

У постанові також вказувалося на те, що «небільшовицька «укра-

⁸ XII з'їзд КП(б)У. 18-23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт.— Харків, 1934.— С. 238.

⁹ Данилов В. П. Коллективизация: как это было // Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди.— С. 246.

¹⁰ XII з'їзд КП(б)У.— С. 45.

¹¹ Попов М. М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях.— 1933.— № 7.— С. 110.

¹² Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— С. 292—293.

інізація» майже половини районів Північкавказу за повної відсутності контролю за українізацією школи й преси з боку крайових органів дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації опору заходам і завданням Радянської влади з боку кулацтва, офіцерства, реемігрантів-казаків, учасників Кубанської ради і т. д.»¹³ У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР вимагали «перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також всі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання у школах на російську мову. ЦК та РНК зобов'язують крайком та крайвиконком терміново перевести та поліпшити склад працівників шкіл в «українізованих» районах»¹⁴.

Той факт, що саме в політиці «українізації» сталінське керівництво почало вбачати велику небезпеку, засвідчує другий документ — телеграма, яку було надіслано 15 грудня 1932 р. до ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, головам Раднаркомів, край- та облвиконкомів. Телеграма за підписами Й. В. Сталіна та В. М. Молотова вимагала термінового припинення «українізації» в районах РРФСР, Середньої Азії та Казахстану, де компактно проживають українці. Прочитуємо цю телеграму: «Повідомляється постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 15 грудня 1932 року:

«ЦК ВКП(б) і РНК СРСР рішуче засуджують виступи і пропозиції, що виходять від окремих українських товаришів, обов'язкової українізації цілого ряду районів СРСР (наприклад, в ДСК, Казахстані, Середній Азії, ЦЧО і т. д.).

Такі виступи можуть тільки грати на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, яких було вигнано з України як шкідливі елементи і які проникають у щойно українізовані райони і ведуть там розкладницьку роботу.

Доручити крайкому та крайвиконкому ДСК, обкому та облвиконкому ЦЧО, Казахстанському крайкому і РНК негайно припинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українізовані газети, друк і видання на російську мову і до осені 1933 року підготувати перехід шкіл і викладання на російську мову»¹⁵.

Ці документи переконливо доводили: Сталін вирішив покінчити з політикою «українізації» не тільки на Україні, а й в інших районах СРСР, де компактно проживали українці. До цих районів належали Кубань (2 млн.), Курська область (1,3 млн.), Воронежська область (1 млн.), Далекий Схід, Сибір, Туркестан (по 600 тис.). Над ними Україна здійснювала своєрідне шефство, направляючи туди кадри, забезпечуючи необхідною літературою.

Слід згадати про ще один документ — постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. «ЦК, — зазначалося у ній, — вважає за встановлене, що парторганізації України не впоралися з покладеним на них партійним завданням щодо організації хлібозаготівель та виконання плану хлібоздавання, незважаючи на триразове скорочення і без того скороченого плану.

ЦК вважає, що основними областями, які вирішують долі сільського господарства України і які треба насамперед зміцнити, — є Одеська, Дніпропетровська та Харківська області. ЦК ВКП(б) ухвалює:

1. Намітити другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому — секретаря ЦК тов. Постишева.

2. Намітити першим секретарем Дніпропетровського обкому тов. Хатаевича, залишивши його одним із секретарів ЦК КП(б)У.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. — С. 293—294.

¹⁵ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2038, арк. 6.

3. Намітити першим секретарем Одеського обкому т. Вегера.

4. Звільнити тт. Майорова, Строганова й Терехова від тих посад, що їх вони посідають нині і направити їх у розпорядження ЦК.

5. Тт. Постишеву, Хатаевичу і Вегеру почати виконувати свої обов'язки на новій роботі не пізніше як 30 січня ц. р.»¹⁶

Оскільки згадані постанови містили негативні оцінки діяльності ЦК КП(б)У і республіканської парторганізації, було зрозуміло, що П. П. Постишев приїхав для «наведення порядку». До того ж невдовзі з'ясувалося, що йому було надано право при необхідності радитися безпосередньо із Сталіним, узгоджувати з ним свої дії. За цих обставин С. В. Косіор та інші керівники КП(б)У опинилися в умовах, за яких можна було чекати постійної небезпеки, що, зрозуміло, не могло не відбиватися на стилі їх роботи. Лютневий (1933 р.) Пленум ЦК КП(б)У схвалив постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., а С. В. Косіор у доповіді визнавав помилки і підкреслював, що провал плану хлібозаготівель «ніякими об'єктивними причинами виправдати не можна». Наполягав він і на тому, що, мовляв, сільське господарство республіки стало об'єктом шкідництва класово ворожих сил, а парторганізації буцімто не помітили нової тактики «класового ворога», який діє «тихою сапою»¹⁷. Звичайно, було б антиісторично стверджувати, що сили такого роду були зовсім бездіяльними в той непростий історичний період, але обмежуватись посиланням на них при поясненні провалу плану хлібозаготівель 1932 р. і причин голоду — значить давати пояснення не тільки необ'єктивне, а й неадекватне масштабам трагедії, що її пережив український народ на початку 30-х рр. та й взагалі за часів сталінізму.

Однак саме таке пояснення було дано у 1933 р. Так, журнал «Більшовик України» писав: «Тов. Постишев у своєму блискучому аналізі обставин засівкампанії та хлібозаготівель на Україні минулого року вказав як на основну причину недоглядів та помилок української парторганізації на відсутність достатньої більшовицької пильності, що класовий ворог використав у своїх контрреволюційних інтересах»¹⁸.

Донедавна вітчизняні історики, навіть ті, хто спеціально досліджував життя і діяльність П. П. Постишева, в силу певних обставин не могли дати об'єктивну оцінку його діяльності на Україні, починаючи з січня 1933 р. Неупереджений аналіз фактичного і документального матеріалу свідчить, що діяльність цю не можна спрощувати, зображувати однолінійно. І все-таки якщо визначати домінанти, то місію П. П. Постишева є всі підстави вважати зловісно-трагічною. Причому такою вона була не тільки для тих, проти кого діяв «другий перший секретар» (так називали Постишева між собою працівники парт-апарату), а й для самого Павла Петровича, котрого Сталін, використавши за власними розрахунками, усуне з політичної авансцени, а згодом віддасть наказ знищити фізично.

Приїхавши на Україну, П. П. Постишев не тільки заговорив про «притуплення більшовицької пильності» серед сільських партійців. Він негайно відмовив у відправці продуктів у села і одночасно підкреслює, що не може бути й мови про державну допомогу посівним зерном, що його селяни повинні відшукати самі. 29 січня 1933 р. П. Постишев був обраний першим секретарем Харківського обкому та міськкому КП(б)У¹⁹. І тут він повів жорстку лінію. Зокрема, 6 березня

¹⁶ Постанова ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 р. та завдання більшовиків України // Більшовик України.— 1933.— № 3.— С. 3.

¹⁷ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— С. 352—356.

¹⁸ Ландесман А. Чому класова боротьба, не зважаючи на розв'язання питання «хто кого» на користь соціалізму, в нових формах в окремих районах і на окремих ділянках соціалістичного будівництва загострюється // Більшовик України.— 1933.— № 11.— С. 113.

¹⁹ Комуніст.— 1933.— 30 січ.

1933 р. він дав телеграму секретарям райкомів, головам райвиконкомів, уповноваженим обкому і начальникам політвідділів МТС та радгоспів Харківської області. Телеграма містила вимогу різко збільшити заготівлю насіння зернових. «Ви,— дорікав Постишев місцевим керівникам,— тикаєте в ніс нам труднощі, базикаєте про голодуху...»²⁰ Однак, як цілком слушно зауважує Р. Конквест, «істерична жорстокість, яка супроводжувала втручання Постишева, принесла дуже мало зерна. Вже вичерпалися останні запаси і їсти стало нічого»²¹.

П. П. Постишев продовжував заохочувати репресивну політику, насамперед проти низових керівників. При його активному сприянні за 10 місяців 1933 р. було замінено 237 секретарів райкомів, 249 голів райвиконкомів, 158 голів районних контрольних комісій²². Виступаючи ревним провідником ідеї загострення класової боротьби, П. П. Постишев прискіпливо шукав «шкідників» у тих сферах, які потребували просто оперативного господарського втручання з метою нагодувати людей, врятувати їх від голодної смерті. Кінець-кінцем П. П. Постишев оцінив реальну ситуацію і зрозумів, що хліба вже практично нема, що село йшло до катастрофи. Він почав вживати заходів з тим, щоб по можливості допомогти селянам і, головне, забезпечити успішне виконання весняної посівної кампанії. З цією метою він, зокрема, звернувся до Сталіна і дістав згоду залишити після 1 лютого 330 тис. пудів зерна для потреб голодуючих. Крім цього, П. П. Постишев активно добивався прийняття Раднаркомом СРСР і ЦК ВКП(б) постанови про виділення Україні насінневої позики в розмірі 20 млн. пудів зерна, хоча загалом ця позика виявилася малоєфективною. Жертвами голодної смерті стали мільйони людей, і П. П. Постишев був одним з найголовніших «співавторів» цієї трагедії в історії України.

Про ще один не менш важливий напрямок своєї діяльності з січня 1933 р. він сказав на листопадовому (1933 р.) Пленумі ЦК КП(б)У: «За безпосереднім проводом і за прямими вказівками ЦК ВКП(б) і особисто тов. Сталіна ми розгромили українську націоналістичну контрреволюцію... І в цьому величезний успіх КП(б)У поряд і в щільному зв'язку з її господарськими успіхами протягом останніх 10 місяців»²³. Якщо відкинути риторичку, то фактично йшлося про розгром українського національного відродження, що його стимулювала лєнінська політика «українізації». Якщо вірити П. П. Постишеву, санкцію на такий розгром він одержав особисто від Сталіна. Цілком вірогідно, що одночасно було дано вказівки і щодо протидії М. О. Скрипнику, з яким П. П. Постишев конфліктував ще у 20-ті рр. Згадуючи про це, І. Майстренко зазначає: «Організований опір росіян українізації загніздився в харківському обкомі КП(б)У. Очолював цей обком Павло Постишев. Можливо суб'єктивно він не був спочатку україножером. Адже він одружився з Постоловською, українського (і то свідомого українського) роду. Але вийшло так, що керівником агітпропу коло Постишева опинився син священника з Курщини Дмитро Марченко. Цей войовничий великодержавник знайшов можливість посварити Постишева зі Скрипником на питанні українізації Харкова. Постишев став смертельним ворогом Скрипника і українізації...»²⁴.

Однак головною причиною того, чому саме М. О. Скрипник опинився у центрі нещадної критики П. П. Постишева, були не стільки

²⁰ Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— С. 55—56.

²¹ Конквест Р. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом.— Лондон, 1988.— С. 359.

²² Підсумки 1933 сільськогосподарського року і чергові завдання КП(б)У. Промова тов. П. П. Постишева на пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У 19 листопада 1933 року // Комуніст.— 1933.— 24 лист.

²³ Постишев П. П. Радянська Україна — непохитний форпост великого СРСР // Червоний шлях.— 1933.— № 8—9.— С. 252.

²⁴ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні.— Едмонтон, 1985.— С. 207.

їх особисті стосунки, скільки та роль, що її мав народний комісар освіти у духовному житті республіки у 1927—1933 рр.

Справа в тім, що у цей період наркомат освіти займався не тільки загальною початковою й середньою освітою, середніми й вищими педагогічними закладами, середніми й вищими фаховими школами, а й розвитком театру, музики, мистецтва. При наркоматі існували такі відділи: Головна наука, тобто керівництво всіма науково-дослідними закладами, включаючи Всеукраїнську Академію наук; Головополітосвіта, що спрямовувала діяльність міських клубів, сільбудів, хат-читалень на селі, бібліотек, а також відповідних навчальних закладів; Головліт, який контролював видавничий процес у республіці. До того ж наркомату освіти було підпорядковане Державне Видавництво України (ДВУ) з Книжковою палатою, котра реєструвала всі видання, здійснювала обмін літературою із закордонними видавництвами й науковими установами. Зважаючи на все це, І. Кошелівець у книзі «Микола Скрипник» зазначає: «Звичайно, й тоді ЦК КП(б)У керував усім, але про підлеглість йому можна б говорити лише в тому сенсі, що сам же Скрипник, як член Політбюро, і визначав там лінію, яку практично в НКО (наркомат освіти.— Ю. Ш.) здійснював, бо в ЦК КП(б)У навіть не було такого відділу, якому НКО міг підлягати, а Агітпроп ЦК, який міг мати якийсь стосунок до питань освіти й культури, був тоді очолюваний другорядними постатями, які ніколи до Політбюро не належали, і скоріше Скрипник командував ними, ніж вони могли давати йому будь-які вказівки.

Так у руках Скрипника від початку 1927 року опинилися всі важелі від народної освіти й культури, і завдяки невсипущій його енергії він володів тоді чи не половиною всього радянського будівництва на Україні»²⁵.

На нашу думку, І. Кошелівець дещо перебільшує реальну роль М. О. Скрипника. Так як би там не було, вплив Миколи Олексійовича на духовне життя республіки, на процес українського національного відродження був вельми значний. Варто пригадати й те, що М. О. Скрипник паралельно з посадою наркому займав пост директора Всеукраїнської асоціації марко-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), керував Асоціацією істориків, був секретарем комуністичної фракції ВУАН, головним редактором Української Радянської Енциклопедії, головним редактором Комісії по редагуванню перекладів творів В. І. Леніна на українську мову. З огляду на все це неважко зрозуміти, що усунення М. О. Скрипника мало стати не формальним актом.

Знову «національний ухил»

23 лютого 1933 р. було прийнято рішення Політбюро ЦК КП(б)У про призначення М. О. Скрипника Головою Держплану УСРР та заступником Голови Раднаркому республіки²⁶. Наркомом освіти був призначений В. П. Затонський, котрий невдовзі став членом Політбюро ЦК КП(б)У.

Цим же рішенням зміцнювалися позиції такого помітного представника «команди» П. П. Постишева, як М. М. Попов, на котрого було покладено завдання ідеологічного забезпечення ліквідації «національного ухилу» Скрипника. Прочитуємо:

«Внести Пленуму ЦК КП(б)У пропозицію про кооптування тов. Попова М. М. до складу членів ЦК КП(б)У, обрання його на секретаря ЦК КП(б)У та про введення до складу членів ОБ та кандидатів на члена ПБ...

Затвердити тов. Попова М. М. на відповідального редактора га-

²⁵ Кошелівець І. Микола Скрипник.— Мюнхен, 1972.— С. 188.

²⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 191.

зети «Комуніст», звільнивши тов. Любченка від обов'язків відповідального редактора і члена редколегії газети «Комуніст»²⁷.

Трохи пізніше Політбюро ЦК КП(б)У буде прийнято рішення про введення М. М. Попова до складу комісії, що займалася підготовкою виборів академіків Всеукраїнської академії наук (Попов цю комісію і очолить)²⁸, а також до складу редколегії журналу «Більшовик України»²⁹. Таким чином М. М. Попов, котрий, до речі, ще у 20-ті рр. досить відчутно виявляв у своїх публікаціях проталінські симпатії, одержав реальну змогу формувати громадську думку про діяльність М. О. Скрипника. Чим успішно і скористався. Рішенням від 23 лютого 1933 р. першим заступником наркома освіти було призначено А. А. Хвилю, котрий, набувши досвіду у боротьбі з «націонал-ухильниками» у середині 20-х рр., тепер знову опинився на вістрі чергової політичної кампанії.

З 28 лютого 1933 р. М. О. Скрипник розпочав роботу у Держплані республіки. Зовні все виглядало цілком пристойно: старий перевірений партієць керував дуже важливою для республіки ділянкою. Водночас партійні інстанції продовжували приймати рішення, що засвідчували: курс на дискредитацію Скрипника триває. І ось 4 березня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає документ під назвою «Про проект резолюції про підсумки українізації», у якому говорилося:

«а) Проекта резолюції, що його запропонувала Комісія ПБ,— в основному прийняти. Доручити тт. Косіору, Постишеву й Попову остаточно відредагувати.

б) Доручити тов. Попову розробити практичних пропозицій з питань, що зв'язані з обговоренням й проведенням в життя резолюції.

в) Вважати політично недоцільним випускати брошуру тов. Скрипника «Нариси Підсумків» (стенограма промови на засіданні Колегії НКОсвіти 14.II.— 33 р.)»³⁰.

А 31 березня 1933 р., знов-таки спеціальним рішенням, було зазначено ще одну брошуру — цього разу про Скрипника:

«Про брошуру Г. Овчарова³¹ «Микола Скрипник і радянська література».

1. Визнати, що брошура т. Овчарова носить зовсім неприпустимий характер, що випуск її направлений проти вказівок ЦК ВКП(б) про помилки, що їх припущено лінією національної політики, що ця брошура утруднює роз'яснення припущених помилок.

2. Тов. Овчарова з роботи в Держплані зняти і просити ЦКК притягти його до партійної відповідальності»³².

Тоді ж, 31 березня, було вирішено вивести М. О. Скрипника зі складу «комісії по фонду ім. Леніна» і замінити його В. П. Затонським³³. У ситуації, що склалася, помітно активізував свої дії заступник останнього, А. А. Хвиля. 24 квітня 1933 р. він направив у Політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку з питань мовознавства. Документ цей ніколи не друкувався, хоча саме у ньому чи не вперше М. О. Скрипника без зайвої дипломатії було звинувачено у тому, що він «не тільки не вів боротьбу проти... буржуазно-націоналістичної лінії у питаннях створення української наукової термінології, а й сприяв цьому викривленню партійної лінії на фронті мовознавства». Через деякий час журнал «Більшовик України» вмістив статтю А. А. Хвилі «Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті». Ця відверто погромна публікація містила такі висновки:

²⁷ Пиріг Р., Шаповал Ю. Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час.— 1991.— № 4.— С. 80.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.— С. 80—81.

³¹ Г. Овчаров — помічник М. О. Скрипника.

³² Пиріг Р., Шаповал Ю. Назв. праця.— С. 81.

³³ Там же.

«1. На мовному фронті ми маємо проведену націоналістичними українськими елементами шкідницьку роботу.

2. Ця робота йшла по лінії відгороджування української мови від російської мови, відгороджування української мови від інтернаціональної наукової термінології, спрямовування української мови та термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи.

3. В Українському правопісі, особливо 3-й розділ, це відгороджування української мови, термінології від російської мови продовжено вже в правописній формі та при запозиченні чужоземних слів.

4. Проти цієї роботи Наркомос України не вів будь-якої боротьби, а, навпаки, сприяв цьому.

5. Отже потрібно:

а) припинити негайно видання всіх словників,
б) переглянути словники і всю термінологію,
в) провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському Союзі і вживана й на Україні,
г) переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи,

д) переглянути український правопис,

е) змінити настанову щодо мовного оформлення УРЕ,

ж) видати спеціального документа, який би всі ці питання всебічно охопив і забезпечив цілковитий дальший розвиток української радянської культури на мовному фронті дійсно більшовицькими шляхами, так як цьому вчив нас Ленін, як цьому вчить нас тов. Сталін»³⁴.

Фактично стаття А. А. Хвилі відбивала зміст його виступу на квітневій (1933 р.) нараді в ЦК КП(б)У з питань національної політики. До речі, матеріали цієї наради ніколи не аналізувалися навіть фахівцями. Між тим саме з цього часу почалася підготовка до широкої атаки на М. О. Скрипника. Ця тенденція помітно простежується у виступі на нараді М. М. Попова, який стверджував, що «ворожі, чужі, петлюрівські елементи пролізли навіть на керівні посади в окремих районах і на відповідальні дільниці національно-культурного будівництва»³⁵. В унісон М. М. Попову виступив й В. П. Затонський, який, зокрема, підкреслив, що «падіння числа шкіл російської нацменшості є наслідок перекручення лінії партії». Звертаючи увагу на «засміченість» працівників освіти «націоналістичними, класово-ворожими елементами», Затонський прямо назвав відповідальних: «...Ці націоналістичні елементи могли так широко провадити свою діяльність тому, що їм допомагали деякі вказівки самого Наркомосу»³⁶. Не можна не звернути увагу й на те, що в газеті «Вісті ВУЦВК», де вміщено повідомлення про нараду та виклад доповідей М. М. Попова, В. П. Затонського, А. А. Хвилі, жодного разу не згадується ім'я М. О. Скрипника. Таким чином, неважко було зрозуміти, проти кого спрямовувалася критика.

Важливо зазначити, що до політико-ідеологічної лінії у «викритті» Скрипника ще з початку 1933 р. було додано ще й карного забарвлення. Адже в той час саме ДПУ республіки сповістило про викриття «Українську військову організацію «УВО», що, як повідомляв В. А. Балицький, «очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві»³⁷. Коло цієї організації, в якій опинилися насамперед працівники системи освіти, а згодом й представники творчої й наукової інтелігенції, збільшувалося протягом декількох років. Потрапили до її «учасників» близькі до

³⁴ Хвилі А. Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України.— 1933.— № 7—8.— С. 55.

³⁵ Нарada з питань національної політики партії // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 1 трав.

³⁶ Там же.

³⁷ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеног. звіт.— С. 119.

М. О. Скрипника особи, такі, як професор Харківського інституту профосвіти О. І. Бадан-Яворенко та помічник вченого секретаря Наркомосу УСРР М. В. Ерстенюк.

Факти свідчать, що саме ці, сфабриковані ДПУ матеріали, й стали в руках П. П. Постишева останніми найпереконливішими «аргументами», з якими він розпочав на Пленумі ЦК КП(б)У 8—11 червня 1933 р. вирішальну фазу боротьби проти Скрипника. Виступ останнього не задовольнив Постишева, адже, за його словами, «та ділянка, якою донедавна керував тов. Скрипник,—я маю на увазі Наркомос і всю систему органів освіти України,—виявилася найбільш засміченою шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами... Про це треба було вам, тов. Скрипник, тут розповісти»³⁸. Отже, як бачимо, П. П. Постишев вимагав, щоб Микола Олексійович розповів про те, як він сам займався розстановкою «шкідників», а відтак і займався «шкідництвом». У відповідь М. О. Скрипник визнавав деякі власні помилки. Сказав він і про те, що підготував статтю «з розгорнутою самокритикою наявних у мене помилок»³⁹.

27 червня 1933 р. у харківському будинку працівників освіти відбувся велелюдний збори. З промовою «Стан на мовному фронті» виступив А. А. Хвиля, який продовжив відкрити атаку на М. О. Скрипника. «Протягом кількох років,—говорилося, зокрема, у доповіді,—інститут наукової мови при ВУАН провадив свою корисну для петлюрівців і шкідливу для українських робітників і селян контрреволюційну роботу. А наш Наркомос не тільки не викрив шкідництво, а навпаки — потурав шкідницьким елементам. Ще гірше, що сам нарком освіти тов. Скрипник давав змогу цим елементам прикриватися його виступами в питаннях мовознавства»⁴⁰.

17 і 26 травня, 5 і 7 липня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглядало варіанти «покаянного» документа М. О. Скрипника, визнаючи їх незадовільними. 7 липня 1933 р. було прийняте таке рішення: «Зважаючи на те:

1. Що тов. Скрипник не виконав взятого на себе зобов'язання подати в ЦК короткого листа з визнанням своїх помилок і рішучою повною їх критикою для опублікування в пресі;

2. Що поданий ним документ не відповідає вимогам ЦК і ігнорує ряд даних т. Скрипнику ЦК вказівок — визнати за потрібне вивести т. Скрипника з Політбюро ЦК КП(б)У. Поставити цю постанову на затвердження пленуму ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б)»⁴¹.

Сам Микола Олексійович, коли почалося обговорення його листа, пішов з засідання і застрелився у своєму робочому кабінеті.

У чому «кався» М. О. Скрипник і чому його «каяття» не влаштувало тодішнє керівництво? Для того, щоб розібратися у цьому, процитуємо уривок одного із варіантів (за деякими відомостями, останнього) його листа:

«Мої помилки, що мали троцькістський і націоналістичний характер, переросли в примиренство до націоналістичних ухилів і до націоналізму, виходили з відступу від ленінської теорії, озброювали читачів і передусім нашу молодь не в ленінському дусі, перейшли на практиці в зниження більшовицької пильності й примиренство до ворожих націоналістичних елементів, складали для них сприятливу, примиренську атмосферу, що її використали вороги радянської влади, контрреволюціонери, дворушники, зрадники. За ці помилки й за їх теоретичні, практичні і політичні наслідки я несу повну відповідальність перед партією. Критика моїх помилок є необхідна умова для здійснення всіх завдань партії, що стоять перед нами й передусім у галузі ідео-

³⁸ Архів Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 413, арк. 43.

³⁹ Там же.— арк. 42.

⁴⁰ Стан на мовному фронті. Доповідь тов. Хвилі // Комуніст.— 1933.— 29 черв.

⁴¹ П'яріг Р., Шаповал Ю. Назв. праця.— С. 83.

логічний і культурний. Мої помилки дали всіляким ворогам як закордонним, так і в країні, підстави посилатися на мої думки й заяви, щоб використати їх, як зброю проти партії, її генеральної лінії. З обуренням і презирством відсікаючи всі ці, що тягнуться до мене й до моїх виступів, ворожі націоналістичні заміри, які хочуть протиставити мене цілій більшовицькій партії, що її членом я гордий бути і завдання якої є мої, я заявляю, що непримиренна більшовицька критика моїх помилок, яку дає зараз наша партійна організація столиці України й ціла партія, є не тільки необхідна умова для виправлення й переборення шкідливих наслідків моїх помилок, але є більшовицький класовий вплив, щоб допомогти мені ці помилки виправити й іти надалі більшовицьким шляхом»⁴².

10 липня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про доповідачів на партійних активах з питання «Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними». У Одесі та Тирасполі мав виступати П. П. Любченко, у Києві та Чернігові — М. М. Попов, у Дніпропетровську — В. Я. Чубар⁴³. Фактично проведення зборів партійного активу було покликане забезпечити підтримку політичної кампанії проти М. О. Скрипника. Ось що говорилося, зокрема, у резолюції, ухваленій 11 липня 1933 р. у Дніпропетровську на доповідь В. Я. Чубаря: «Партактив відмічає особливу відповідальність за... стан на фронті національно-культурного будівництва тов. Скрипника... Використовуючи його найгрубіші теоретичні, політичні і практичні помилки, неймовірну притупленість його революційної пильності, контрреволюційні елементи, частина яких пробралась до партії (Бадан, Яворський), провадили в НКО та у системі органів Наркомосвіти шкідницьку антирадянську роботу, а деякі з цих людей працювали як шпигуни, агенти контррозвідок... Партактив вітає непримиренну більшовицьку критику тов. Постишевим помилок і перекручень в галузі керівництва сільським господарством та в проведенні національної політики партії на Україні»⁴⁴.

Самогубство М. О. Скрипника не залишилось непоміченим за кордоном. 12 липня 1933 р. у своїх записках «Думки про себе на тім світі» В. К. Винниченко, зокрема, зауважив: «Очевидно те, на чому розійшлися останнім часом Скрипник і оці його товариші. З офіційних висказів самих оцих товаришів відомо, що розходження в них були на ґрунті національної політики. За цю нацполітику Скрипника товариші його скинули з посади наркома освіти, себто головного реалізатора, просувача цієї політики в масах, його за неї прилюдно ляяли, висміювали, глузували. Ми читали ці прилюдні **глузування** Постишева, посланця Москви... Коли Постишев **прилюдно** лає, висміює, глузує, грозиться ще дужче «погладити спину», то це вже **кара**, це вже виконання вироку суду, який уже відбувся десь за лаштунками...»⁴⁵.

В. К. Винниченко вважав, що «Скрипник одібрав собі життя... 1) Для того, щоб звернути увагу можновладців-товаришів на небезпеку для комунізму від того напряму нацполітики, який вони забирають. 2) Щоб своєю смертю закрити проти брутальності, дурноляпства, нахабства, лицемрства, непослідовності й керівництва «в новому курсі нацполітики». 3) Щоб своєю смертю дати гасло іншим товаришам, які хочуть бути чесними, щирими, послідовними комуністами, щоб довести їм, що його політика не була помилкова, не була в інтересах

⁴² Цит. за: Попов М. М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях.— 1933.— № 7.— С. 119—120.

⁴³ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 284, арк. 46.

⁴⁴ Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними // Комуніст.— 1933.— 29 лип.

⁴⁵ Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника. З неопублікованих записок В. Винниченка «Думки про себе на тім світі» // Сучасність.— 1971.— № 9.— С. 14.

його амбіції, чи вигод, чи якихось інших особистих національних намірів. Бо який аргумент може бути перекональніше смерті? ...Не знаю, чи можновладці ще здібні почути цей зойк, відчуті пересторогу?... Це покаже майбутня національна політика Політбюро ВКП на Україні»⁴⁶. Безумовно, В. К. Винниченко мав рацію щодо «нового курсу на політики», якщо розуміти під ним згортання політики «коренізації» (а значить і «українізації»). Саме це, зокрема, переконливо засвідчила робота об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, який працював 18—22 листопада 1933 р. Цей Пленум став не тільки апофеозом політичної кампанії проти Скрипника, а й спробою довести, як підкреслювалося в резолюції, що «в даний момент головна небезпека є місцевий український націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами»⁴⁷.

Сталін підтримав цю оцінку, згадавши у звітній доповіді XVII з'їзду ВКП(б) про Україну та про «гріхопадіння» М. О. Скрипника. «Сперечаються,— говорив він,— про те, який ухил становить головну небезпеку, ухил до великоруського націоналізму чи ухил до місцевого націоналізму?... Головну небезпеку становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки.

На Україні ще зовсім недавно ухил до українського націоналізму не становив головної небезпеки, але коли перестали з ним боротися і дали йому розростися до того, що він зімкнувся з інтервенціоністами, цей ухил став головною небезпекою»⁴⁸.

Як бачимо, і П. П. Постишев особисто, і ті, хто його підтримував, чимало зробили для обґрунтування цього сталінського твердження. Тоді, у 1933 р., з цією метою використали навіть сам факт самогубства М. О. Скрипника. У некрологах, вміщених у пресі, його продовжували звинувачувати у «націоналістичному ухилі» та «втраті партійної пильності» тощо. «Хоч який сумний урок останніх років життя тов. Скрипника,— говорилося, зокрема, у некролозі, вміщеному у журналі «Більшовик України»,— та це все ж урок, урок, що застерігає. Його треба запам'ятати з особливою силою»⁴⁹. І урок цей запам'ятали.

(Далі буде)

Одержано 25.04.91.

В данном разделе завершается повествование о так называемом «контрреволюционном заговоре» в сельском хозяйстве Украины в 1933 г. Идет речь о том, как голод начала 30-х гг. был использован сталинским руководством для сворачивания политики «украинизации» и разоблачения нового «национального уклона», на этот раз связанного с именем Н. А. Скрипника.

⁴⁶ Там же.— С. 16.

⁴⁷ Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С. В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях.— 1933.— № 8—9.— С. 267—268.

⁴⁸ Сталін Й. В. Звітна доповідь XVII з'їздові партії про роботу ЦК ВКП(б) 26 січня 1934 р. // Твори.— Т. 13.— С. 357.

⁴⁹ Микола Олексійович Скрипник // Більшовик України.— 1933.— № 7—8.— С. 105.

Л. В. Яковлева (Київ)

Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921—1923 рр.

На основі нових архівних документів висвітлюються форми та методи діяльності Постійної наради при уряді УСРР по боротьбі з бандитизмом на початку 20-х років, розкриваються питання взаємовідносин цього органу з місцевими ланками влади.

Після закінчення громадянської війни перед урядом Радянської України з новою силою постали найгостріші та найболючіші проблеми внутрішньої й зовнішньої політики, які необхідно було негайно вирішувати. Серед них — господарська розруха, продовольча і паливна кризи, налагодження дипломатичних зв'язків з капіталістичними країнами тощо. Для розв'язання їх слід було справитися з однією з головних — завершити боротьбу проти внутрішньої контрреволюції.

Україна донедавна була плацдармом протистояння сил революції та контрреволюції, що призводило до частой зміни різних режимів. Це сприяло, зокрема, скупченню великої кількості зброї на селі. Крім того, заможне селянство володіло родючими землями, а біднота залишалася у залежності від багатіїв. І лише незначна частина селянства, його найбідніші верстви, зрозумівши революційне значення Радянської влади для своєї долі, солідаризувалася з нею. Політика воєнного комунізму викликала, зокрема, піднесення селянського повстанського руху, який набув форми збройної боротьби проти Радянської влади. Він пішов вглиб, намагався проникнути в Червону Армію, блокував роботу господарських органів, транспорту, промислових підприємств¹. Повстанський рух значною мірою знесилював економічну політику молодой влади, утруднював її стабілізацію².

23 січня 1921 р. уряд УСРР розглянув питання про боротьбу з бандитизмом. Було схвалено постанову про головні завдання Радянської влади по організації активної відсічі йому на Україні, залученню до цієї справи всіх радянських і політичних органів на місцях. Політнараді при командуючому військовими силами в республіці доручалося розробити план конкретних відповідних заходів у всеукраїнському масштабі. Проект таких заходів незабаром, 29 січня, було подано на затвердження РНК³. Того ж дня вона прийняла постанову «Про заходи по боротьбі з бандитизмом»⁴, в якій підкреслювалося, що ця боротьба прирівнюється до справи такої ж державної ваги, якою є наступ на господарську розруху.

На селі боротьба з бандитизмом мала здійснюватися озброєними загонами комнезамів, підпорядкованими органам міліції. На командуючого збройними силами України покладалося завдання щодо ретельної перевірки червоноармійців та керівного складу всієї армії для вилучення з її лав тих, хто випадково потрапив до них. Округу шляхів сполучення доручалося разом з командуючим збройними силами республіки виробити правила щодо охорони вантажів на залізницях. Для ширшого сповіщення трудящих мас про боротьбу з бандитизмом доручалося Наркомпроду, Головополітосвіті та Всеукраїдаву підготувати до видання брошури, листівки і плакати на цю тему.

На Наркомпрод, Наркомзем, УРНГ, Наркомсоцзабез покладалося завдання забезпечення сімей незаможних селян, червоноармійців, пра-

¹ Орлянський А. Р. Бандитизм и борьба с ним // Армия и революция.— 1921.— № 2—3.— С. 15.

² Революция на Украине по мемуарам белых.— М.; Л., 1930.— С. 344.

³ ЦДАЖР УСРР, ф. 257, оп. 1, спр. 14, арк. 8.

⁴ Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України.— 1921.— Ч. 2.— С. 41; ЦДАЖР УСРР, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 31—31 зв.

цівників міліції та радянських органів влади, що постраждали у протиборстві з повстанцями. Нагляд за впровадженням постанови у життя покладался на Постійну нараду по боротьбі з бандитизмом при командуючому збройними силами України, на губернські наради по боротьбі з бандитизмом. Крім того, всі центральні органи управління повинні були розробити і прийняти відповідні декрети, постанови, інструкції згідно з даною постановою.

1 лютого 1921 р. Раднарком УСРР прийняв ще одну постанову⁵, у якій, зокрема, акцентувалася увага на тому, що боротьба проти бандитизму на місцях ведеться тільки військовими засобами, які приводять до знищення живої сили бандформувань, але не усувають корінних причин їх утворення. Постійна нарада при командуючому збройними силами України запропонувала всім губернським нарадам по боротьбі з бандитизмом вжити найрішучіших заходів до інтенсивнішого ведення боротьби. Одночасно з військовими заходами рекомендувалося проводити політичну роботу, оголошувати помилування тим отаманам і ватажкам, які добровільно з'явилися з повинною, залучати до цієї справи міліцію та конезами. При цьому губнаради повинні були не рідше ніж раз на тиждень обговорювати на спеціальних засіданнях поточні питання, а протоколи надсилати до відповідних Реввійськрад армій. Ті в свою чергу повинні були пересилати їх до Постійної наради при командуючому всіма збройними силами України.

11 лютого 1921 р. РНК республіки рекомендувала губернським нарадам по боротьбі з бандитизмом зміцнювати організацію сільської інтелігенції, яка повинна була відігравати провідну роль у культосвітній роботі на селі. Разом з тим уряд Радянської України звертав особливу увагу на роботу по розкладу повстанських загонів, виявленню серед них як верховодів, так і свідомих елементів, яких притягнуто туди через оману⁶.

Відповідно до завдань, що їх було викладено в урядових постановах, виникла потреба внести зміни в роботу постійних нарад по боротьбі з бандитизмом на місцях. Необхідно було уточнити їх функції, які визначалися відповідальністю цих органів за організацію відсічі бандам. Зазначимо, що раніше, в квітні—грудні 1920 р., ці обов'язки покладалися на правління тилами Південно-Західного фронту, війська внутрішньої служби республіки, командуючого збройними силами України⁷.

19 лютого 1921 р. Раднарком УСРР вирішив ліквідувати Наряду по боротьбі з бандитизмом при командуючому збройними силами України і створити Постійну нараду по боротьбі з бандитизмом безпосередньо при Раді Народних Комісарів УСРР (далі — Постійна нарада)⁸. Положення про неї було затверджено постановою уряду Радянської України 1 червня 1921 р.⁹, де визначалися відповідні функції та завдання центральної і місцевих постійних нарад. Постійна нарада як орган РНК УСРР об'єднувала діяльність всіх політичних, радянських як військових, так й цивільних організацій і установ по боротьбі з бандитизмом. Головою Постійної наради став Голова РНК УСРР Х. Г. Раковський. До складу цього органу входили представники ЦК КП(б)У, Президії ВУЦВК, військового командування, ВУЧК, ДПУ, НКВС, Наркомпроду, Уповноваженого шляхів сполучення.

Ще у 1920 р. Х. Г. Раковський підкреслював, що за час революції, через те, що робітникам та селянам не вдалося утворити міцної Радян-

⁵ Там же.— С. 45.

⁶ Вісті (орган Київського губревкому).— 1921.— № 76.— 13 лют.

⁷ Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр.— Харків, 1971.— С. 88.

⁸ Дополнительный сборник декретов и постановлений ВУЦИК и Совнаркома к «Собранию указаний и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства УСРР за 1921 г.».— Харків, 1923.— Ст. 1.— С. 5.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 9—12.

ської влади, у багатьох селах та повітах України виникли загони так званих «партизанів». Багато селян було обдурено, вони йшли туди, думаючи, що захищають селянство. Тепер, зазначав Х. Г. Раковський, треба роз'яснювати, щоб селянство зрозуміло, яким лихом обертається для нього бандитизм, і допомогло його обеззброїти. Тільки Червона Армія захищає селянство, а партизанські «батьки» несуть з собою для селяни-на лише грабінництво, свавілля та війну без кінця і краю¹⁰.

Виступаючи на харківській губернській партконференції червоноармійців 15 лютого 1921 р., Х. Г. Раковський запропонував деякі нові заходи боротьби з бандитизмом: провести чистку армії від випадкового партизанського елементу та зміцнення в армії політичної роботи, сприяти згуртуванню селянської бідноти, задовольнити потреби села всім необхідним. Боротьбу з бандитизмом Х. Г. Раковський розглядав, як загальнодержавне завдання, успіху якого сприятиме об'єднання зусиль радянського, партійного та військового апарату¹¹.

На Постійну нараду покладалася розробка планів боротьби з бандитизмом як для всієї України, так і окремих місцевостей республіки, які оголошувалися «ударними». Передбачалося посилення військових заходів у діяльності місцевих органів по боротьбі з контрреволюцією, надання окремим місцевостям і відомствам права розробки спеціальних заходів по боротьбі з нею.

У губерніях та повітах справа боротьби з бандитизмом покладалася на відповідні постійні наради, що були місцевими осередками Постійної наради України. Перед ними стояли завдання об'єднувати діяльність всіх органів Радянської влади у їх боротьбі з бандитизмом, керувати цією важливою справою, проводити ударні кампанії боротьби проти банд, здійснювати загальний нагляд за організацією охорони та оборони складів, баз, підприємств в межах губернії, а також всіх засобів залізничного і повітряного сполучення, формувати загони самооборони, у тому числі з незаможного селянства, надавати допомогу органам влади у проведенні продовольчої, паливної, лісозаготівельної, трудової мобілізації та інших державних кампаній. Очолювали місцеві постійні наради голови губернських (повітових) виконкомів, а їх членами були, як правило, секретарі губернських (повітових) комітетів партії, губвоенкоми, голови губчека та деякі інші особи. На засіданнях губернських й повітових нарад мали бути присутніми з правом дорадчого голосу особи, які могли допомагати в боротьбі з бандитизмом.

Губернським нарадам надавалося також право створювати районні постійні наради по боротьбі з бандитизмом та, згідно з постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р., створювати революційні трійки з правом революційного трибуналу при військових загонах, що вели боротьбу з бандами і підпорядковувалися губернським постійним нарадам. При Постійній нараді України, а також при губернських й повітових нарадах створювалися секретаріати.

Постійна нарада у своїй діяльності спиралася на досвід роботи Комісії по боротьбі з бандитизмом при РНК РРФСР. Відбувався постійний обмін думками, документами, зокрема протоколами. На засіданнях Комісії при РНК РРФСР ставилися питання про хід боротьби з бандитизмом на Україні¹². Постійна нарада України надсилала телеграми до РРФСР з проханнями про забезпечення обмундируванням, фуражем, бронемашинами тощо¹³.

Постійна нарада при РНК УСРР протягом 1921 р. провела 53 засідання, що засвідчують 53 оригінали та 48 копій протоколів, тексти яких викладені російською мовою. Прогалиною є те, що в них часто не вка-

¹⁰ Геть партизанщину.— Харків, 1920.— С. 11—13.

¹¹ Раковский Х. Красная армия и борьба с бандитизмом.— Харьков, 1921.— С. 9, 27—30.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 3204, оп. 1, спр. 9, арк. 157—161.

¹³ Там же, спр. 15, арк. 3, 6—8.

зувалися прізвища доповідачів. У засіданнях Постійної наради в 1921 р. взяли участь 107 чол. Зокрема, Х. Г. Раковський був присутній на 38 її засіданнях, В. Я. Чубар — на 11-ти, М. В. Фрунзе і М. О. Скрипник — 8-ми, С. В. Косіор — 30-ти, Ю. Г. Євдокимов — 37-ми, Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, К. Є. Ворошилов, Ф. Е. Дзержинський, В. М. Молотов лише по 1 разу брали участь у роботі цього органу.

Перше засідання Постійної наради відбулося 21 лютого 1921 р. під головуванням Х. Г. Раковського. Було прийнято рішення про створення організаційної комісії і розроблено план її роботи, а також затверджено робочий апарат комісії — особливий секретаріат, який обов'язково повинен був знаходитися у віданні керуючого справами РНК УСРР П. К. Солодуба. Протоколи засідань були абсолютно секретними і вручалися членам наради під розписку.

На першому засіданні Постійної наради обговорювалися також головні завдання комісії — об'єднання діяльності усіх відомств по боротьбі з бандитизмом, розроблені заходи щодо пошкваллення роботи губернських нарад, а також контролю за виконанням постанов і рішень, що мали прийматися на засіданнях. Було вирішено проводити ці засідання не менше 2-х разів на тиждень з попереднім розглядом порядку денного. 27 липня 1921 р. нарада ухвалила, що засідатиме один раз на тиждень, але якщо в цьому була потреба, її засідання відбувалися позачергово¹⁴.

На першому ж засіданні були поставлені конкретні завдання й перед губернськими нарадами по боротьбі з бандитизмом. Вони були надіслані телеграфом головам губвиконкомів 23 лютого 1921 р. В телеграмі, зокрема, зверталася увага на необхідність посилення боротьби з бандами на місцях з тим, щоб ліквідувати їх вже до весни¹⁵. Звичайно, одразу неможливо було передбачити строки закінчення боротьби з бандитизмом, яка затягнулася до 1923 р.

24 лютого 1921 р. уряд України надіслав розпорядження всім народним комісарам й керівникам центральних установ, де зазначалося, що стан, в якому опинилася республіка в зв'язку з бандитизмом, зобов'язує всі урядові установи України застосувати рішучі заходи щодо боротьби з цим різновидом контрреволюції, запланувати та забезпечити систематичний нагляд за результатами роботи місцевих органів і щотижнево інформувати про це Голову Раднаркому УСРР спеціальним зведенням у письмовій формі¹⁶.

З цією ж метою у березні 1921 р. Постійною нарадою було вирішено питання про організацію секретно-інформаційного бюро як спеціальної структури, куди мали надходити відомості про боротьбу з бандитизмом з усіх регіонів України. Крім того, на бюро покладалося завдання розробки пропозицій, проектів доповідей, річних інформацій, що заслуховувалися на засіданнях Постійної наради. Секретно-інформаційне бюро мало організаційний план та програму своєї роботи і видавало один раз або двічі на тиждень свій бюлетень (у залежності від конкретних умов). Раднарком УСРР зобов'язав усі центральні установи, місцеві наради обов'язково надсилати до бюлетеня інформацію про стан боротьби з бандами на Україні, а також матеріали, що друкувалися у закордонній пресі.

Постійна нарада постановою від 6 квітня 1921 р. визнала за необхідне обнародувати в пресі України матеріали про факти шкідництва, терору, насильств, пограбування тощо. Водночас висвітлювалася участь комнезамів, всіх верств населення у боротьбі проти бандитизму, а також політичне обличчя банд, їх зв'язок з підпільними угрупованнями на Україні та контрреволюційними штабами за кордоном¹⁷.

¹⁴ Там же, спр. 9, арк. 1—2.

¹⁵ Там же, спр. 8, арк. 2.

¹⁶ Там же, арк. 3.

¹⁷ Там же, спр. 9, арк. 30.

Уряд республіки усвідомлював взаємозалежність боротьби проти бандитизму з чіткою організацією всієї роботи, починаючи з дисциплінованості членів самої Постійної наради. Саме від цього залежало вчасне проведення засідань, підготовка та розгляд необхідних матеріалів. В тому разі, коли виявлялися організаційні порушення, головуючий тут же виносив на розгляд присутніх відповідні питання.

На перший план засідань Постійної наради виносилися проблеми, що характеризували стан боротьби з бандитизмом на Україні. У залежності від масштабів розростання цього явища у тих чи інших районах республіки, вони визнавалися загрозливими і оголошувалися «ударними» по боротьбі з бандами. Протягом березня—серпня 1921 р. такими визначалися Донецька губернія, деякі райони Олександрівської губернії, повіти—Переяславський, Канівський, Чигиринський, Костянтинградський, Ольгопольський, Гайсинський, Старобільський, Гришинський, відрізок залізниці Ізюм — Лиман та ряд інших. При визначенні таких районів уряд Радянської України оперативно приймав рішення про допомогу військовими силами з єдиним командуванням в них, забезпечення їх одягом й продовольством, зміцнення радянського, партійного апарату, залучення до боротьби з бандитизмом широких верств населення, у тому числі сільської інтелігенції та молоді.

Доповіді готував секретаріат Постійної наради на підставі даних секретно-інформаційного бюро або відомостей, надісланих безпосередньо з місць від губернських нарад по боротьбі з бандитизмом. Найчастіше з такими доповідями виступали Х. Г. Раковський, М. В. Фрунзе, Р. П. Ейдман, Ю. Г. Євдокимов, А. Р. Орлинський, К. О. Авксентьевський.

Після запровадження нової економічної політики селянський повстанський рух значною мірою втратив свою масовість. Зокрема, за даними на 1 липня 1921 р., по губерніях України діяло 83 банди, у яких налічувалося понад 5,8 тис. чол. Зокрема, у Київській губернії у 9 повітах було 39 банд (1720 чол.), Донецькій (у 3-х повітах) та Подільській (також у 3-х повітах) — відповідно 5 і 10 банд (910 та 850 чол.)¹⁸.

Для більш ґрунтовного аналізу становища на місцях, особливо там, де боротьба з цим явищем досягала найбільшого загострення, на засіданнях Постійної наради поряд з її членами, які побували на місцях, доповідали й запрошені на засідання представники від губерній. При цьому особлива увага зверталася на становище в тій або іншій губернії в цілому, форми та методи боротьби з бандитизмом, розроблялися конкретні пропозиції щодо вироблення додаткових заходів для боротьби в екстремальних ситуаціях, давалася оцінка політичному напрямку банд, їх зв'язкам між собою. 8 листопада 1921 р. Постійна нарада оголосила Волинську, Подільську, Одеську і Київську губернії такими, де рівень бандитизму досяг загрозливих масштабів. Президія ВУЦВК 10 листопада 1921 р. підтримала рішення уряду України з цього питання, зобов'язала військове командування очистити територію Правобережжя від банд, що надходили з території Польщі, а також посилити захист кордонів. Органам надзвичайної комісії доручалося виробити заходи щодо припинення діяльності підпільних контрреволюційних груп. На Раду Народних Комісарів УСРР покладалася контроль за впровадженням в життя цієї постанови¹⁹.

Крім організаційних заходів та настанов центру, необхідно було насамперед правильно організувати роботу губернських, повітових, волосних постійних нарад по боротьбі з бандитизмом. Уряд Радянської України головну увагу звертав на виконання постанови від 29 січня 1921 р. Це питання розглядалося досить часто, бо не скрізь накреслені заходи виконувалися як слід. Для усунення недоліків у роботі місцевих

¹⁸ Там же, оп. 2, спр. 49, арк. 1—3.

¹⁹ Там же, оп. 1, спр. 3, арк. 18.

постійних нарад уряд телеграфом надсилав розпорядження узагальнюючого характеру, головним чином про обов'язкове впровадження в життя правил, інструкцій, положень, що стосувалися як боротьби з бандитизмом, так й діяльності місцевих органів. Зокрема, 21 червня 1921 р. Постійна нарада директивною губернським і повітовим нарадам зобов'язала звернути особливу увагу на інструктаж волосних та сільських органів влади щодо їх дій при наближенні бандитських груп, вказала на недосконалість керівництва військовими частинами, необхідність посилити їх організацію, вироблення мобілізаційного плану для відсічі та знешкодження банд²⁰.

Однак обставини склалися так, що уряд України змушений був пропонувати окремим губерніям, де особливо кепсько була поставлена робота, конкретні пропозиції по відсічі бандитизму та його ліквідації. Так, 8 квітня 1921 р. Голова уряду України Х. Г. Раковський особисто звернувся з такими пропозиціями до Олександрівської губернської наради, зауваживши при цьому, що тяжка обстановка в губернії склалася саме через слабе керівництво, безсистемне виконання збройних заходів, відсутність у повітах та районах нарад по боротьбі з бандитизмом. Всю відповідальність за стан в губернії Х. Г. Раковський повністю покладав на голову губвиконкому Пахомова²¹.

Складним було становище і в деяких інших губерніях. Так, 17 червня 1921 р. на засіданні Постійної наради було вказано представникам Київської губернської наради на надзвичайно слабку боротьбу з бандитизмом у Сквирському районі саме через вказані причини. На цьому ж засіданні була розглянута телеграфна інформація командуючого збройними силами України М. В. Фрунзе про роботу Кременчуцької губернської наради по боротьбі з бандитизмом. В ній, зокрема, відмічалось, що робота останньої проходить мляво, розроблені заходи в життя не впроваджуються, контроль за повітовими нарадами фактично відсутній²². У серпні — жовтні 1921 р. на необхідність поліпшення організаційної роботи по боротьбі з бандитизмом вказувалося Одеській, Подільській, Донецькій губернським нарадам. Зокрема, наголошувалося на необхідності узгодженості дій цивільних та військових органів влади та установ, посилення керівництва роботою повітових нарад. Постійна нарада звернулася також у ЦК КП(б)У з проханням активізувати партійну роботу в губернських нарадах по боротьбі з бандитизмом²³.

Іноді неузгодженість дій та розпорошеність сил дезорганізували загальні зусилля. Коли не допомагали ні поради, ні директиви щодо налагодження чіткої роботи по боротьбі з бандитизмом, доводилося деякі постійні наради розформувати. Наприклад, Ізюмо-Слов'янська постійна нарада як така, що не справилася з покладеними на неї завданнями, була розділена у серпні 1921 р. між Харківською та Донецькою губернськими нарадами²⁴.

Хоча у другій половині 1921 р. Радянська влада на місцях зміцніла, проте існування банд продовжувало заважати стабільному розвитку, вносило дезорганізацію в життя, ускладнювало соціально-економічні відносини. Від цього страждали широкі верстви населення міста й села. До справи викоренення бандитизму як останньої перешкоди при переході до мирної праці необхідно було залучати незаможників і середняків, притягати до відповідальності людей, які сприяли бандам, і підтримували їх матеріально. Проте через різні обставини місцеві органи влади, що займалися організацією боротьби із злочинним елементом, не погоджувалися, а іноді й порушували розпорядження центру. Це не обходив своєю увагою уряд республіки. Зокрема, в одній з телеграм

²⁰ Там же, спр. 8, арк. 44.

²¹ Там же, спр. 33, арк. 7.

²² Там же, спр. 9, арк. 93.

²³ Там же, арк. 148.

²⁴ Там же, арк. 124.

Х. Г. Раковський 29 вересня 1921 р. зазначав: «Пропоную всім губернським нарадам у випадках, коли вони вважають за необхідне змінити деякі постанови наради при РНК УСРР, порушувати перед останньою відповідне клопотання, але ні в якому разі не проводити в життя самостійно ніяких рішень, що суперечать директивам наради при РНК УСРР»²⁵. У жовтні 1921 р. було відзначено невиконання директив Постійної наради у Подільській та Кременчуцькій губерніях²⁶. За порушення роботи постійним нарадам Донецької, Кременчуцької, Подільської, Одеської губерній було винесено догани²⁷.

Аналізуючи роботу постійних нарад по боротьбі з бандитизмом усіх рангів, слід підкреслити, що поряд з розв'язанням такого роду проблем вони приділяли увагу поширенню набутого досвіду, відзначенню та нагородженню тих, хто успішно боровся за ліквідацію різноманітних банд на Україні.

У розрізі розглядуваної проблеми становить інтерес питання взаємовідносин Постійної наради з Політбюро ЦК КПУ. У протоколах першої відбито, зокрема, такі рішення: звернути увагу ЦК КПУ на вкрай слабкий апарат повітових і волосних органів управління в Олександрійському й Бердянському повітах та повітах Донецької губернії; клопотати перед ЦК КПУ дати особливій інструкції товаришам, які відправлялися на Правобережжя на боротьбу з бандитизмом; просити ЦК КПУ запропонувати Подільському губкому виділити для таких повітів 20 працівників для посилення радянської, чекістської і партійної роботи; просити ЦК КПУ виділити для апарату охорони кордонів 400 комуністів тощо. Отже, на розгляд ЦК КПУ виносилися питання, які, на погляд Постійної наради, вимагали більш конкретного й термінового вирішення. Але не завжди це вдавалося.

На засіданнях Політбюро ЦК КПУ при розгляді тих чи інших питань про боротьбу з бандитизмом здебільшого вирішувалося передавати їх на розгляд Постійної наради, оскільки небезпідставно вважалось, що там є компетентні люди, які глибоко обізнані з відповідними проблемами. Зокрема, на розгляд уряду були передані питання: про правильну, своєчасну інформацію ЧК, охорону кордонів, створення в Донбасі загонів особливого призначення для боротьби з бандами тощо.

На прохання уряду України ЦК КПУ направляв у місцеві парторганізації циркуляри, розпорядження, звернення з метою активізації політичної роботи, прискорення наступу на бандитизм. Незважаючи на деяку організаційну неузгодженість, вироблялася принципово єдина лінія партії та уряду в боротьбі з бандитизмом. Це було досить важливо ще й тому, що уряд України приділяв особливу увагу ідейно-політичній та агітаційній роботі, розглядав її як першочергову. Постійна нарада постійно акцентувала увагу на необхідності посилення роботи по подоланню пасивного настрою серед демобілізованих червоноармійців та селянської молоді; видання спеціальної літератури (особливо брошур Х. Г. Раковського «Червона Армія» та Р. П. Ейдемана «Ударні повіти»²⁸) та негайного відправлення їх у повіти і військові з'єднання. Постійну турботу викликало становище на Правобережжі, у зв'язку з чим членам Постійної наради Ейдеману і Єрмощенку доручалося знайти папір для видавничої діяльності Київської та Волинської губнарад по боротьбі з бандитизмом. Першій з них було запропоновано розгорнути широку агітаційно-політичну роботу, особливо в районах Трипілля, Ржищева, Макарова і Борисполя²⁹, що по значенню прирівнювалося до військових дій.

²⁵ Там же, спр. 8, арк. 84.

²⁶ Там же, спр. 9, арк. 148.

²⁷ Там же, арк. 93.

²⁸ Там же, арк. 100.

²⁹ Там же, спр. 45, арк. 61.

Зрозуміло, що основну роль у боротьбі проти бандитизму відіграла Червона Армія. Постійна нарада регулярно отримувала відомості від командуючого всіма збройними силами України М. В. Фрунзе про хід цієї боротьби з характеристикою боездатності військових частин. Протягом 1921—1922 рр. становище у військових було вкрай незадовільним, насамперед через голод та розруху в республіці. Не вистачало продовольства, обмундирування, фуражу. А це в свою чергу призводило до порушення військової дисципліни, невиконання бойових наказів, зниження боездатності. Червоноармійці займалися «самопостачанням», що викликало незадоволення селян, грабували на залізницях. Виходячи з цього, уряд й військове командування республіки ставили такі завдання: посилювати політичну роботу, направляти комуністів у військові частини, прикріплювати військові частини до окремих виконкомів, які мали над ними шефствувати, проводити «тижні червоноармійця», запроваджувати систему заохочення і нагород для тих, хто відзначився у боротьбі з бандитизмом, створювати летючі загони як активно діючі військові з'єднання для знищення банд³⁰.

Велику допомогу частинам Червоної Армії в боротьбі з бандитизмом надавали органи ВУЧК (з 1922 р. — ДПУ), міліції. Вони мали обов'язково діяти у повному контакті з військовими частинами. Але були й певні труднощі: відсутність достатньої кількості працівників у цих органах, військової сили, у тому числі й кавалерії, обмундирування, продовольства³¹.

Завдяки наполегливості у діях військових частин Червоної Армії та військ ДПУ у грудні 1922 р. були досягнуті певні успіхи. Насамперед було завдано значного удару по політичному бандитизму, що охопив Подільську, Київську, Волинську, Кременчуцьку, Катеринославську губернії. Проте зростав опір карного елементу, який часто важко було відрізнити від політичного. В зв'язку з цим Постійна нарада застерігала губернські наради, а також територіальні й транспортні органи ДПУ ні в якому разі не впадати у надмірний оптимізм, не послабляти боротьбу проти бандитизму, а місцевим органам Радянської влади пропонувалося продовжити фінансувати всі операції³².

Крім того, Постійна нарада ставила питання про зміцнення загонів міліції військовою силою, поліпшення їх якісного та матеріального становища, впровадження таких форм та методів діяльності, які б сприяли посиленню їх активності, маневреності та боездатності³³.

Постійна нарада не раз ставила питання про необхідність утворення при губернських і повітових нарадах по боротьбі з бандитизмом загонів комнезамів на добровільних засадах. Цього вимагала напружена обстановка, особливо у Подільській, Волинській та Донецькій губерніях.

В цій справі відповідальність покладалася на губвиконкоми й губпарткоми, які повинні були докласти максимальних зусиль для створення добровільних кавалерійських полків із загонів комнезамів саме там, де це відповідало політичній і военній напруженій ситуації. Першими такі формування з'явилися у Полтавській та Харківській губерніях³⁴.

Заслужують на увагу питання, які постійно перебували в полі зору уряду України. Це насамперед таке, як організація винищувальних загонів самооборони, що діяли тільки у межах свого міста чи містечка, захищаючи їх від банд. Такі підрозділи несли нічну гарнізонну службу і ні в якому разі не могли бути використані для виконання адміністративних, карних, продовольчих завдань. Очоловав систему

³⁰ Там же, спр. 6, арк. 14—14 зв., 23—24, 27; оп. 2, спр. 11, арк. 17, 60.

³¹ Там же, оп. 1, спр. 71, арк. 42, 49, 92.

³² Там же, оп. 2, спр. 8, арк. 22—23 зв.

³³ Там же, оп. 1, спр. 9, арк. 97.

³⁴ Там же, спр. 9, арк. 95.

самооборони комітет (штаб), який затверджувався повітвоєнкомом³⁵. До складу цих загонів входили надійні робітники, які працювали на відбудові об'єктів народного господарства і водночас захищали мирних громадян від бандитських нападів. В залежності від чисельності людей формувалися взводи, роти, батальйони. Так, з 21 травня по 1 червня 1921 р. в загонах самооборони Черкас налічувалося 437 чол., які були зведені в окремий батальйон, у Смілі — 600, а в Городищі — 80 чол.³⁶

Постійна нарада наголошувала на необхідності організації загонів самооборони з єврейського населення, летючих винищувальних загонів й категорично виступали проти розпуску таких загонів там, де це траплялося.

Предметом постійного піклування уряду республіки була охорона державних кордонів. Ще на першому засіданні Постійної наради 21 лютого 1921 р. були розглянуті питання про становище на Польському та Румунському кордонах, про залучення місцевого радянського апарату до їх охорони, завдання військових щодо збору відомостей про дії петлюрівців, білогвардійців на території Бессарабії тощо.

Особливу увагу уряд приділяв Правобережжю і не раз телеграфом попереджував Київську, Волинську, Подільську губернії про те, що з території Польщі кордон переходять дезертири, колишні петлюрівці, врангелівці; увага Вінницької та Житомирської губнарад зверталася на те, що з-за кордону прибуває багато отаманів та цілі угруповання для підняття повстання в цих губерніях³⁷. В квітні — травні 1923 р. Постійна нарада спрямовувала увагу губернських нарад по боротьбі з бандитизмом на те, що Франція і Польща знову готуються використати українську контрреволюцію (закордонну і місцеве підпілля) для того, щоб завдати удару Радянській республіці. Щоб відвернути цей удар, на ДПУ покладалося завдання: взяти на себе ініціативу по розгромах українського підпілля, запобігти повстанням в окремих місцевостях республіки і тим самим зірвати передбачуваний рейд з-за кордону³⁸.

Майже на кожному засіданні Постійної наради зверталася увага на необхідність забезпечення прикордонних військових частин обмундируванням, продовольством, зброєю, поліпшення зв'язку, посилення боротьби з контрабандою, спекуляцією у прикордонних губерніях, активізації політичної роботи штабів прикордонної охорони, а звідси — на необхідність відкриття бригадних шкіл вищого командного складу, узгодження дій прикордонної охорони з польовими військовими частинами у боротьбі проти бандитизму³⁹.

Великої шкоди завдавали дії банд на залізницях, водних шляхах, і це постійно розглядалося на засіданнях Постійної наради. У травні 1921 р. уряд України затвердив положення про охорону та оборону залізниць і водних шляхів сполучення на Україні, в якому, зокрема, говорилося, що з метою підтримки внутрішнього порядку на них війська й міліція, що обслуговують залізниці, включаються до складу ВУЧК на Україні. На них покладалося також завдання по охороні телеграфних ліній, супроводу продовольчих та паливних маршрутів, пасажирських поїздів, пароплавів, паливних складів та нафтосховищ. Постанови Постійної наради та оперативні накази командуючого всіма збройними силами України визначалися обов'язковими для штабу військ ВУЧК⁴⁰.

Постійна нарада пропонувала губнарадам налагодити роботу серед залізничників. Від комісарів залізничного транспорту вона вимагала доповідати щодо проведення у життя заходів по боротьбі з бандитизмом, звертати увагу на активізацію політроботи. На засіданнях не раз

³⁵ Там же, спр. 75, арк. 51.

³⁶ Там же, арк. 34—34 зв.

³⁷ Там же, спр. 23, арк. 4.

³⁸ Там же, оп. 2, спр. 9, арк. 44.

³⁹ Там же, оп. 1, спр. 70, арк. 44—44 зв.

⁴⁰ Там же, спр. 67, арк. 21.

відзначалося, що окремі залізничні недоукомплектовані кваліфікованими кадрами майже на 50%, гостро відчувається нестача обмундирування, зброї, продовольства. На робітників та службовців залізниць негативний вплив мали низькі зарплати і несвоєчасні їх виплати. Це приводило до того, що самі залізничники займалися крадіжками, а нерідко й страйкували. Так, у грудні 1921 р. на Харківській ділянці Південного округу шляхів сполучення мав місце масовий невихід на роботу. На Донецькій залізниці було відмічено 8 страйків. 3 грудня 1921 р. робітники та майстри станції Таганрог на бурхливих зборах попередили адміністрацію про припинення роботи, якщо не буде виплачена зарплата і не видано продовольство. 10 грудня 1921 р. більшість працівників цієї станції припинила роботу. На станції Чапліно серед робітників почалося дезертирство. 17 грудня 1921 р. на Гришинській ділянці відбувся страйк через нестачу продовольства⁴¹.

В зв'язку з активізацією бандитизму на шляхах України за дорученням Раднаркому УСРР Уповнаркомшляхів у циркулярі від 25 травня 1921 р. пропонував: посилити боротьбу з бандитизмом, залучивши до неї, крім комуністів, найбільш активних робітників; всі особи, що вперше приймаються на роботу, повинні проходити контроль через Дордоглядком; в найбільш небезпечні місцевості по бандитизму перебазувати витриманих політпрацівників та спеців у достатній кількості; брати активну участь у роботі губнарад; там, де немає дружин, створити їх, забезпечивши зброєю⁴².

Від бандитських угруповань треба було обороняти й промислові підприємства. В зв'язку з цим 22 червня 1921 р. Постійна нарада прийняла рішення про реорганізацію трудовійських частин, які охороняли підприємства. Завдання по охороні промислових об'єктів покладалося нею на військові частини, міліцію, війська ВУЧК⁴³.

Особливо великої шкоди завдавали банди цукровим заводам: грабували майно, обстрілювали вночі та вдень. Це, безумовно, деморалізувало робітників, які вимушені були покидати такі підприємства. Тому уряд прийняв постанову про охорону цукрових заводів військовими частинами з доукомплектуванням їх політпрацівниками та про перегляд складу охорони цукрових заводів⁴⁴.

Виникла потреба й у захисті лісів республіки. В зв'язку з цим Постійна нарада 16 грудня 1923 р. прийняла постанову про необхідність їх охорони як державного майна. В цьому документі намічалось якісно поліпшити лісову сторожу, посилити її озброєння, встановити тісний зв'язок із загонами міліції⁴⁵.

Отже, боротьба проти бандитизму була всебічною та цілеспрямованою. Поряд з цим вживалися заходи щодо мирного врегулювання проблем, щоб відкрити можливості всім тим, хто став на хибний шлях, виправити свої помилки й повернутися до праці. П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад (березень 1921 р.), оголосивши боротьбу з бандитизмом одним з головних завдань Радянської влади на Україні, з ініціативи Постійної наради⁴⁶ прийняв закон про амністію для тих, хто розкався в злочинних діях. До 15 квітня 1921 р. такі особи мали змогу здати зброю, повернутися до домівок і зайнятися мирною працею⁴⁷.

24 березня 1921 р. Постійна нарада запропонувала Наркомвнуправ і Наркомюсту протягом 48 годин скласти інструкцію-директиву місцевим органам влади по впровадженню амністії. В березні — травні 1921 р. Постійна нарада надіслала ряд телеграфічних розпоряджень губнарадам, в яких пояснювала порядок проведення цієї акції. Зо-

⁴¹ Там же, оп. 2, спр. 11, арк. 12—13.

⁴² Там же, оп. 1, спр. 67, арк. 53.

⁴³ Там же, спр. 9, арк. 99.

⁴⁴ Там же, арк. 105.

⁴⁵ Там же, оп. 2, спр. 8, арк. 17—18.

⁴⁶ Там же, оп. 1, спр. 9, арк. 3 зв.

⁴⁷ Там же, спр. 3 а, арк. 43 а.

крема, пропонувалося вести облік отаманів, які повернулися до мирного життя, тих осіб, що досягли призовного віку, направляти у відповідні військкомати, а тих, хто протягом 6 місяців не виявляв незаконних дій щодо Радянської влади, мали приймати у комнезами. Губнаради повинні були давати повітовим нарадам відповідні директиви про наділення землею тих отаманів, які згодилися чесно працювати у господарствах, забезпечити їх реманентом. Губвиконкоми повертали колишнім ватажкам банд громадянство. Будь-яке насильство під час проведення амністії визнавалося прямим порушенням як відповідного закону, так й політично вкрай помилковим ⁴⁸.

Проте, незважаючи на всі ці застереження, порушення закону про амністію мали місце, і Постійна нарада не раз наголошувала на цьому у своїх розпорядженнях. Так, 24 квітня 1921 р. Голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський у своїй телеграмі Реввійськраді Першої кінної армії відзначав, що командний склад останньої ігнорує інструкції щодо бандитів, які добровільно здаються, продовжують розстрілювати людей, що перейшли на бік Радянської влади, і таким чином зривають можливість того, щоб заколотники масово здавалися ⁴⁹. Телеграмою від 26 квітня 1921 р. Постійна нарада знову нагадала губнарадам про заборону насильства та розправи над бандитами, що здалися. Строк дії амністії уряд продовжив до 15 травня 1921 р. До тих, хто здався після цього строку, губнаради мали право вживати ті чи інші заходи відповідно до місцевих умов ⁵⁰.

Член Реввійськради Київського військового округу В. П. Затонський у заяві від 19 липня 1921 р. на ім'я Постійної наради вказував, що Реввійськрада вела принципово невірну політику щодо деяких отаманів банд. На місцях не всі правильно сприймали рішення Народи і, насамперед, щодо амністування. Частина працівників, як і раніше, ставилася до багатьох колишніх членів банд з підозрою, і тому спостерігалися випадки їх арештів, побиття і навіть розстрілу. І робилося це на підставі письмового дозволу органів Радянської влади ⁵¹.

30 червня 1921 р. Постійна нарада обрала ще один робочий орган — Військову раду, куди увійшли Р. П. Ейдман (голова), командуючий військами ВУЧК Ф. Т. Фомін, члени колегії ВУЧК Ю. Г. Євдокимов та К. І. Зонов ⁵². У липні 1923 р. до її складу були внесені зміни: головою було призначено голову ДПУ В. М. Манцева, членами — начальника Головніліції УСРР К. Я. Федотова та помічника начальника штабу Українського військового округу Р. В. Лонгву ⁵³. На місцях, там, де це було потрібно, діяли губернські військові ради.

У січні 1922 р. Військова рада провела кілька ударних кампаній, зокрема проти банди отамана Орлика, яка була головною силою у боротьбі проти Радянської влади на Правобережній Україні. Ця рада організувала успішну боротьбу по ліквідації банди Іванова, що діяла в Олександрійському і Криворізькому районах ⁵⁴. В лютому 1922 р. Постійна нарада констатувала, що боротьбу проти заколотників майже повністю взяла на себе Військова рада.

На початку 1922 р. ці органи надіслали ряд циркулярів до губнарад по боротьбі з бандитизмом, у яких зверталася увага, що весною у губерніях очікується активізація діяльності банд, оскільки відомості, що надходили з-за кордону, свідчили про посилену підготовку різними контрреволюційними організаціями повстанського руху на Україні та створення продовольчої і політичної кризи. В зв'язку з цим місцевим

⁴⁸ Там же, спр. 8, арк. 23, 1, 8.

⁴⁹ Там же, арк. 16.

⁵⁰ Там же, арк. 28.

⁵¹ Там же, спр. 9, арк. 118—119.

⁵² Там же, спр. 19, арк. 40.

⁵³ Там же, оп. 2, спр. 40, арк. 45.

⁵⁴ Там же, спр. 11, арк. 40.

нарадам пропонувалося діяти енергійніше і не дати спалахнути бандитизму. Головними завданнями залишалися виявлення осередків закладників, захоплення отаманів банд, перевірка тих, хто перебував на волі по амністії, посилення розвідувальної роботи. Крім того, відмічалося, що політичний бандитизм пішов у підпілля, а кримінальний — здійснює по губерніях злочинний розбій, пограбування коштів, займається самогонварінням тощо.

Губернські органи по боротьбі з бандитизмом активізували свою діяльність. Тільки в січні — квітні 1922 р. у Харківській, Полтавській, Подільській та Донецькій губерніях складено близько 6 тис. протоколів на злочинні дії бандугруповань, виявлено понад 400 їх осередків, вилучено майже 3,5 тис. самогонних апаратів⁵⁵.

Незважаючи на рішучі заходи властей, розмах бандитизму не зменшувався. Через рік, у лютому 1923 р., Постійна нарада звернула увагу губнарад на можливість нової хвилі бандитських нападів та спроб організації повстання на Україні, зокрема вздовж Чорноморського узбережжя. Незважаючи на те, що політичний бандитизм на той час був представлений 8 бандами, у яких налічувалося 160 чол., і начебто не являв собою серйозної загрози, підстав для самозаспокоєння не було.

На основі постанови Постійної наради від 3 лютого 1923 р. при всіх губернських та повітових воєнрадах створювалися комісії по боротьбі з карним бандитизмом на чолі з начальниками губернських повітових органів міліції. Вони мали керувати відповідними військовими та радянськими органами, розробляти і проводити ударні кампанії по боротьбі із злочинцями тощо⁵⁶.

19 березня 1923 р. голова уряду Х. Г. Раковський, наркомвнуправ і голова ДПУ В. М. Манцев, заступник наркомюсту М. Й. Рейхель затвердили інструкцію губернським та повітовим комісіям по боротьбі з карним бандитизмом. Вона сприяла успішній боротьбі з цим явищем на місцях. Хоча воно ще продовжувало мати місце, та кількість банд і їх чисельність дедалі зменшувалися. Всього на 15 червня 1923 р. в республіці існувало 37 банд, в яких було 300 чол. і 2—3 кулемети⁵⁷. До кінця 1923 р. майже всі вони були знешкоджені. Таким чином, уряд України зумів згуртувати в центрі та на місцях органи Радянської влади, партійні, військові організації, органи ВУЧК, ДПУ, міліції, всі відомства на головне — наполегливу і постійну боротьбу проти бандитизму та його ліквідацію. Постійна нарада як спеціальний орган уряду здійснювала організацію та контроль за роботою губернських, повітових нарад по знешкодженню банд. Спільними зусиллями було досягнуто зміцнення радянського апарату у місті та на селі. Зокрема, у безпосередню боротьбу з бандитизмом залучено незаможне селянство, повсюдно створено загони самооборони. Все це зумовило остаточний розгром внутрішньої контрреволюції на Україні і забезпечило необхідні умови для дальшого здійснення нової економічної політики в республіці.

Одержано 12.03.91.

На основе новых архивных документов освещаются формы и методы деятельности Постоянного совещания при правительстве УССР по борьбе с бандитизмом в начале 20-х годов, раскрываются вопросы взаимоотношений этого органа с местными звеньями власти.

⁵⁵ Там же, спр. 3 а, арк. 34—37.

⁵⁶ Там же, оп. 2, спр. 9, арк. 10—11.

⁵⁷ Там же, арк. 27.

125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)*

Показано гостру політичну боротьбу навколо зміни керівництва ВУАН, висвітлюється роль у ній академіка М. С. Грушевського.

Падіння «бастиону»

Рішення Політбюро ЦК КП(б)У про реорганізацію ВУАН протягом трьох наступних місяців, прийняте в березні 1927 р., свідчило про чергову рішучу спробу вищого партійного керівництва оволодіти академічним «бастионом»¹. Для нового наркома освіти УСРР Скрипника це стало відповідальним завданням. Наприкінці березня він виїхав до Києва, щоб детально ознайомитися з становищем в академії, зустрівся з представниками місцевих партійних та радянських органів, вів бесіди з Грушевським та Кримським про пошук шляхів оновлення ВУАН, зокрема прийняття її нового статуту, можливі зміни в керівництві.

Це ж коло питань обговорювалося на спільному зібранні академіків 31 березня за участю Скрипника та представника Укрголова науки Левицького. Однак відвертої розмови не вийшло. Академіки приглядалися до нового наркома. Взяв слово й Грушевський, але торкнувся питань на перший погляд другорядних — незадовільної роботи Держвидаву, повільного видання історичної літератури, переведення до Києва академіка К. Й. Студинського**, звільнення із заслання академіка К. В. Харламповича*** тощо. Перше знайомство наркома з академічним товариством відбулося, і він переконався, що зміни в статуті та складі президії викличуть впертий опір останнього, а також, що серед визначних учених лише Грушевський може розглядатися як кандидат на посаду президента ВУАН. Не залишалось сумнівів у Скрипника і в тому, що рішучі противники «комунізації» академії в її керівництві об'єднувалися навколо Єфремова.

На арені боротьби за оволодіння академією в цей час з'явилася ще одна дійова особа: Ю. І. Озерський — голова Укрнауки. Працівник агітпропу ЦК КП(б)У, колишній боротьбист, він змінив на цій посаді проф. Яворського, який перейшов на наукову роботу. Ця заміна, на наш погляд, пояснювалася не досить ревним втіленням у життя Яворським лінії на оновлення керівництва ВУАН. Талант історика, хоч і офіційного, брав у ньому гору над чиновником, а намір потрапити до кола академіків утримував від загострення відносин як з Грушевським, так і з Єфремовим та Кримським.

Негативне ставлення до Грушевського з боку офіційних кіл, викликане ювілейними урочистостями, долалося досить повільно. Незважаючи на підтвердження бажаності його кандидатури на посаді пре-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 5, 7.

¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 3, арк. 180.

** Академік К. Й. Студинський працював у Львові, очолював Наукове товариство ім. Шевченка, послідовно підтримував Грушевського, тому його переїзд до Києва значно зміцнив би позиції останнього.

*** Академік ВУАН К. В. Харлампович — відомий фахівець з історії освіти, висланий у січні 1924 р. за рішенням Особливої наради ОДПУ в Тургай Актюбинської області (ЦДІА УСРР, ф. 1235, оп. 1, спр. 855, арк. 10).

зидента ВУАН, відділ друку ЦК КП(б)У спочатку не включив вченого до числа авторів матеріалів з історії України для «БСЭ». Лише у травні, коли з ряду причин підготовка таких статей затрималася, до цієї групи ввели Грушевського та Слабченка².

Весна 1927 р. ознаменувалася дальшим ускладненням відносин Грушевського з Єфремовим та Кримським. Наміри керівництва республіки щодо кандидатури майбутнього президента їм були добре відомі. Як і раніше, вони відкидали непомірні вимоги Грушевського, а при нагоді намагалися ущемити його матеріально. На засіданнях відділу чи спільних зібраннях він неодноразово порушував питання про необгрунтовані обмеження співробітників його кафедри при замовленні наукової літератури, виданої за кордоном, ліміти на випуск журналу «Україна» тощо. Керівники академії звинувачували Грушевського у непомірних запитах, безпідставному перебільшенні потреб Історичної секції і т. д. Не знаходили підтримки його пропозиції про переведення акад. Студинського до штату відділу, збільшення платні братові Олександрру — директорові історико-географічної комісії тощо.

Протоколи спільних зібрань академіків цього періоду рясніють протестами Грушевського, його заявами про «осібну думку» з багатьох питань. Не завжди коректно діяв і Михайло Сергійович. Зокрема, коли президія академії добилася передачі будинку по вул. Володимирській, 35 у розпорядження Історико-філологічного відділу ВУАН, він хотів, щоб там розмістилася тільки Історична секція. На загальних зборах 6 червня 1927 р. обговорення цього питання набуло такої гостроти, що Липський і Кримський залишили їх, протестуючи проти дій Грушевського.

Тим часом Наркомос форсував підготовку і апробацію нових документів ВУАН. Проект її статуту обговорювали співробітники академічних інститутів. Як і минулого разу, ідея створення п'яти відділів замість трьох не знайшла підтримки академіків. Заперечували вони й проти головної новації — розширення загальних зборів за рахунок представників наркомату освіти, громадських організацій тощо.

Обговорення нових документів проходило в наелектризованій політичній атмосфері. У ніч з 15 на 16 червня 1927 р. Київське ДПУ провело ряд обшуків і арештів, зокрема, у Л. Черняхівської, В. Шемета, Ю. Черкаського. Заходили чекісти й на вул. Паньківську до Грушевського. Але трусу не вчинили: чи не наважилися, чи господар пред'явив охоронну грамоту за підписом самого Балицького, видану ще у 1924 р. Однак у зв'язку з скаргою Грушевського вже наступного дня Скрипник порушив це питання на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, і пояснення довелося давати тому ж Балицькому. Визначений термін підготовки до реорганізації академії закінчувався, але провести її так і не вдалося. 10 червня 1927 р. Політбюро черговий раз обговорило це питання і зобов'язало Скрипника терміново розіслати проект статуту і матеріали до перевиборів президії ВУАН³. Настала пора академічних канікул, й вибори та інші заходи знову довелося перенести.

Слід зазначити, що, враховуючи значення наукових установ у реалізації планів технічного переозброєння промисловості, розвитку народного господарства, керівництво республіки дбало не тільки про реорганізацію президії академії, але й про зміцнення її матеріально-технічної бази. Саме в цей час у складі ВУАН було створено Комісію по вивченню продуктивних сил України, влітку 1927 р. на 65 одиниць збільшилися штати академії, а її бюджет за останні роки зріс майже втричі. Отримала вона і додаткові приміщення, відкрився Будинок учених по вул. Пушкінській. Проте підрозділам, очолюваним Грушевським, нічого не дісталось. Керівництво президії мотивувало своє рі-

² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2493, арк. 44.

³ Там же, оп. 6, спр. 123, арк. 110.

шення тим, що у нього 12 співробітників, а є академіки, у яких по 1—2 чол. Грушевський і не сподівався на милість Єфремова, а постійно добивався у різних інстанціях виділення коштів для Історичної секції. Його посланці побували у Харкові, Москві і дещо «вибили», зокрема, кошти на тривалі відрядження співробітників кафедри, археографічної комісії до архівних установ Москви та Ленінграда.

В цей час, наприклад, М. П. Петровський працював у Москві у сховищі стародавніх актів, готуючи до друку літопис Самовидця, В. Д. Юркевич, В. С. Єфимовський — в архівах Посольського приказу⁴. Однак рутинна праця кількох науковців суттєво стримувала здійснення задуманих Грушевським публікацій документальної спадщини українського народу. У вересні 1927 р. він звернувся до завідуючого Центральним архівним управлінням УСРР М. А. Рубача з проханням добитися повернення Академії наук рукописів та архівних документів, вивезених з України. Обережний і хитруватий Рубач відповів, що справа це «складна через суперечність декрету про єдиний державний архівний фонд» і обіцяв повернутися до неї після святкування десятих роковин Жовтня, а потім пустив це на самоплив⁵.

Правою рукою Грушевського при вирішенні питань науково-організаційної роботи був Ф. Савченко, який фактично виконував обов'язки помічника академіка і секретаря редакції журналу «Україна». Наприкінці 1927 р. він виїхав до Харкова і перебував там деякий час, розв'язуючи фінансові проблеми кафедри. Він побував на прийомі в зав. Укрнаукою Озерського, заступників наркома освіти Приходька і Ряппа, у самого Скрипника. Ці зустрічі він використовував і для інформації керівництва Наркомосу. У листі до Грушевського Савченко описував тривалу розмову з Скрипником про академічні справи, майбутнє переобрання складу президії. Намагався він добитися прийому в Кагановича, але побував лише у секретаря ЦК КП(б)У Корнюшина. У відповідь на його інформацію про утиски з боку президії ВУАН той нібито відповів, що «вони забагато знають про Єфремова, і академія у нього в руках не залишиться»⁶.

Кінець 1927 р. для ЦК КП(б)У видався надзвичайно напруженим. У низових парторганізаціях відбувалася звітно-виборна кампанія, йшла підготовка до X всеукраїнського та XV всесоюзного партз'їздів. Паралельно проводилися заходи по «розвінчання» троцькістської опозиції (ці питання розглядалися на пленумах ЦК КП(б)У 13—14 та 27—28 жовтня). Тільки у грудні Політбюро ЦК КП(б)У знову зайнялося академічними справами.

Всю осінь Грушевський не припиняв боротьби з керівництвом академії за розширення штатів, збільшення фінансування, виділення нових приміщень, навіть написав у Харків листа-скаргу про утиски його наукових співробітників. Його продовжував підтримувати Тутківський, який не тільки вступив до партії, але й був обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У і членом ВУЦВК.

Продовжуючи «адміністративно-ділове» протиборство проти Єфремова та Кримського, Грушевський почав усвідомлювати, що це не додає йому авторитету в середовищі академіків, від яких у кінцевому підсумку залежало його обрання президентом ВУАН. Він дає зрозуміти своїм супротивникам, що готовий зробити зустрічні кроки. Ці незначні зміни у стосунках двох угруповань не пройшли повз увагу офіційних властей. Вже 13 грудня 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь Скрипника про становище у ВУАН. У проекті постанови зазначалося: «Визнати неприпустимим утворення єдиного фронту між Грушевським, Єфремовим і Кримським». Цей текст згодом був ухвалений в іншій редакції, однак свідчив про серйозну стурбованість вишого

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 692, арк. 1, 8.

⁵ Там же, спр. 723, арк. 1.

⁶ Там же, спр. 731, арк. 1—6.

партійного керівництва можливістю об'єднання двох груп. Це, безперечно, значно ускладнило б проведення реорганізації ВУАН. До Києва було направлено вказівку не поспішати з урегулюванням конфліктної ситуації між сторонами⁷.

В останній день 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про академію. У роботі засідання взяв участь секретар ЦК ВКП(б) В. М. Молотов. Його приїзд був викликаний ускладненнями з виконанням планів хлібозаготівель, а також проблемами будівництва Дніпрельстану. На доповідь Скрипника Політбюро ухвалило розгорнуте рішення, в якому деталізувалися дії Наркомосу та Київського окрпарткому щодо проведення реорганізації ВУАН.

Одним з принципово нових моментів стало положення про небажаність надання переваг жодному з угруповань. Одночасно вказувалося на «неприпустимість панування в академії групи Єфремова—Кримського», підкреслювалася необхідність усунення Єфремова з керівних органів ВУАН. Щоб певною мірою урівноважити вплив обох груп, намічалось ввести до президії Грушевського і Кримського з умовою, що останній не займатиме посади неодмінного секретаря. Ставилось завдання розширити склад президії за рахунок науковців, які у минулому не проводили антирадянську діяльність, лояльні до партії і Радянської влади, по можливості непричетні до боротьби в академії. Як бачимо, політичне керівництво республіки відмовилося від наміру висунути Грушевського на посаду президента ВУАН. Крім сумнівів у здатності колишнього голови Центральної Ради повністю прийняти Радянську владу, додалися побоювання його можливого блоку з Єфремовим. До того ж не було ніякої впевненості, що академіки проголосують за Грушевського. Почався пошук сторонньої людини.

За таких обставин на посаду президента вирішили запросити відомого вченого-епідеміолога, академіка ВУАН Д. К. Заболотного, який працював у Ленінграді, і в разі його згоди неодмінним секретарем рекомендувати академіка Багалія. При виборах планувалося повністю використати надане Наркомосові постановою РНК УСРР право: провести затвердження обраних академіків, виключивши з їх числа вороже настроєних до Радянської влади; схвалити правила та інструкцію про роботу ВУАН; спільне зібрання замінити Радою; замість таємного ввести відкрите голосування тощо. Наркомосові УСРР доручалося створити комісію, яка б детально зайнялася підготовкою перевиборів до ВУАН, призначених на січень 1928 р.⁸

Рішення Політбюро ЦК КП(б)У вже 2 січня було доведено до відома академіків. Спільне зібрання без ентузіазму зустріло ліквідацію академічних «вольностей». Воно не погодилося з твердженням про те, що загальні збори є незаконним органом, але дійшло висновку, що їх можна назвати й Радою ВУАН. Було вирішено також вилучити з протоколу попереднього засідання постанову про те, щоб не відзначати ювілей Тутківського й не створювати комісію по заяві Грушевського.

На основі наведених вище фактів Озерський зробив висновки про взаємні поступки і подальше зближення позицій академічних угруповань. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Медведєва він пропонував негайно відрядити до Києва авторитетну комісію для обстеження стану справ в академії, про її прибуття повідомити в пресі, показати незадоволення громадськості чварами в середовищі академіків. Зокрема, група харківських учених (проф. Синявський, проф. Плевако та інші) мала звернутися до Наркомосу і президії академії з вимогою покласти край конфліктам. Серед цих протестуючих був і наближений колись до Грушевського Чечель⁹.

⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 123, арк. 190.

⁸ Там же, спр. 122, арк. 83—84.

⁹ Там же, оп. 20, спр. 2705, арк. 1—3.

13 січня 1928 р. Каганович підписав постанову про склад комісії по вивченню роботи ВУАН, до якої ввійшли Озерський (голова), Левицький, Білий (ЦК профспілки працівників освіти)¹⁰. Члени комісії збирали довідки, вивчали звіти, але в основному цікавилися настроями академіків, займалися підготовкою громадської думки щодо складу майбутньої президії. Один з академіків передав Єфремову, що Озерський прагнув дізнатися про ставлення останнього до такого її складу: Тутківський — президент, Плотников — віце-президент, Симінський — неодмінний секретар. Єфремов кваліфікував цю трійцю як «комісар-ослухняну».

Комісія працювала майже два тижні, вникаючи в усі деталі академічного життя. Керівництво ВУАН пересвідчилося, що це не чергова перевірка, яких було чимало. Єфремов з жалем визнавав: «Під час найдужчого натискання з Харкова ми не можемо навіть організовану, єдину волю напасникам протиставити, не маємо спільної думки, навіть мови однієї не виробили». Наприкінці січня Озерський з матеріалами комісії виїхав до Харкова. Робота над їх доопрацюванням продовжувалася, і лише 18 лютого Політбюро ЦК КП(б)У заслухало результати перевірки¹¹.

Комісія констатувала, що президія ВУАН у своїй діяльності не керувалася статутом, затвердженим у 1921 р. РНК УСРР, а фактично працювала за регламентом гетьманських часів. В її матеріалах містилися численні зауваження щодо наукової, організаційної та господарської діяльності академії. Проте найбільший інтерес становив розділ «Політичні висновки», в якому зроблено спробу показати розстановку політичних сил в академічному середовищі. Засилля реакційних елементів у ньому пояснювалося тим, що у ВУАН прийшла стара університетська професура, а також «націоналістично-демократичні сили» з Наукового товариства ім. Шевченка. З поверненням Грушевського з-за кордону виникла інша течія, яка відображала інтереси українського «демократичного» і «соціалістичного» націоналізму. Вона протиставила себе керівному в академії блоку «російських монархічних та українсько-буржуазних націоналістичних елементів». Все життя ВУАН проходило під знаком боротьби цих двох течій.

Автори записки обґрунтовували класові корені цих течій. На їх думку, українська «націоналістично-соціалістична, демократична» течія Грушевського спиралася на кола дрібної міської міщанської інтелігенції та нові сили дрібнобуржуазного куркульства під напівірадянськими гаслами самостійної, незалежної, соціалістичної України. Група Єфремова — Кримського розраховувала на куркульську буржуазію та стару українську буржуазну інтелігенцію під гаслами «чисто буржуазної української державності».

Далі йшлося про зв'язки цієї течії із «закордонною українською контрреволюцією», «західноукраїнським фашизмом», «російською антирадянською буржуазією» і т. д.¹²

Соціально-класова характеристика течій, масштаби їх впливу на певні верстви населення були явно гіперболізовані. Есерівське минуле Грушевського, напівкадетське — Єфремова проєктувалося на тогочасну ідейно-політичну ситуацію, штучно пов'язувалося з певним соціальним середовищем. Обидві течії характеризувалися як антирадянські, а єфремівська — як відверто ворожа. Безперечно, Єфремов неприязливо ставився до Радянської влади, але його зв'язки із зарубіжними «контрреволюційними організаціями», з російськими «кадетсько-правими (включно до монархістів)» колами були надуманими. Єфремов мав вплив на обмежену інтелігентську аудиторію, його літературознавчі дослідження були відомі головним чином фахівцям. Вплив Грушев-

¹⁰ Там же, арк. 9.

¹¹ Там же, арк. 10.

¹² Там же, оп. 6, спр. 6, арк. 148—159.

ського як відомого історика був набагато більшим, але останнім часом його популярні праці не перевидавалися.

У внутріакадемічному житті Єфремов і Кримський кваліфікувалися як «самовладна диктаторська група», що створила атмосферу деспотизму, затхлості, інтриганства, дала рішучу відсіч намаганням групи Грушевського — Тутківського захопити керівні позиції в академії. Тут же містилася й оцінка дій колишнього керівництва Наркомосу (зокрема Шумського) як «невизначена, нерішуча і фактично безпринципова».

Далі пропонувалася лінія поведінки стосовно обох груп — боротьба проти їх гегемонії, недопущення жодної «із двох ворожих Радвладі» до керівництва ВУАН. Вихід з даної ситуації автори записки вбачали у висуненні на керівну роботу людей, не зв'язаних з груповою боротьбою, роз'ясненні політиканства, групових претензій на владу в академії. Як і раніше, ставилося завдання усунути Єфремова з президії «за всяку ціну». Закінчувалася записка викладом конкретних заходів щодо строків і порядку перевиборів, розширення складу президії і Ради ВУАН. Ставилися питання про зміцнення її матеріальної бази, збільшення асигнувань, організацію відзначення 10-річчя академії тощо¹³.

Політбюро ЦК КП(б)У схвалило доповідь Скрипника, а також пропозиції щодо кандидатур до майбутньої президії. Наркомосові і РНК УСРР доручалося розглянути це питання «у радянському порядку», а також виділити 100 тис. крб., в тому числі частину з них валютою, для створення лабораторії академіка Заболотного у зв'язку з його згодою очолити ВУАН¹⁴.

На початок березня 1928 р. було призначено засідання колегії Наркомосу для розгляду питання про підсумки перевірки академії. Рішучий намір змінити керівництво ВУАН став очевидним. У зв'язку з цим Єфремов і Кримський перед від'їздом до Харкова провели приватні збори академіків і намітили альтернативний склад президії: Воблий — президент, Шмальгаузен та Птуха — віце-президенти, Кримський — неодмінний секретар. Грушевський підтримав цю пропозицію і лише Тутківський був проти.

Обговорення даного питання на колегії Наркомату освіти Єфремов оцінив як найчорніші дні у його житті. 14 березня було проведено другу нелегальну нараду академіків, яка не прийняла ніякого рішення. Грушевський та Тутківський на неї не прийшли. Про ці таємні зібрання незабаром стало відомо Скрипникові, на думку Єфремова, з доносу Симінського.

В середині квітня Секретаріат ЦК КП(б)У намітив склад президії ВУАН, до якого ввійшли Заболотний, Симінський, Грушевський, Кримський і Корчак-Чепурківський. Через кілька днів ці кандидатури були погоджені у Політбюро ЦК КП(б)У. Скрипнику і Любченкові доручалося запропонувати кандидатури 15 нових академіків, зокрема кількох комуністів. Переобрання президії було заплановано на 3 травня. Наприкінці квітня Озерський з Левицьким проводили копітку і складну роботу серед академіків. Напередодні виборів з Єфремовим зустрічався Заболотний і розповів, як його умовили дати згоду стати президентом, повідомив, що Грушевський від запропонованої посади віце-президента відмовився. Єфремов гідно оцінив цей крок, занотувавши у щоденнику: «Розумна людина — зметкивав, що йти по хрунівському списку — значить кінчити самогубством».

3 травня 1928 р. президент ВУАН Липський востаннє відкрив спільне зібрання. Головуючим на ньому обрали колишнього першого керівника академії В. І. Вернадського. На посаду президента було запропоновано одну кандидатуру — Заболотного. За нього віддали голоси 39 чол. при одному, що утримався. На віце-президента висунули дві

¹³ Там же, арк. 159—168.

¹⁴ Там же, оп. 20, спр. 2675, арк. 10.

кандидатури — Воблого і Симінського, але останній взяв самовідвід. На посаду неодмінного секретаря з великою перевагою пройшов Кримський, Корчак-Чепурківський набрав удвічі менше голосів. Ображений Грушевський при голосуванні усіх кандидатур утримувався¹⁵.

Київська газета «Пролетарська правда» подала коротенький звіт про переобрання президії ВУАН, в якому відображено офіційну точку зору на розстановку сил серед академіків. Зокрема, зазначалося, що голосування показало наявність трьох угруповань: перше подачею голосів виявило «політичну демонстрацію проти органів Радянської влади»; друге — не протиставляло себе політиці Наркомосу, але не розібралося у всіх нюансах намірів першої групи; третє — підтримало Наркомос¹⁶.

Вже наступного дня Політбюро ЦК КП(б)У заслухало повідомлення Скрипника про поїздку до Києва, погодилося з обранням Заболотного і Воблого, відповідно, президентом і віце-президентом ВУАН, доручило Наркомосові обґрунтувати рішення про неможливість затвердження Кримського на посаді неодмінного секретаря. ДПУ пропонувалося відновити справу Єфремова* і після попередньої розробки її доповіді про результати. Цим самим було покладено початок сучасній справі «Спілки визволення України».

Намічений план реорганізації академії почав втілюватися у життя. 15 травня Наркомос УСРР схвалив обрання президента і віце-президента й визнав за неможливе утвердження Кримського неодмінним секретарем. Ці обов'язки поклалися на віце-президента¹⁷.

1 червня 1928 р. заступник наркома освіти Приходько та зав. Українською Озерський офіційно інформували ЦК КП(б)У про реорганізацію ВУАН: переобрання її президії, затвердження нового положення про відзначення її десятиріччя. У доповіді на III з'їзді КПЗУ нарком Скрипник, зокрема, порушив питання про становище в академії, де, на його думку, виник блок контрреволюційних українських елементів (Єфремов, Кримський), які стикаються з російськими чорносотенно-кадетськими елементами. Партія і уряд не могли з цим миритися і вжили заходів до того, щоб ВУАН не була «центром ворожих сил»¹⁸.

Нарешті, на десятому році існування академічний «бастіон» було взято, від керма установи усунуто людей, які не сприйняли реалій нової влади, хоч, безперечно, й були видатними представниками національної інтелігенції. Вони тривалий час чинили опір проникненню до академії комуністичної ідеології. Цей процес затягнувся з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин. По-перше, слід враховувати той факт, що основу академічного середовища становила стара буржуазна і демократична інтелігенція. По-друге, принципова, непримиренна позиція Єфремова та досить гнучка політика Кримського — фактичних керівників академії. По-третє, відсутність кадрів нової української радянської інтелігенції. І, нарешті, головне — командно-адміністративна система ще не була готовою розгризти академічний «горішок».

Яку ж роль у цьому тривалому і складному протистоянні відіграв Грушевський? Настільки він «допоміг» офіційній владі в «оволодінні» ВУАН? Перебільшувати його роль у цій справі немає підстав. Хоч, без сумніву, його повернення на Україну тодішнє керівництво республіки розраховувало використати для усунення групи Єфремова — Кримського від керівництва академією. І, як відомо, ці розрахунки певною мірою справдилися. Боротьба між угрупованнями була гострою і несправедливою водночас, не завжди коректною і обґрунтованою. При

¹⁵ Там же, спр. 2705, арк. 11—13.

¹⁶ Пролетарська правда.— 1928.— 6 трав.

* Справа на Єфремова була заведена ще на початку 20-х років. Тоді йшлося про його висилку з України, але на захист академіка виступив Раковський, завдяки чому він дістав змогу продовжувати працювати у ВУАН.

¹⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2705, арк. 14.

¹⁸ Скрипник М. Статті і промови.— Харків, 1931.— Т. 2.— Ч. II.— С. 111.

цьому, незважаючи на певні відмінності у політичних поглядах, вона не була ідейною. Грушевський ближче стояв до Радянської влади, ніж Єфремов, але обидва не сприймали її ні розумом, ні душею.

Проте перший намагався пристосуватися, жити і творити, використовувати вимушену прихильність властей для відвоювання життєвого простору, в тому числі й за рахунок інших, а другий — терпів, зціпивши зуби, ненавидячи Радянську владу, комуністичну ідеологію всім єством. Групове протиборство об'єктивно ослабляло академічний загал, створювало враження застарілої чвари, давало підстави для оздоровлення атмосфери, зміни керівництва тощо.

Навіть якщо б Грушевський не вів цієї боротьби, зберегти академічну монолітність і стерильність не вдалося б. Об'єктивні умови політичної системи, утвердження марксистської ідеології, керівної, а потім і командної ролі більшовицької партії рано чи пізно привели б до «завоювання» академії. Не тільки ідеологічні фактори, а й потреби соціально-економічного розвитку, технічного переозброєння народного господарства зумовлювали необхідність залучення інститутів ВУАН до соціалістичного будівництва.

«Облога» академії, з періодичними спробами її взяття, тривала кілька років. Її активізація і успішне завершення безпосередньо пов'язані з діяльністю на Україні Кагановича. За стосунками з академією наркомів освіти, секретарів ЦК КП(б)У, функціонерів середньої ланки його постать проглядається недосить виразно. Але всі принципові ухвали вищого партійного керівництва щодо ВУАН приймалися за його вирішальною участю, скріплювалися його підписом, ставали планами наступу на академію.

Помітна роль у цьому відводилася й академікові Грушевському. Залишаючись у таборі оточених, він водночас переходив і до лав нападаючих, не усвідомлюючи, що взяття «бастиону» трагічно позначиться не лише на супротивниках, а й на його власній долі.

Зміна керівництва ВУАН збіглася з початком кампанії по виборах до всесоюзної Академії наук. У квітні 1928 р. «Известия ЦИК» опублікували перелік 43 вакансій з низки спеціальностей. ЦК ВКП(б) надавав виняткового значення цій справі, тому створив спеціальну комісію Політбюро. За її дорученням завідуючий агітпропвідділом ЦК ВКП(б) А. Криницький надіслав партійним комітетам великих наукових центрів циркуляр про розгортання передвиборної кампанії, мета якої формулювалася так: «посилити партійний вплив серед кваліфікованої інтелігенції». В ньому також ставилося завдання формувати громадську думку, зокрема з допомогою преси, «за одних і проти інших кандидатів, не надаючи особливої уваги «нейтральним»¹⁹.

На Україні цей процес також відбувався під контролем ЦК КП(б)У. Спочатку Політбюро ЦК КП(б)У підтримувало висунення кандидатур Грушевського, Кримського і Багалія на вакантні посади до союзної академії. Однак хід переобрання складу президії ВУАН, зокрема колізія з Кримським, змусив внести певні корективи в позицію партійних органів. Уже 16 червня Скрипник у листі до ЦК КП(б)У висловив негативне ставлення Наркомосу щодо виставлення кандидатури Кримського на вакансію кафедр сходознавства з політичних міркувань²⁰.

У пресі було опубліковано список 205 претендентів на академічні посади²¹. Партійні комітети одержали лист ЦК ВКП(б), у якому містилися два списки претендентів — № 1 (41 особа для «активної підтримки») і № 2 (39 осіб, проти яких необхідно «грунтовно виступати»). Зокрема, по відділенню гуманітарних наук поряд з М. М. По-

¹⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2705, арк. 18.

²⁰ Там же, арк. 20.

²¹ Известия ЦИК.— 1928.— 21 июля.

кровським, Д. Б. Рязановим, М. І. Бухарінім та іншими, кого слід було всіляко підтримувати, йшли Грушевський і Багалій²².

У зв'язку з літніми відпустками проблема виборів до АН СРСР була перенесена на осінь, коли ця кампанія набула широкого розмаху. Агітпроп ЦК ВКП(б) надіслав черговий циркуляр, у якому вимагав «негайно розгорнути кампанію в пресі і громадсько-наукових організаціях». Як і раніше, в ньому містилася вказівка агітувати за певних кандидатів. Тільки цього разу їх список скоротився до 14 осіб, серед яких залишився Грушевський. Однак інших претендентів від УСРР на здобуття звань академіків не було. Стривожений таким поворотом подій нарком Скрипник звернувся до ЦК КП(б)У з проханням порушити клопотання про внесення до списку № 1 Писаржевського, Крилова та Заболотного²³. Такий лист до Москви незабаром було надіслано.

До цієї кампанії підключився новий Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор. Він вимагав постійно тримати його в курсі справ. Тим часом у Ленінграді* почали працювати академічні підкомісії, вимальовували реальні перспективи обрання висунутих вчених.

У жовтні Озерський докладно інформував Косіора про попередні прогнози і шанси претендентів від України. Щодо істориків він зазначав: «Грушевський проходить безумовно. Багалій не в активних фігурах». Керівник Укрнауки наголошував, що необрання Багалія «для нас буде надзвичайно невігідне», а Грушевського це піднесе, хоч змушений був визнати, що «з академічно-наукового боку Багалій нижче Грушевського, але громадський бік у Багалія більш пристойний». Він пропонував порушити перед ЦК ВКП(б) питання про вказівку щодо підтримки Багалія, а також Заболотного, кандидатуру якого висунули з певним запізненням. Озерський повідомляв, що у союзній пресі, крім Грушевського, нікому з українських вчених сприяння надано не було²⁴.

Секретаріат ЦК КП(б)У в зв'язку з цим доручив агітпропвідділу з'ясувати в ЦК ВКП(б) питання про можливість підтримки Багалія, а відділу друку — розпочати в пресі кампанію стосовно висунення академіків з тим, щоб редакції погоджували з ним тексти відповідних статей. Однак клопоти виявилися марними. Багалій не міг конкурувати з Грушевським, який на початку 1929 р. досяг «академічного олімпу» — став дійсним членом АН СРСР²⁵.

Ліквідація прямої опозиції щодо Грушевського у президії ВУАН не принесла йому очікуваних дивідендів. Нове керівництво зайняло щодо нього нейтральну позицію. Однак вищі республіканські кола явно охололи до колишнього кандидата в президенти академії. Влітку 1928 р. у Норвегії відбувся VI міжнародний конгрес істориків. До складу радянської делегації, очолюваної Покровським, від України ввійшли Грушевський, Слабченко, Яворський та Юринець. Однак з невідомих нам причин Михайло Сергійович до Осло не поїхав.

Кінець 1928 р. позначений розгортанням кампанії осуду «контрреволюційної діяльності» академіка Єфремова. 29 вересня Політбюро ЦК КП(б)У на доповідь Хвилі постановило «підняти громадську думку» з цього приводу. Члени вищого партійного керівництва республіки дійшли висновку про необхідність висилки Єфремова за межі України. Крім того, Хвиля надрукував статтю, яка поклала початок проведенню зборів з відповідним порядком денним у вищих навчальних закладах (інститути народної освіти, кооперативний, художній, народного господарства та ін.), установах, організаціях. Газета «Известия» опублікувала редакційну статтю під назвою «Носії ідей петлюрівщини в Українській академії». Трудові колективи висунули гасло «Геть Єфремова!».

²² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2705, арк. 22.

²³ Там же, спр. 2702, арк. 80—81.

* Президія АН СРСР тоді знаходилася в Ленінграді.

²⁴ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2705, арк. 27—29.

²⁵ Вісті Всеукраїнської академії наук.— 1929.— № 3—4.— С. 11.

При всій неприязні до опального академіка навряд чи Грушевський схвалив інспіроване анафемування Єфремова. У щоденниковому запису за 10 грудня останній зазначав, що на засіданні Ради академії до нього підійшов Грушевський і пошепки повідомив, що попередив Левицького про можливе обурення репресіями проти Єфремова і що нібито Скрипник радився з головою ОДПУ Менжинським і вони вирішили не вдаватися до крайніх заходів. Єфремов інформацію сприйняв, але у щирість Грушевського не повірив.

Намагаючись не допустити їх блокування, координатори кампанії у газеті «Комуніст» наприкінці грудня вмістили статтю, спрямовану проти Грушевського. Не обійшлося в ній і без протиставлення позицій двох учених. Зокрема, президент ВУАН Заболотний, пояснюючи Єфремову причину прийняття президією академії ухвали про негативну оцінку його діяльності, послався на тиск з боку Наркомосу: «Вони говорять, що доведуть, що ніби ви й не вчений, бо он-де Грушевський історію пише в десятках томів, а у вас всього одна книжка».

Єфремов звернувся з листом до президії академії, в якому пояснював причини появи його статті у львівській газеті «Діло»²⁶, запевняв, що вона була спрямована проти нападок акад. Студинського на ВУАН. Він спростовував висунуті проти нього звинувачення: «З часу свого повороту до Києва в 1921 р. я працював виключно на науковому полі; я не займався й не займаюсь політикою ні явно, ні потайки». Президія ВУАН суворо засудила виступи Єфремова у закордонній пресі, вказала на затримку з їх спростуванням, але задовольнилася його заявою про лояльність щодо Радянської влади і визнала інцидент вичерпаним²⁷. Заболотний згодом зазначав, що президія була поставлена перед альтернативою: або вона доб'ється каяття Єфремова і засудить його дії, або його чекає заслання. Перший варіант здавався новому президенту ВУАН більш прийнятним.

Після ухвали президії ВУАН щодо Єфремова Політбюро ЦК КП(б)У 9 січня 1929 р. прийняло постанову «Про Академію наук», що знаменувала початок нової стадії антиєфремівської кампанії. В ній, зокрема, йшлося про організацію масової підтримки широкими колами інтелігенції, працівниками наукових установ рішення президії. Проведення цих заходів доручалося комісії у складі Любченка, Скрипника, Хвилі. Останній пункт постанови був коротким, але промовистим: «Визнати за необхідне зміну нашої лінії щодо матеріальної підтримки Грушевського». У ставленні до нього з боку республіканського керівництва відбувся серйозний поворот. Залишилася позаду тривала смуга сприяння офіційних кіл академікові-реємігрантові. Ця допомога була напіввимушеною, розрахованою на зростання лояльності відомого вченого і колишнього політичного діяча до Радянської влади, на використання його для зміни керівництва ВУАН.

Однак тепер необхідність у його послугах як противаги керівництву академії відпала. Після повернення на батьківщину він не збирався переводити Історичну секцію на марксистсько-ленінські рейки і в умовах неминучого (за Сталіним) «загострення класової боротьби» міг перетворитися в небезпечного внутрішнього ворога, який «не роззброївся». Тому матеріальна підтримка Грушевського для тих, хто розмірковував саме так, на ділі означала посилення впливу буржуазної методології в історичній науці. На такій мінорній ноті завершувалося перше п'ятиріччя перебування Грушевського на рідній землі за Радянської влади.

(Далі буде)

Показано острую политическую борьбу вокруг изменения руководства ВУАН, освещается роль в ней академика М. С. Грушевского.

²⁶ Діло (Львів).— 1928.— 25 лип.

²⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2705, арк. 31, 38—39.

До 100-річчя української еміграції в Канаді

В. Б. Євтух (Київ)
О. О. Ковальчук (Київ)

Українські канадці: проблеми соціально-демографічної інтеграції

Автори цієї публікації, використовуючи цікаві статистичні й інші матеріали, аналізують проблеми соціально-демографічної інтеграції канадців українського походження.

Серед великої кількості термінів, які вживаються щодо вихідців з України та їхніх нащадків у Канаді, ми спинимося на винесеному в назву цієї публікації. Він, на нашу думку, науково найбільш визначений і у повному обсязі відтворює сутність феномена. Його достовірність, що підкреслюється в зарубіжній етнологічній науці¹, полягає у відтворенні двох аспектів явища — етнологічного й політичного. Тобто — це канадці (громадяни, мешканці Канади), етнічне походження котрих зв'язане з Україною. Воно може мати безпосередній зв'язок з Україною (тут народилися) й бути опосередкованим (вони народжені в Канаді є і представниками другого й наступних поколінь). Важливо й те, що цей термін дає нам змогу об'єднати тих, хто етнічно усвідомлює себе українцем, і тих, хто таким себе не вважає.

Що ж до інших назв (канадці українського походження, українська імміграція, українська етнічна група, українська діаспора тощо), то ми вважаємо, що вони можуть вживатися в тому чи іншому контексті.

Дослідники української еміграції встановили, що першим іммігрантом на американському континенті був Агапій Гончаренко, котрий прибув до Сполучених Штатів у 1865 р. Через дванадцять років у США з'явилася перша група закарпатських селян. Згідно із відомими нині архівними джерелами, перші загоны поселенців оселилися в Канаді в 1891 р. Хоча можна припустити, що вихідці з України могли приїхати і раніше: шукаючи вільні землі, придатні для занять сільським господарством, вони могли мігрувати туди із сусідніх США.

У даній статті спробуємо проаналізувати рівень соціально-демографічної інтеграції українських канадців, якого вони досягли за століття перебування на канадській землі. У етнологічній науці розроблена система критеріїв оцінки соціально-демографічної ситуації тієї чи іншої етнічної групи у поліетнічному суспільстві². Серед них найважливішими є група демографічних (міграція, вік, народжуваність), освітніх (рівень загальної й спеціальної освіти), економічних показників (зайнятість, прибутки), за якими можна визначити місце українських канадців у соціально-економічному житті Канади.

Для аналізу особливостей інтеграції в соціально-демографічну структуру канадського суспільства необхідно з'ясувати, так би мовити, їхні стартові можливості. Тому спочатку ми звернімося до причин й мотивів еміграції українців за океан, витоків формування української етнічної групи у Канаді.

Масову еміграцію з українських земель до Північної Америки в радянській і зарубіжній історіографії прийнято ділити на три фази чи

¹ Conzen K., Gerber D., Morawska E., Pozzetta G., Vecoli R. The invention of ethnicity: a perspective from the USA // *Altitalia*.— 1990.— April.— P. 37.

² Vries J. Statistical indicators of ethno-cultural community integration in Canadian Society.— Ottawa: Center for Research on Ethnic Minorities, 1986.— P. 8—16.

хвилі: 1) останнє десятиліття XIX ст. — до початку першої світової війни; 2) початок 20-х років XX ст. — до завершення другої світової війни; 3) післявоєнна еміграція.

Кожна з них має свої особливості, зумовлені соціально-економічною ситуацією країни еміграції і країни імміграції, соціальним статусом тих, хто емігрував. За своїми масштабами перша була найбільш масовою: скажімо, за період з 1896 по 1914 рр. до Канади переселилися 170 тис. українців³. Переважну більшість з них становили бідні селяни з Галичини, Буковини й Закарпаття. «Сила економічної руїни та економічних потреб», за висловом І. Франка, підштовхувала в еміграцію наприкінці XIX — на початку XX ст. тисячі безземельних, безробітних, голодних й безправних західноукраїнських селян. Тоді з кожних 100 емігрантів 95 були вихідцями звідти. Спочатку це була сезонна еміграція до Німеччини, Франції, інших європейських країн, а потім постійна — до Сполучених Штатів Америки і Канади.

Через соціальний склад імміграція першої хвилі дістала назву трудової. Однак традиційно механічний поділ іммігрантів та їхніх нащадків у Канаді на трудову й нетрудову, на наш погляд, не досить вдалих. Слушну думку з цього приводу висловив відомий вчений із США, українець за походженням, В. Маркус на міжнародній конференції у Львові «Українці у зарубіжному світі» (6—7 вересня 1990 р.). Він підкреслив, що нинішня українська громада як у Сполучених Штатах, так і Канаді — це на 99 відсотків трудові верстви американського чи канадського суспільств.

Аналізуючи причини масової еміграції за океан наприкінці XIX ст., вітчизняні й зарубіжні дослідники підкреслюють, що серед основних були загальна економічна відсталість західноукраїнських земель, політичне й національне безправ'я, жорстока експлуатація. Переважна більшість селян Галичини (майже 80%) була малоземельною; на Буковині 16% селян узагалі не мали земельних наділів; 42% — володіли до 2 і 25% — до 3 га. Загалом їм належало всього до чверті всієї орної землі. Із джерел відомо, що 9—10 тис. дрібних селянських господарств Буковини щорічно змушені були розпродавати своє майно, щоб сплатити борги. Наприклад, серед емігрантів Галичини, які покинули свою Батьківщину у 1909 р., було понад 50% селян, 13% поденників, 20% осіб (жінки, діти) без занять і всього лише трохи більш як 1% — кваліфіковані робітники⁴. Сучасні канадські дослідники української імміграції зазначають, що більшість переселенців з українських земель, які прибули до Канади до 1905 р., була селянами. Багато хто з них був неписьменним і за канадськими стандартами — бідним⁵. Учені, зокрема, інформують про те, що офіційні власті Канади спочатку практично не звертали на них увагу й не покладали якихось особливих надій (у контексті освоєння Канади). Таке їх сприйняття було наслідком неадекватного стереотипу українця, який сформувався в офіційних колах та серед англосаксів, — забитого, ні на що, окрім чорної праці, не здатного селянина. З часом цей стереотип, звичайно, зазнав значних змін.

Власне, імміграція кінця XIX — початку XX ст. стала основою формування української етнічної групи Канади. Цьому процесові сприяло створення однорідних поселень в канадських провінціях Альберта, Саскачеван, Манітоба. В них до 1921 р. було зосереджено 90,1% від загальної кількості українців⁶. Ще в неповністю освоєних провінціях

³ Прокоп Р., Narasym M., Sago M. Change and Challenge in the Ukrainian ethnic group.— Canada, 1967.— P. 23.

⁴ Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.).— К., 1960.— С. 14, 23, 18.

⁵ Lehr J. C. Government perceptions of Ukrainian immigrants to Western Canada, 1896—1902 // Canadian Ethnic Studies. 1987.— Vol. XIX.— N 2.— P. 4.

⁶ Тесля І., Юзик П. Українці в Канаді — їх розвиток і досягнення.— Мюнхен, 1968.— С. 18.

Канади західноукраїнський трудівник мав можливість займатися звичною й улюбленою для нього сільськогосподарською працею. Разом з тим українці селилися і в містах, і на їх околицях, влаштувалися на роботу на шахти, лісопереробні заводи, транспорт тощо, зокрема в провінціях Онтаріо й Квебек. Тобто, розселення іммігрантів визначалося можливостями їхнього працевлаштування та професійної підготовки.

В рамках створених етнічних поселень переселенці зберегли свою національну своєрідність, культурні й побутові особливості, тобто те, що зв'язувало їх з рідною землею. Таке прагнення виявилось передусім у назві місць масового проживання українців. Нині в Канаді існує близько 180 поселень, поштових відділень, залізничних станцій, які мають українські назви. Їх можна розділити на географічні — Україна (в Канаді є три такі поселення), Київ, Галич, Полтава, Тернопіль, Коломия, Карпати, Дніпро, Дністер, Збруч, Прут і т. п.; історичні (більшість з них узяті з часів Запорізької Січі й Гайдамаччини) — Січ, Козак, Хмельницький, Сірко, Гонта тощо; ряд шкіл, де вивчається українська мова, названо іменами видатних діячів української літератури й культури — Тараса Шевченка, Миколи Лисенка, Івана Франка (у Манітобі, Саскачевані та Альберті). На карті Канади є такі поселення, як Воля, Свобода, Правда, Згода, Слава, Мирнам (тобто «мирнам».— Авт.), Зоря та ін.⁷

Варто зазначити, що спочатку українські іммігранти селилися де-що відособлено й жили трохи замкнено. Певна замкнутість зберігалася довгий час. І не лише тому, що, як писалося в нашій науковій літературі, вони не знали мову й прагнули організаційно та в етнокультурному плані побудувати життя, яке нагадувало б їм Батьківщину. Ця особливість, за словами канадського дослідника Дж. Лера, відбивала їхню чітко визначену соціально-економічну позицію в канадському суспільстві⁸, тобто вони перебували на найнижчих щабелях його соціальної ієрархії.

В перші десятиліття перебування вихідців з України в Канаді виникали різного роду етнічні організації, які ставали центрами консолідації іммігрантів. Першою й найбільш простою формою організованого життя українців на американському континенті була церква. Даючи оцінку її ролі в громадсько-політичному житті цієї, за М. Настасівським, «...найпростішої, найзрозумілішої і перш необхідної форми організації»⁹, варто врахувати, що основна маса іммігрантів кінця XIX — початку XX ст. була неписьменною, знаходилася під впливом релігії. Тому церква стала для них символом і осередком їхньої національної єдності, згуртованості в новому оточенні як єдиний виразник тих культурних надбань, які їх зв'язували з Батьківщиною. «Своя національна парафія, богослужіння рідною мовою, священник-одновірець і, як правило, земляк,— підкреслює радянська дослідниця А. Кислова,— все це повинно було підтримати ілюзію зв'язку з покинутою батьківщиною», а разом з тим «зміцнити надію — коли-небудь знайти щастя й благополуччя в країні «рівних можливостей»¹⁰. Власне, церква й нині залишається вагомим символом і джерелом збереження української етнічності в Канаді. І це, незважаючи на те, що вже з кінця XIX — початку XX ст. там з'являється й багато інших соціальних інституцій (товариства взаємодопомоги, жіночі й молодіжні організації, професійно-національні товариства і т. ін.).

Якщо церква виконувала роль ідеологічного фактора у формуванні української етнічної групи, то товариства взаємодопомоги (особливо на

⁷ Кравчук П. Українці в Канаді.— К., 1981.— С. 141—142.

⁸ Lehg J. C. Op. cit.— P. 10.

⁹ Настасівський М. Українська еміграція в Сполучених Державах.— Нью-Йорк, 1934.— С. 15.

¹⁰ Кислова А. А. Религия в формировании американской нации.— Национальные процессы в США.— М., 1973.— С. 394.

перших стадіях адаптації іммігрантів у новому середовищі) виступали «фундаторами» матеріальних основ останньої. Їх головне завдання полягало в тому, щоб подати новоприбулим матеріальну допомогу, зорієнтуватися в незвичному оточенні, сприяти здобуттю загальної чи професійної освіти.

Таблиця 1

| Роки | 1921 | 1931 | 1941 | 1951 | 1961 | 1971 | 1981 |
|---|------|------|------|------|-------|-------|-------|
| Кількість канадців українського походження (в тис.) | 107 | 225 | 306 | 395 | 473,3 | 580,3 | 529,6 |
| % до всього населення країни | 1,2 | 2,2 | 2,7 | 2,8 | 2,6 | 2,7 | 2,2 |

За кількістю переселенців дві наступні хвилі масової еміграції значно поступаються першій. До Канади переселилися близько 100 тис. чол.: понад 60 тис. — під час другої хвилі (1925—1930 рр.)¹¹, до середини 1950-х років до країни прибули 35—40 тис. українців, а під час третьої — головним чином з таборів для «переміщених осіб»¹² — близько 9% українського населення Канади. Основна їх частина оселилася в міських індустріальних центрах провінцій Онтаріо та Квебек¹³. Власне, ця маса людей, яку в канадській літературі з повним правом називають «недобровільною імміграцією»¹⁴, в основному завершила формування української етнічної групи. Імміграція в наступні роки (1961—1981 рр.) — а це трохи більше 9 тис. чол.¹⁵ — не мала вирішального впливу на її кількісне збільшення. До речі, за досить тривалий період української імміграції до Канади (1896—1988 рр.) до цієї країни приїхали 270 тис. вихідців з України¹⁶.

Згідно з даними останнього перепису населення Канади (1981 р.), в ній проживає 529,5 тис. канадців українського походження, що становить 2,2% від загальної кількості мешканців. Щоправда, є й інша цифра — понад 754 тис. чол. Якщо перша включає в себе тих, у кого етнічне походження зв'язане лише з Україною, тобто вихідців з України та їхніх нащадків, то друга — і тих, хто народився від змішаних шлюбів. Існують й інші підрахунки. В нашій інтерпретації цифрового матеріалу використовуються дані, що стосуються канадців, за етнічним походженням пов'язаних лише з Україною. Такий вибір пояснюється тим, що вони більш точно відтворюють тенденції, характерні для української етнічної групи.

Протягом шести десятиліть (1921—1981 рр.) динаміка кількості канадців українського походження має такий вигляд (див. таблицю 1).

¹¹ Petryshyn W. R. The Ukrainian Canadians in social transition // *Ukrainian Canadians, Multiculturalism and Separatism. An Assessment.*— Edmonton: The University of Alberta Press, 1978.— P. 76.

¹² Luciuk L. Y. Unintended consequences in refugee resettlements: Post-war Ukrainian refugee immigration to Canada // *International Migration Review.*— 1986.— Vol. XX.— N 2.— P. 477.

¹³ Luciuk L. Trouble all around. Ukrainian Canadians and their encounter with the Ukrainian refugees of Europe, 1943—1951 // *Canadian Ethnic Studies.*— 1989.— Vol. XXI.— N 3.— P. 51.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ *Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census* (ed. William Darcovich).— Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988.— P. 85.

¹⁶ Luciuk L., Kordan B. *Creating a landscape. A geography of Ukrainians in Canada.*— Toronto: University of Toronto Press, 1988.— Map 2.

Ці цифри свідчать про те, що найбільший приріст населення в українській групі припадає на 1921—1931 рр. — 110%. Потім ці темпи помітно знижуються і в середньому становлять 19,7 відсотків. Проте в 1921—1951 рр. її чисельність збільшувалася швидше, ніж жителів країни в цілому: відповідно 75% і 37,3%. Починаючи з 1950-х років, спостерігається інша картина (16,5% і 23,2%). Зменшення масштабу приросту багато в чому пояснюється тим, що із середини 50-х років, коли масовий виїзд українців практично припиняється, число представників української групи зросло в основному за рахунок природного приросту. Відзначимо, що рівень народжуваності в ній невисокий. В усякому разі до початку 1970-х років діти у віці до 4 років становили всього 7% населення — практично це найнижчий показник серед етнонаціональних груп Канади¹⁷.

Певне збільшення її кількісного складу в 60-ті роки відбувалося ще й внаслідок того, що під час перепису 1971 р. урахувалися не лише місце народження, а й материнська (рідна) мова, етнічне походження опитуваного чи його батьків до прибуття в Канаду. До речі, до перепису 1931 р. кількість канадців українського походження, які побачили світ у цій країні, вперше перевищило число тих, що народилися за її межами. Серед останніх переважно більшість становили безпосередні вихідці з України. У 1931 р. їх було 57%, у 1941 — 65,2%, 1951 — 69,6%, 1961 — 76,7%, 1971 — 81,7%, а в 1981 р. — 87,5%¹⁸. Ця тенденція, без сумніву, зберігатиметься й у майбутньому, оскільки нинішня еміграція з України є незначною. Щоправда, застосування закону про виїзд з СРСР та в'їзд в СРСР на практиці може дещо змінити співвідношення осіб українського походження, які народилися в Канаді та за її кордонами. Не виключена можливість інтенсифікації процесу возз'єднання сімей, міграції висококваліфікованої робочої сили з України. Всі ці обставини, як і зростання престижу України на міжнародній арені, а разом з тим і української етнічності в Канаді, можуть привести до збільшення загальної кількості української етнічної групи. Можна передбачити, що деяка частина нових іммігрантів включиться (в усякому разі на початковій стадії інтеграції в нове для них суспільство) в її діяльність. Але в будь-якому випадку передбачуваний «прилив» не зможе радикальним чином змінити демографічну ситуацію — в ній частка вихідців з України, безумовно, буде зменшуватися.

Серед індексів, які визначають рівень демографічної інтеграції (а, зрештою, й соціальної), велике значення має вікова структура української етнічної групи. Скажімо, співвідношення — на користь представників тих поколінь, які народилися в Канаді, — дає підстави поміркувати над передумовами, що її стимулюють. До таких висновків спонукають й існування незначного за кількістю прошарку людей молодого віку та невисока народжуваність. Вікова структура групи (згідно з даними 1981 р.) була такою: до 14 років — 13,5%, до 24 — 16,5%, до 44 — 29,8%, до 59 — 21,1%, понад 60 — 20%¹⁹. Це дозволяє нам установити певну закономірність: за останні два десятиліття збільшилася частина самодіяльного населення й зменшилася (в результаті зниження рівня народжуваності) група до 14 років. Тому вірогідно, що збережеться тенденція до зниження її частки в складі населення Канади, яка сьогодні становить, як ми зазначали вище, 2,2%. Хоча на тлі етнічного ренесансу в українській групі й певної інтенсифікації еміграційних процесів на Україні, можливе й деяке абсолютне її зростання. Однак воно, на наш погляд, не зможе компенсувати відмінність між темпами приросту всього населення Канади та української етнічної групи.

¹⁷ Two nations, many cultures. Ethnic groups in Canada. Scarborough: Prentice Hall, 1979.— P. 389.

¹⁸ Petryshyn W. R. Op. cit.—P. 78; Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census.— P. 85.

¹⁹ Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census.— P. 15.

Що ж до спрямованості й інтенсивності цих процесів у середовищі канадців українського походження, то вони, здійснюючись у рамках загальних для Канади закономірностей, разом з тим зберігають деякі властиві лише їм особливості. Вище підкреслювалося, що через свій соціальний склад селяни — вихідці з України (першої і другої хвилі імміграції), як правило, селилися у сільській місцевості. Зокрема, в центральних та західних провінціях, переважно сільськогосподарських, до початку другої світової війни проживало 80% іммігрантів з України. В період між першою і другою світовими війнами ті ж тенденції розселення українських іммігрантів в основному не змінювалися: із 67578 іммігрантів понад 60% розмістилося в Манітобі, 14% — в Альберті, близько 12% — у Саскачевані, 9,5% — в Онтаріо²⁰. В часи другої світової війни та після неї значна частина українських робітників і фермерів із Західної Канади мігрувала в її східні провінції і головним чином осіла у великих індустріальних центрах. Ті, що прибували після другої світової війни, залишилися в Онтаріо (47%) та в Квебеку (21%). На частку трьох степових провінцій (Манітоба, Саскачеван, Альберта) припадало близько третини іммігрантів цього періоду²¹.

Міграція осіб українського походження на схід була пов'язана з швидким розвитком промислового виробництва, головні центри якого знаходилися саме там. Якщо в 1941 р. у двох східних провінціях — Онтаріо і Манітоба — проживали 56 тис. чол., то в 1961 р. їх уже налічувалося 150 тис., а ще через десять років — 180 тис.²² У 1950-ті роки спостерігається помітна міграція українського населення на північ та в західну провінцію Британська Колумбія. Нині особи українського походження є в усіх провінціях Канади: Атлантичні провінції — близько 3 тис.; Квебек — 14,6 тис., Онтаріо — 140 тис., Манітоба — десь 100 тис., Саскачеван — близько 77 тис., Альберта — 137 тис., Британська Колумбія — 60 тис., Північні території — понад 1000 чол.²³

Таким чином, згідно з переписом 1981 р., в Альберті було 26% усіх канадців українського походження, Онтаріо — 25%, Манітобі — 19%, Саскачевані — 14,5, Британській Колумбії — 12% (Квебек — близько 3%, Атлантичні провінції — 0,5%)²⁴. Висновок тут однозначний: відбулася досить відчутна територіальна деконцентрація осіб українського походження. Разом з тим вона стимулює асиміляційні процеси в їхньому середовищі.

Для українського населення Канади, особливо у повоєнний час, були характерні досить високі темпи урбанізації: якщо в 1941 р. лише 33,9% проживали в містах (а коли згадаємо 1931 р., то ця цифра буде надзвичайно малою — усього 29%), то в 1961 р. цей показник дорівнював 65,2%, а у 1981 — понад 76%²⁵. Нині найбільшу кількість українців сконцентровано в таких містах, як Едмонтон (63,1 тис.), Вінніпег (58,9 тис.), Торонто (50,7 тис.), Ванкувер (29,3 тис.), Калгарі (18 тис.)²⁶. Вінніпег, який із самого початку поселення вважався столицею українських канадців, сьогодні втратив цю роль (нею став Едмонтон). Це відбулося не лише тому, що Едмонтон за кількістю осіб українського походження перевершує Вінніпег. Саме в цьому місті активізували свою діяльність їхні організації. Це особливо стосується Канадського інституту українських студій (КІУС), який став визначним центром досліджень з україністики у сучасному світі. Першим його директором був відомий іммігрантознавець, професор Альбертського університету

²⁰ Luciuk L., Kordan B. Op. cit.— Map 2.

²¹ Ibid.

²² Тесля І. Українці в Канаді в 1971 році // Український самостійник.— 1974.— № 5.— С. 38; Wangenheim E. D. Problems of research of Ukrainians in Eastern Canada // Slavs in Canada.— Edmonton, 1966.— P. 44.

²³ Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census.— P. 7—8.

²⁴ Luciuk L., Kordan B. Op. cit.— Map 7.

²⁵ Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census.— P. 26.

²⁶ Ibid.— P. 10.

Манолій Лупул. Нині цю установу очолює професор Богдан Кравченко.

Наведені вище дані дають підстави плекати певні надії щодо збереження української етнічності в Канаді. Справа в тому, що найбільш оптимальні умови для її підтримки й розвитку, безумовно, зберігаються у місцях значної концентрації осіб українського походження. Історичними джерелами української етнічності є провінції Онтаріо, Альберта, Саскачеван, Манітоба й перелічені канадські міста — традиційні місця поселення вихідців з України та їхніх нащадків. Щоправда, потрібно враховувати й інший фактор — у містах асиміляційні тенденції виявляються більш інтенсивно й активно. Тому і період трансформації — від іммігрантів до етників — там значно менший. Велику асимілятивну силу має стандартизована (національно чи етнічно недиференційована) масова культура міста.

Міграція українського населення Канади, зокрема його переміщення із сільських районів у міські, та високі темпи урбанізації викликають відчутні зміни у професійній зайнятості, перерозподілі робочої сили між промисловим і сільськогосподарським виробництвом, а також в освітньому статусі. Все це, у свою чергу, відбивається на соціально-економічному становищі осіб українського походження в канадському суспільстві.

У вітчизняній й особливо зарубіжній літературі, присвяченій їм, можна відшукати безліч доказів того, що стартові можливості вихідців з України (для їх переважної більшості) були вкрай несприятливими. Однак у цьому контексті варто було б з'ясувати одну важливу для нас обставину. З вітчизняної літератури про українську імміграцію в Канаді — досить таки незначної — випливає, що українці прибували до неї практично без будь-яких засобів до існування. Зрештою, про бідність переселенців з України пишуть у своїх дослідженнях і канадські автори. Але, на нашу думку, абсолютизація цього факту, особливо в публіцистичному жанрі, сприяла формуванню неадекватного стереотипу українця, що приїжджав до Канади. В той же час з'являється чимало свідчень, що серед іммігрантів, принаймні тих, хто їхав до Західної Канади, були й непогано, за мірками того часу, забезпечені грішми. Про це, зокрема, писали у своїх працях іммігрантознавець Й. Олеськів «Про еміграцію» (1895 р.), а також Дж. Лер та Д. Муді. Скажімо, із 172 сімей українських переселенців, які в травні 1899 р. прибули до Страткона (нині — Едмонтон), 20 мали понад 300 доларів, шістьдесят — від 50 до 100, лише тридцять вісім — менш як 50 доларів тощо. Кілька родин перебували в такому стані, що перекладачі (а вони працювали від уряду) змушені були купувати для них хліб і молоко²⁷.

Ця обставина дає нам можливість зробити два узагальнення: 1) стартові можливості, з огляду на матеріальне становище українських іммігрантів, у них були різні; 2) вже з перших кроків життя на новому континенті створювалися умови для соціального розшарування переселенців з України. Одні з них відразу ж потрапляли у скрутне становище, інші ж (за нашими підрахунками, це незначна кількість) мали кращі перспективи для соціальної мобільності²⁸. Щоправда, остання обставина виявилася важливою не для всіх. З часом певні матеріальні заощадження витрачалися на влаштування в новому оточенні, зокрема, освоєння не завжди придатних для обробітку земель.

Зазначені моменти варто мати на увазі, щоб відтворити реальну картину особливостей соціального становища українських переселенців у Канаді, їхнього пристосування до умов канадського суспільства (а зовсім не для того, щоб повністю заперечувати сформований стереотип

²⁷ Lehr J. C., Moodie D. W. The polemics of pioneer settlement Ukrainian immigration and the Winnipeg press // Canadian Ethnic Studies. — 1980. — Vol. XII. — N 4. — P. 88—101.

²⁸ Kaye V. J. Early Ukrainian settlements in Canada, 1895—1900. — Toronto, 1964. — P. 322—346.

іммігранта). Адже у своїй масі переселенці з України потрапляли не в дуже сприятливі умови. Стереотип «нужденного українця» не розвивався, а, за словами Дж. Лера, утверджувався у свідомості оточуючих його людей²⁹, що довгий час відповідало дійсному стану речей. Цікаво, що канадські дослідники, наприклад, Дж. Лер, на підтвердження думки про існування саме цього стереотипу наводили факт про те, що агенти по розселенню направляли українців у місцевості, де концентрувалися представники так званих «нужденних груп». Таке їхнє становище передбачало подання допомоги від держави, яка, на жаль, далеко не завжди надходила³⁰.

У повоєнний час, особливо в 60-ті — 70-ті роки, в українській етнічній групі відбувалися помітні зрушення, які свідчили про поліпшення їхнього соціального статусу в канадському суспільстві. Найбільш відчутні зміни сталися у сфері зайнятості. В період першої і другої хвиль

Таблиця 2

| Сфера зайнятості | Кількість працівників | | |
|--|-----------------------|---------|---------|
| | 1961 р. | 1971 р. | 1981 р. |
| Сільське господарство | 40.053 | 29.910 | 22.260 |
| Лісове господарство | 1.324 | 1.350 | 1.940 |
| Промисловість | 36.795 | 46.175 | 45.660 |
| Вугледобувна, нафтопереробна промисловість | 4.109 | 5.540 | 7.940 |
| Будівництво | 11.003 | 15.295 | 20.870 |
| Транспорт | 19.337 | 23.545 | 29.300 |
| Торгівля | 26.194 | 38.125 | 51.080 |
| Сфера обслуговування | 39.040 | 60.425 | 81.515 |

імміграції переважна частина іммігрантів з України вливалася у сільське господарство, менша — йшла в промисловість, займаючись некваліфікованою працею. В містах осіло всього 15% усіх іммігрантів першої хвилі (а до початку другої світової війни урбанізувалося понад 30%)³¹. У післявоєнний період ситуація суттєво змінюється: постійно збільшується кількість зайнятих у промисловості (зокрема, кваліфікованих робітників), у сфері обслуговування й торгівлі. Натомість зменшується чисельність працюючих у різних галузях сільського господарства. Про динаміку цих змін у системі зайнятості канадців українського походження за період з 1961 по 1981 рр. у головних сферах господарства Канади свідчать дані табл. 2, підготовленої на основі матеріалів перепису населення країни в 1961, 1971 та 1981 рр.

Помітні зміни в українській етнічній групі торкнулися й роду зайнятості її представників: значно збільшилася кількість тих, хто працює в апараті управління (з 1971 по 1981 рр. — майже на 30%), осіб з вищою освітою (на 45%), службовців (на 35%). Число фермерів у 1981 р. залишилося практично на рівні 1971 р.³² Усі перелічені вище зміни на-

²⁹ Lehr J. C. Op. cit.— P. 6.

³⁰ Див., наприклад: Кравчук П. Тяжкі роки.— Торонто, 1968.— С. 45—46.

³¹ Petryshyn W. R. Op. cit.— P. 76.

³² Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census.— P. 63—73.

ближають структуру зайнятості канадців українського походження до аналогічної структури, властивої країні в цілому. Це, головним чином, є характерним для сектора економіки, в якому зосереджено основну масу малокваліфікованої робочої сили, за винятком сільського та лісового господарства й рибальства³³. Проте різниця ще зберігається (часом досить таки відчутна), коли йдеться про представництво вихідців

Таблиця 3

| Види діяльності | Етнічне походження | |
|---|-------------------------------------|-------------------------------------|
| | канадці британського походження (%) | канадці українського походження (%) |
| Спеціалісти з вищою спеціальною освітою | 9,3 | 5,8 |
| Управлінський апарат | 12,1 | 7,1 |
| Службовці | 8,2 | 5,7 |
| Сфера обслуговування | 9,2 | 7,3 |
| Транспорт | 8,0 | 6,4 |
| Робітники та ремісники | 30,1 | 16,5 |
| Фермери | 10,8 | 23,0 |
| Інші | 12,3 | 8,2 |

з української етнічної групи та з Британських островів, панівної в Канаді етнічної спільності, в окремих видах діяльності. Скажімо, британці краще представлені у високооплачуваних сферах й менше — у непрестижних і тих, де праця винагороджується недостатньо високо. Про це, зокрема, свідчать дані табл. 3.

Позитивні зміни у структурі зайнятості осіб українського походження — їх наслідком є поліпшення соціального статусу у суспільстві — тісно пов'язані з рівнем освіти. Із малограмотної, якою українська етнічна група була на початковій стадії свого формування, вона перетворилася в таку, що має у своєму середовищі достатньо високу частину громадян з університетською освітою, тих, хто закінчив коледж й працюють в місцях, де потрібні висока кваліфікація й спеціальні знання. Зокрема, понад 10 тис. українців мають спеціальну освіту у галузі природничих наук, 4 тис. — соціальних наук. Близько 12 тис. пов'язали свою долю з медициною, 13 тис. — освітою. Понад 3 тис. це — творча інтелігенція³⁴. Згідно з даними останнього перепису населення Канади, з 459,5 тис. осіб українського походження у віці понад шістьдесят років 105,8 тис. закінчили 8 класів, 67,8 тис. — 10, 106,7 тис. — 13, 80,7 тис. — коледжі, 35,5 тис. — університети³⁵. В той же час близько 14 тис. чол. не мали освіти. Це, головним чином, представники старшої вікової групи, безпосередньо вихідці з України, які емігрували у зрілих літах.

Достатньо високий освітній рівень забезпечує ефективну соціальну мобільність, одним з важливих індексів якої є рівень прибутків. Якщо до 70-х років останній в українців був нижчим (3657 дол. на людину),

³³ Luciuk L., Kordan B. Op. cit.— Map 7.

³⁴ Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census.— P. 68—69.

³⁵ Ibid.— P. 41.

ніж у середньому по країні (3834 дол.), то на початок 80-х років співвідношення змінилося на користь осіб українського походження. Прибутки на душу населення в Канаді за вказаний період становили 11 038 дол., а в українській етнічній групі — 11 938. При їхньому загальному зростанні протягом 1971—1981 рр. у канадців (18,8% щороку), в українців ці темпи були вищими — 22,6%³⁶.

Таблиця 4

| Індекси | Загальна кількість (%) | Тип сім'ї (%) | | | |
|---|------------------------|---------------|------|------|------|
| | | I | II | III | IV |
| Характер розселення: | | | | | |
| місто | 75,5 | 69,0 | 72,8 | 76,2 | 80,9 |
| село | 24,5 | 31,0 | 27,2 | 23,8 | 19,1 |
| Рівень освіти подружжя | | | | | |
| 0—4 класи | 8,1 | 19,6 | 2,6 | 7,8 | 2,0 |
| 5—13 класів | 84,4 | 74,6 | 70,6 | 84,0 | 89,2 |
| коледж | 7,5 | 5,8 | 6,7 | 8,2 | 8,9 |
| середній рівень | 10,2 | 7,3 | 10,3 | 10,3 | 10,8 |
| Середні прибутки сім'ї | 8851 | 7221 | 8911 | 8711 | 9651 |
| Зайнятість голови сім'ї: | | | | | |
| управлінський апарат, худ. інтелігенція і т. д. | 14,6 | 9,5 | 16,1 | 14,7 | 17,0 |
| білі комерці | 26,9 | 22,1 | 22,1 | 34,9 | 29,3 |
| приватне підприємство | 14,2 | 23,3 | 16,1 | 12,4 | 8,6 |
| сині комерці | 44,3 | 45,2 | 45,6 | 38,1 | 45,1 |

Про певні особливості соціальної мобільності останніх свідчать дані табл. 4. В її основу покладено чотири типи сімей: I, чоловік і жінка українського походження; II, чоловік українського, жінка іншого етнічного походження; III, жінка українського, чоловік іншого; IV тип з урахуванням мовного фактора. В родинях цього типу обидва не володіють українською мовою. З більш як 204 тис. сімей українських канадців перший тип становить 30,2%, другий — 15%, третій — 12%, четвертий — 42,5%³⁷.

Головною особливістю процесів соціальної інтеграції, як видно з таблиці, є те, що найбільш інтенсивно вони відбуваються серед представників четвертого типу, власне тих, хто народився в Канаді.

³⁶ Ibid.— P. 80—81.

³⁷ Wolowyna O. The effects of intermarriage on bilingual education among Ukrainian Canadians // *Osvita. Ukrainian bilingual education.*— Edmonton: University of Alberta, 1985.— P. 200.

Таким чином, аналіз демографічної ситуації й соціальної мобільності дає можливість зробити деякі висновки. Дані, які наводилися вище, однозначно свідчать про те, що соціальний статус українських канадців динамічно поліпшується. Такий позитивний розвиток (у порівнянні з їх соціально-економічним становищем до переселення в Канаду) відбувся внаслідок більш сприятливих умов у країні поселення й їхньої напруженої праці. Відомо, що українські іммігранти першої хвилі, що селилися в необжитих, здавалося б, непридатних для життя місцевостях Канади, з часом внесли значний вклад в їх освоєння, особливо в галузі сільського господарства. Прогрес у становищі осіб українського походження був пов'язаний з еволюцією самого канадського суспільства. Ця обставина є базовою при визначенні можливостей їх соціально-демографічної інтеграції.

Але ми не можемо забувати й того, що впродовж свого перебування на канадській землі вихідці з України й певною мірою їхні нащадки вели постійну боротьбу за завоювання гідного місця в суспільстві проживання. Разом з представниками інших національностей вони брали активну участь у страйках, особливо на початку нинішнього століття, були серед ініціаторів створення професійних спілок, «голодних походів» фермерів у 30-ті роки.

З плином часу, в процесі демократизації канадського суспільства питання соціальної боротьби не стояли так гостро, як на перших порах адаптації українських іммігрантів у Канаді. Інтегруючись у канадське суспільство, вихідці з України, а ще більше — їхні нащадки, долаючи труднощі на цьому шляху, скористалися тими можливостями, які воно їм надало. Про це, зокрема, свідчать показники соціально-економічного становища представників української громади, за котрими вони не поступаються іншим етнічним групам європейського походження.

Одержано 13.03.91.

Авторы этой публикации, используя интересные статистические и другие материалы, анализируют проблемы социально-демографической интеграции канадцев украинского происхождения.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. Ф. Колесник (Київ)

Робітничий клас України в роки перших п'ятирічок в історичній літературі другої половини 50-х — на початку 80-х років

Дається історіографічний аналіз літератури другої половини 50-х — першої половини 80-х рр. про трудову активність робітничого класу Української РСР у роки довоєнних п'ятирічок.

В умовах перебудови, коли активно переосмислюється досвід минулого і розробляється нова концепція історії радянського суспільства, особливо зростає значення історіографічних праць з конкретних проблем, включаючи і вивчення питань трудової активності робітничого класу України в роки довоєнних п'ятирічок. Однак історія робітничого класу того періоду поєднала не лише революційний ентузіазм, великі надії, а й невдачі, жертви та розчарування. Здійснений наприкінці 20-х рр. відхід від ленінських ідей соціалістичного будівництва, втілення в життя сталінської моделі казарменного соціалізму негативно вплинули на ініціативу трудящих, соціальну активність робітничого класу. Отже, основні чинники, витoki багатьох наших сьогоднішніх проблем, зокрема розповсюдження серед частини робітників настроїв пасивності і утриманства, послаблення бажання працювати якісно і ефективно, сягають своїми коріннями у 20-і — 30-ті рр.

На жаль, історична наука, яка постраждала від бюрократичних методів керівництва, догматизму і некомпетентного втручання та інших проявів сталінщини, не змогла глибоко й об'єктивно розкрити складний і суперечливий шлях історії робітничого класу України в роки довоєнних п'ятирічок. Про це свідчить аналіз відповідної літератури, що в переважній більшості з'явилась до середини 80-х рр.

Процес переосмислення минулого радянського суспільства, розпочатий після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, настійно вимагає підготовки історіографічних праць, які підсумовують досягнуте, визначають перспективи подальших досліджень. У даній публікації зроблено спробу здійснити історіографічне дослідження літератури другої половини 50-х — першої половини 80-х рр., в якій висвітлювалась трудова діяльність робітничого класу республіки в роки довоєнних п'ятирічок. Це дуже важливо, оскільки саме на цьому етапі у вивченні названої проблеми позначились, з одного боку, боротьба за ліквідацію негативного впливу на історичну науку культу особи Сталіна і його наслідків, а з іншого боку, надмірна політизація історії і реанімація у другій половині 60-х — на початку 70-х рр. сумнозвісних установок «Короткого курсу історії ВКП(б)».

При всій суперечливості розвитку радянської історичної науки в другій половині 50-х — першій половині 80-х рр. необхідно визнати, що розгорнута після XX з'їзду КПРС критика культу особи супроводжувалась посиленням уваги до вивчення ролі народних мас, робітничого класу в історії радянського суспільства, зокрема і в роки перших п'ятирічок. Цьому багато у чому сприяв ряд заходів по забезпеченню науково-дослідної діяльності. Велике значення для дослідження проблем історії радянського робітничого класу мали вихід у світ другого

видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, Повного зібрання творів В. І. Леніна, Ленінських збірників. Але, на жаль, зміст ленінських праць, що торкались різних аспектів розвитку робітничого класу, а також проблем соціалістичного будівництва, в силу відомих причин трактувався в дусі концептуальних підходів 30-х рр. Науковці намагались довести, що досвід соціальних і економічних перетворень в СРСР у роки перших п'ятирічок свідчить про неухильне втілення в життя углядів класиків марксизму-ленінізму про історичну місію робітничого класу. При цьому з поля зору випадало те, що в марксистсько-ленінській спадщині багато що було перекинуто і вульгаризовано в 30-і — першій половині 50-х рр., або просто залишалось гіпотезою. Ідеї В. І. Леніна підганялись під ту модель соціалізму, що була визначена наприкінці 20-х рр. і продовжувала втілюватись в життя і в 50-і — першій половині 80-х рр.

Відомо, що після XX з'їзду КПРС пошавилась робота по публікації історичних документів. Це створювало певні передумови для подальшого вивчення трудової активності робітничого класу УРСР у довоєнні п'ятирічки. Серед них варто назвати публікації збірників партійних документів: «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», «Решення партії і правительства по хозяйственным вопросам», «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» та ін. Були видані також праці і промови діячів Комуністичної партії і Радянської держави: М. І. Калініна, С. М. Кірова, В. В. Куйбишева, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровського, П. П. Постішева, С. В. Косіора та ін. Однак на згаданих документальних публікаціях, що виникли як результат значної роботи істориків, працівників архівів, відбилися тогочасні особливості розвитку історичної науки. Праці керівників партії і держави носили вибіркового характер, до того ж по відношенню до них існували однобічні оцінки часів культу особи. Не могло не позначитись на якості досліджень і те, що до середини 80-х рр. матеріали з'їздів і конференцій партії, інших її керівних органів, а також праці офіційно визнаних діячів не піддавались дійсно науковій джерелознавчій практиці. Така методика роботи з партійними і державними документами визначалась повною підпорядкованістю суспільствознавчої науки політиці — основу історичних досліджень про історію країни кінця 20-х—30-х рр. складала концепція, що була визначена офіційними документами. Все це гальмувало дослідження трудової діяльності робітників України в роки довоєнних п'ятирічок.

У другій половині 50-х — першій половині 80-х рр. вийшли друком тематичні збірники, частково або повністю присвячені індустріалізації СРСР, промисловості і робітничому класу республіки, трудовій і політичній активності робітничого класу всієї країни, а також робітників Української РСР, історії окремих підприємств¹. Це було помітним історіографічним явищем. Але вони мали і серйозні недоліки. Їм значною мірою властиві ідеологічний догматизм, тенденційна однобічність. Добірка документів з окремих проблем, як правило, обмежувалась однозначно позитивними матеріалами про соціалістичне будівництво. Тому значна за обсягом кількість документальних видань не стала повноцінним джерельним фундаментом для історичних досліджень, оскільки не відбивала всієї складності і суперечливості історичного минулого робітничого класу України в період перших п'ятирічок.

¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1926—1932.: Сб. документов и материалов.— Киев, 1966.— 584 с.; Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР (1928—1929 гг.): Сб. документов и материалов.— М., 1956.— 611 с.; Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964.: Сб. документов и материалов профсоюз.— М., 1965.— С. 495 та ін.

Крім видання документів з історії радянського суспільства і робітничого класу в 20-і—30-і рр., здійснювалися й інші заходи, які певним чином вплинули на дослідження зазначеної проблеми. До них належать: створення нових наукових часописів і збірників, що випускалися вищими навчальними закладами, іншими науковими установами, публікація спогадів активних учасників соціалістичного будівництва, зачинателів нових форм трудової активності, організація в академічних фахових інститутах, в тому числі і в Інституті історії України АН УРСР, наукових рад і груп з історії радянського робітничого класу, відновлення в другій половині 50-х рр. роботи по створенню історії фабрик і заводів².

Але наприкінці 60-х — на початку 70-х рр., коли в умовах застою відчутно посилювався тиск на історичну думку, адміністративно-командний апарат управління здійснив заходи по обмеженню можливостей істориків користуватися архівними документами³, посилював курс на однобічний позитивний підхід до висвітлення минулого радянського суспільства. В тогочасних документах партійних з'їздів і пленумів ЦК помічалось своєрідне явище: спроби розіграти в силу існуючих догматизованих теоретичних уявлень, образно кажучи, «робітничу карту», а саме: показати робітничий клас таким, який в усій своїй масі завжди послідовно і неухильно виконував провідну роль в соціалістичному будівництві. В умовах політизації історичної науки все це не могло не відбитися на змісті праць, присвячених трудовій діяльності робітників України в роки перших п'ятирічок.

Всю історичну літературу досліджуваної тематики за характером і змістом видань можна поділити на дві умовні групи. Перша — це узагальнюючі праці з історії радянського суспільства, Комуністичної партії, профспілок, комсомолу, громадських організацій, історії індустріалізації країни і робітничого класу СРСР, а також подібні видання, підготовлені на матеріалах республіки. До них примикають широко-планові праці про соціалістичне змагання. По відношенню до цієї групи джерел вважаємо за необхідне обмежитися окремими зауваженнями. По-перше, до середини 80-х рр. узагальнюючі праці, як правило, отримували високу історіографічну оцінку. Більше того, вивчення конкретних проблем тією чи іншою мірою здійснювалось в рамках тих висновків, які містилися в узагальнюючих дослідженнях. Різні аспекти трудової активності робітничого класу України в роки довоєнних п'ятирічок носять в деяких із них фрагментарний, в інших більш широкий, але в цілому хрестоматійний для свого часу характер. Йдеться про існуюче тоді розуміння процесу індустріалізації країни і здійснення завдань довоєнних п'ятирічок, про загальне осмислення економічної і соціальної політики партії наприкінці 20-х — 30-х рр., про догматичну оцінку «побудованого» в той час соціалізму. Звичайно, в цих працях уточнювався фактичний матеріал, певною мірою узагальнювалась проблематика трудової активності робітничого класу, але коло дослідницької діяльності обмежувалося рамками концепцій, що в основному сформувалися і утвердилися в історичній науці ще в 30-х — першій половині 50-х рр. По-друге, на висвітленні проблеми відбивалася фетишизація керівної ролі партії, а трудящі маси розглядалися переважно як об'єкт впливу і в значно меншій мірі як суб'єкт історичної творчості. Названі недоліки були властиві й іншим історичним дослідженням з зазначеної тематики.

Іншу групу літератури складають спеціальні дослідження про трудову активність робітників України в роки перших п'ятирічок. Серед них можна виділити праці, в яких аналізується діяльність партії, державних і гро-

² О книгах по истории фабрик и заводов. Постановление ЦК КПСС. 21 октября 1958 г. // Справочник партийного работника.— Вып. 2.— М., 1959.— С. 513—514.

³ Див.: Зайцев В. С. К 100-летию со дня рождения А. П. Кучкина // Вопр. истории.— 1988.— № 12.— С. 161.

мадських організацій по розвитку трудової активності, а також публікації, присвячені конкретним формам трудової ініціативи, їх сутності, а також розповсюдженню і значенню. Із названої групи значну частину праць становлять дослідження історико-партійного характеру, оскільки саме за ними з середини 50-х і до середини 80-х рр. було закріплено авторитарне становище серед історичних праць про радянське суспільство. В них містився великий матеріал, який показував трудовий ентузіазм багатьох робітників, передавалась їх щира віра в ідеали соціалізму, що в значній мірі визначало трудову ініціативу. Краще всього це зроблено в тих публікаціях, які висвітлюють тему на матеріалах таких промислових регіонів, як Донбас, Кривбас, а також окремих галузей промисловості⁴. Однак в силу умов, що склалися, дослідники намагалися висвітлення історії привести у відповідність з пануваним тоді ідеалом соціалізму. Сама ж трудова активність показувалась як характерна риса переважної більшості робітників, що не відповідало дійсності. Таким чином фактично затушовувались чинники та вияви суттєвих коливань, які мали місце на тлі активності мас в 30-і рр. Відомо, наприклад, що на рубежі першої і другої п'ятирічок зросло невдоволення робітників, різко впала продуктивність праці. З чим це пов'язано? Істориками така ситуація пояснювалась погіршенням трудової дисципліни у зв'язку із значним притоком на підприємства вихідців із села, загостренням житлової проблеми, деякими іншими причинами. Водночас практично не згадувалося про згортання у другій половині 1932 р. економічних методів керівництва. Науковці не показували, як на творчій активності робітників у сфері виробництва позначилося те, що в господарській практиці обстоювались примітивні погляди на соціалістичну власність, коли в галузі економіки в значній мірі ігнорувались товарно-грошові відносини, використовувались такі форми управління і господарювання, які відчужували робітника від засобів виробництва, негативно впливали на його свідомість. В той же час необхідно враховувати, що в середовищі робітників у 30-і рр. відчувалось велике прагнення прискорити час, бажання швидше досягти світлої мети, збереження віри в торжество ідей соціальної справедливості.

Це і породжувало факти високого трудового героїзму і самовідданості. Але назване протиріччя, характерне для трудової діяльності робітничого класу в 30-і рр., залишалось поза увагою вчених.

Поряд з цим в дослідженнях залишалось відірваним від реальностей історичного минулого й висвітлення керівної ролі партії, абсолютизувалась її організаторська й масово-політична робота, спрямована на мобілізацію робітників для виконання завдань п'ятирічок⁵, матеріал викладався без врахування негативного впливу режиму особистої влади Сталіна, що деформував всі сфери життя суспільства і партії, включаючи її теоретичну і ідейно-виховну діяльність, призвів до їх переродження.

⁴ Пономаренко Г. Я. Во главе трудового подъема. Коммунисты Донбаса — организаторы социалистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки. — Киев, 1971. — 175 с.; Зимоглядов Ф. Р. Коммунистическая партия Советского Союза во главе трудовой активности масс. 1928—1941 гг. (Из опыта работы партийных организаций Донбасса). — М., 1973. — 160 с.; Дольчук А. В. Борьба Коммунистической партии за відбудову і дальший розвиток гірничорудної промисловості (1921—1937 рр.). — К., 1974. — 184 с. та ін.

⁵ Бабко Ю. В. У боротьбі за соціалізм. З досвіду роботи Компартії України в роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.). — К., 1974. — С. 41—63, 92—116; Горбань Ю. А. Ленинским курсом социалистической индустриализации. Из опыта Компартии Украины по руководству развитием промышленности. — Киев, 1984. — С. 59—84; Коломийченко И. И. На путях социалистической реконструкции. Коммунистическая партия Украины в борьбе за социалистическую индустриализацию и подготовку сплошной коллективизации (1926—1929 гг.). — Киев, 1978. — С. 244—270; КГРС — організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України. — К., 1975. — С. 46—131 та ін.

Одним із напрямів наукового пошуку істориків було вивчення діяльності профспілок, комсомолу по розвитку трудової активності робітничого класу в роки довоєнних п'ятирічок. Певне місце ця проблема знайшла в працях з історії профспілок і комсомолу республіки, зокрема, в монографіях О. Б. Слущього і В. П. Сидоренко і М. І. Горлача, В. С. Михайлюка, І. О. Федорова, І. Н. Михайловського та ін.⁶ Щоправда на сторінках названих видань проблема розглядається не самостійно, а поряд з іншими. Були підготовлені і спеціальні статті про діяльність профспілок, комсомолу по організації соціалістичного змагання і т. п.⁷ В них систематизовано значний фактичний матеріал про героїку робітників, самовідданість молоді. Але в цих публікаціях не розкривається реальний механізм впливу профспілок і комсомолу на трудову активність робітничого класу. Це стосується і вивчення відповідної діяльності Рад. За винятком окремих сюжетів у працях Є. І. Лозової, С. О. Гусевої⁸, деяких інших науковців, роль органів Радянської влади в організації праці на виробництві не досліджувалась. В практиці наукової роботи панував стереотип: через призму діяльності Рад необхідно розглядати політичну активність робітників, їх участь в управлінні суспільством.

Ради як органи влади мали створювати всі необхідні умови для активної праці робітників: вдосконалювати трудове законодавство і здійснювати контроль за його дотриманням, розвивати систему охорони здоров'я, розширювати і поліпшувати сітку громадського харчування на підприємствах, вирішувати проблеми житлового будівництва тощо. І сьогодні ця проблема залишається недослідженою. При цьому до вивчення діяльності Рад, а також громадських організацій по забезпеченню умов для розвитку трудової активності робітників необхідно підійти з нових позицій. Важливо на конкретному матеріалі виявити серйозні недоліки в функціонуванні всієї політичної системи в умовах сталінщини, всебічно розкрити механізм гальмування в усіх ланках органів влади і громадських організацій, показати, як знижувалась, обмежувалась і деформувалась діяльність громадських організацій і відбувалось їх переродження, як все це відбивалось на проявах активності трудящих. Аналіз всіх цих проблем не буде відповідати вимогам часу, якщо їх не розглядати через призму того, як здійснювався відхід від гуманістичного ідеалу соціалізму, в якій мірі трудовий ентузіазм робітників підпорядковувався вирішенню соціальних завдань, задоволенню потреб трудящих. Саме це дасть можливість визначити, наскільки зусилля політичної системи, спрямовані на забезпечення виробничої діяльності робітників, підпорядкувались дійсному прогресу суспільства. При цьому заслуговує на увагу така проблема, як використання і співвідношення ідейно-виховних, економічних факторів, методів примусу в стимулюванні праці робітників. Розв'язавши на основі конкретно-істо-

⁶ Слущкий А. Б., Сидоренко В. П. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября.— М., 1961.— 264 с.; Горлач М. І. Вірна опора партії комуністів. (Профспілки України у боротьбі за здійснення ленінського плану комуністичного будівництва).— К., 1966.— 319 с.; Михайлюк В., Федоров І. Ударна бригада соціалістичного наступу.— К., 1959.— С. 3—76; Михайловский И. Н. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.).— Львов.— С. 61—166.

⁷ Каніфольський Б. П. Партійне керівництво діяльністю профспілок у справі організації соціалістичного змагання (1928—1932 рр.) // Укр. іст. журн.— 1975.— № 2.— С. 104—111; Пахарев А. Д. Участь комсомольців Донбасу у стахановському русі (1935—1937 рр.) // Наукові праці з історії КІПС.— Вип. 39.— К., 1970; Бурлакова Г. Р. Участь комсомольських організацій Донбасу у розгортанні соціалістичного змагання в промисловості (1926—1932 рр.) // Укр. іст. журн.— 1977.— № 1.— С. 37—43.

⁸ Лозова Є. І. Комуністична партія України— організатор удосконалення форм і методів роботи міських і селищних Рад республіки в 1926—1929 рр. // Наукові праці з історії КІПС.— Вип. 13.— К., 1967; Гусева С. О. Роль депутатських груп Рад у підвищенні трудової активності мас України в роки першої п'ятирічки // Укр. іст. журн.— 1984.— № 3.— С. 102—105.

ричного матеріалу це завдання, можна буде чіткіше виявити сутність суспільства, побудованого в нашій країні в роки довоєнних п'ятирічок.

Значну частину публікацій становлять дослідження, в яких аналізуються конкретні форми трудової активності робітничого класу, хоча різні прояви трудової ініціативи розглядаються і в монографічних виданнях, присвячених історії робітничого класу республіки в 20—30-і рр., а також історії соціалістичного змагання на Україні⁹. Серед них варто назвати книгу П. П. Гудзенка, С. В. Кульчицького, Є. П. Шаталіної¹⁰. Це єдина монографія, спеціально присвячена трудовим починам робітничого класу України в період між громадянською і Великою Вітчизняною війнами. В ній повніше за інші дослідження висвітлюється загальна картина розповсюдження трудових ініціатив робітників республіки. Однак, на жаль, даному дослідженню властиві концептуальні недоліки, що були характерні для всієї літератури, яка вийшла в другій половині 50-х — першій половині 80-х рр. Вони обумовлювались насамперед тими умовами, в яких знаходились дослідники, підпорядкованістю історичної науки ідеологічним штампам, командним методам керівництва суспільними науками.

Переважну частину праць, у яких розкривалися конкретні форми трудової активності робітників України в роки перших п'ятирічок, становлять спеціальні статті, вузькі за тематикою і хронологічними рамками дослідження. Але багато трудових ініціатив робітників (за винятком хіба що лише комун) зображаються у них однобічно позитивно, такими, які нібито-то повністю відповідали потребам соціалістичного виробництва і забезпечували необхідні результати, виконання п'ятирічних планів. З цим не можна погодитися. Адже багато починів, на наш погляд, виникли в середовищі робітничого класу як шире бажання, а, може бути, як своєрідні спроби ліквідувати недоліки у сфері виробництва, які визначались відходом від економічних методів і принципів господарювання. До них відносяться такі почини, як «штурмові ночі», змагання за зустрічне планування і т. п. Знаходячись у протиріччї з дійсно економічними методами господарювання, вони не могли бути довготривалими, загасали, а на зміну їм з'являлися нові. Насамперед цим можна пояснити значну кількість у 30-х рр. найрізноманітніших починань в середовищі робітничого класу. Важливо також підкреслити, що адміністративно-командна система шляхом пропаганди використовувала їх для свого зміцнення, не вникаючи часто-густо в саму суть ініціатив, а піклуючись перш за все про те, щоб показати їх величезну кількість. Тому об'єктивне вивчення трудової активності робітничого класу України в роки довоєнних п'ятирічок неможливе без своєрідної «інвентаризації» ініціатив у контексті здійснюваної економічної політики.

Серед різних форм трудового ентузіазму робітничого класу найбільша увага приділялась вивченню ударництва¹¹ і стахановського ру-

⁹ Слуцкий А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.).— Киев, 1963.— 503 с.; Епштейн А. И. Рабочники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932 рр.).— Х., 1968.— 195 с.; Сырцова С. М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. — Киев, 1979. — 192 с.; Єфременко Є. Могутній засіб організації активності мас. (З історії розвитку соціалістичного змагання на Україні).— Киев, 1959.— 182 с.; Кудлай О. С. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці.— К., 1962.— 147 с.; та ін.

¹⁰ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу 1921—1937. (На матеріалах Української РСР).— К., 1980.— 338 с.

¹¹ Кулышев Ю., Рогачевская Л. Первые ударные.— М., 1961.— 136 с.; Рогачевская Л. С. Социалистическое соревнование в СССР: Исторические очерки. 1917—1970.— М., 1970.— 322 с.; Скоробогатов В. П. Розгортання масового соціалістичного змагання робітничого класу України на початку 1929 р. // Укр. іст. журн.— 1959.— № 12.— С. 3—17; Довгопол В. М. Ударницький рух на Україні в 1926—1929 роках // Питання історії народів СРСР.— Вип. 11.— Х., 1971.— С. 57—68;

ху¹². Історії їх виникнення і розповсюдження присвячена значна кількість спеціальних праць, підготовлених як на загальносоюзному, так і республіканському матеріалі. Певним чином ці питання порушуються у більшості публікацій, присвячених виробничій діяльності робітничого класу СРСР і УРСР в роки перших п'ятирічок. Позитивною стороною всіх досліджень є прагнення розкрити на основі багатого фактичного матеріалу значення даних форм змагання у розв'язанні конкретних виробничих завдань, простежити їх розмах у окремих галузях виробництва, в республіці в цілому, відтворити соціальний портрет ударника і стахановця тощо. Однак у другій половині 50-х — першій половині 80-х рр. вивченню історії руху ударників і стахановців були властиві суттєві недоліки.

Передусім висвітлення цих, як й інших форм трудової активності, здійснювалось під кутом лакування дійсності, відчувалось прагнення показати якомога більш широкий характер розвитку ударництва і стахановського руху. В історичній літературі закріпився висновок про те, що ці форми змагання набули не лише загальнокласового, але й всенародного характеру¹³. Подібні твердження вимагають переосмислення. Адже відомо, що розгортання масового соціалістичного змагання співпало з послабленням в силу ряду факторів трудової дисципліни на виробництві. Розпочата ще в 1928 р. кампанія боротьби за рішуче зміцнення трудової дисципліни не принесла на початку 1929 р. бажаних успіхів. Тому 21 лютого 1929 р. ЦК ВКП(б) направив всім партійним організаціям закритого листа «Про підняття трудової дисципліни», в якому явно визначався курс на посилення централізму в управлінні виробництвом¹⁴. Чи можна було за таких умов буквально за декілька місяців забезпечити дійсну участь більшості робітничого класу в соціалістичному змаганні, як це намагалися показати деякі дослідники? На наш погляд, уже наприкінці 20-х — 30-х рр. у соціалістичному змаганні існувало чимало формалізму. На нашу думку, він зростав пропорційно збільшенню кількості учасників змагання. Документи свідчать, що були випадки, коли на папері кількість тих, що брали участь у змаганні, завищувалась у 4—5 разів¹⁵. І такі факти не були поодинокими.

На думку деяких науковців, витоки формалізму варто шукати якраз в період початку масового змагання¹⁶, що вимагає не лише наукової доказовості, але й визначення масштабів і тенденцій цього явища. Принагідно зауважимо, що формалізм був властивий змаганню і на більш ранніх стадіях його розвитку. Однак з переходом до масового соціалістичного змагання (тут виникає питання про правомірність збереження даного поняття), яке розпочалося в умовах функціонування уже існуючої командно-адміністративної системи управління, більш

Довгопол В. М. Соціалістичне змагання в роки першої п'ятирічки // Укр. іст. журн. — 1979. — № 4. — С. 52—60; Самойленко В. С. Боротьба партійних організацій Донбасу за розгортання масового соціалістичного змагання на початку першої п'ятирічки // Наукові праці з історії КіпрС. — Вип. 39. — К., 1970. — С. 138—143 та ін.

¹² Бельська М. В. Виникнення і поширення руху новаторів у важкій промисловості України (1935—1937 роки) // Укр. іст. журн. — 1960. — № 5. — С. 28—38; Бабко Ю. В. Виникнення і розвиток стахановського руху в промисловості республіки // Наукові праці з історії КіпрС. — Вип. 23. — К., 1968. — С. 75—86; Овсій І. О. Партійне керівництво соціалістичним змаганням в роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.) // Там же. — Вип. 51. — К., 1972. — С. 114—122 та ін.

¹³ Див., наприклад: Горбань Ю. А. Ленинским курсом социалистической индустриализации. Из опыта Компартии Украины по руководству развитием промышленности. — Киев, 1984. — С. 64.

¹⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 4. — М., 1970. — С. 169—175.

¹⁵ Дробижев В. З. О некоторых недостатках методики изучения политической и трудовой деятельности рабочего класса СССР в годы борьбы за построение социализма // Вестник Московского ун-та. Серия IX. История. — 1964. — № 5. — С. 16.

¹⁶ Шкурко С., Ряжских И. Формализм и соревнование: истоки и причины // Социалистическое соревнование. — 1987. — № 3. — С. 36—37.

масового характеру почало набувати і формальне ставлення до цього руху. Через призму прояву формалізму, командних методів керівництва трудовою активністю робітників з боку партійних і громадських організацій, господарських органів необхідно підійти і до аналізу деяких заходів, які спрямовувались на розширення кола учасників змагання. В першу чергу це стосується ленінського набору до ударних бригад у 1930 р., інших аналогічних заходів, яким до середини 80-х рр. давалась виключно позитивна оцінка¹⁷.

Нових підходів у відповідності із сучасним розумінням стану розвитку суспільства наприкінці 20-х — 30-х рр. вимагає аналіз передумов різних форм змагання, включаючи і рух стахановців. Немає сумніву в тому, що цей рух мав більш складний характер, ніж це стверджувалося у дослідженнях. Адже виник він в умовах існуючих диспропорцій в економіці країни в результаті авантюристичних темпів індустріалізації при наявності командно-адміністративної системи. Сьогодні важливо з'ясувати, чому при цій системі на деякий час були можливими ініціатива, самостійність первинних господарських ланок, особиста зацікавленість. Певний науковий інтерес становить й дослідження того, чому, зрештою, не вдалося закріпити і розвинути економічні новації, які виникли з зародженням стахановського руху, яким чином вони були зламані.

Зміст історичної літератури другої половини 50-х — першої половини 80-х рр., присвяченої різноманітним формам трудової активності робітничого класу республіки в роки перших п'ятирічок, обумовлювався висновком про те, що соціалізм в СРСР було побудовано в основному до кінця 30-х рр. Сьогодні суттєво змінилися оцінки того періоду в історії радянського суспільства, що вимагає переосмислення різних форм трудових відносин робітничого класу України у 30-ті рр.

З середини 80-х рр. розпочався новий етап у розвитку історичної науки. Він ознаменувався виходом ряду праць, які на якісно новому рівні висвітлюють історію радянського суспільства у 20-х — 30-х рр. В них закріплені перші результати перегляду усталених концепцій, відбивається новий рівень історіографії. Але сьогодні, на жаль, ще відсутні дослідження з питань трудової діяльності робітничого класу України в роки довоєнних п'ятирічок, що відповідають сучасним вимогам, гостро відчувається необхідність переходу від узагальнюючих оцінок історії радянського суспільства у 20-і — 30-і рр. до вивчення конкретних проблем, включаючи і соціальну творчість робітників в процесі виробництва. Лише на основі пізнання історичної конкретики можливі як продовження теоретичних дискусій з історії 20-х — 30-х рр., так і подальший пошук істини.

Одержано 5.03.91.

Дается историографический анализ литературы второй половины 50-х — первой половины 80-х гг. о трудовой активности рабочего класса Украинской ССР в годы довоенных пятилеток.

¹⁷ Д а в и д ю к А. Т. Ленінський призов до ударних бригад у 1930 р. // Укр. іст. журн.— 1980.— № 8.— С. 98—104.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Л. Г. Іванова (Київ)

Роль інтелігенції України у формуванні етносоціальної свідомості у 30-ті — 40-ві роки XIX ст.

В повідомленні розкривається один з етапів становлення української нації, зокрема приділена головна увага такому важливому феномену даного процесу, як суспільна, національна свідомість. Висвітлюється утвердження етносоціальної свідомості через етнографічну, літературну та історико-наукову діяльність прогресивної української інтелігенції.

Процес формування нації для більшості європейських народів супроводжувався пробудженням «національного життя і національних рухів», боротьбою «проти всякого національного гніту», створенням національних держав¹. За визначенням В. І. Леніна, національний рух мав прогресивний характер, оскільки втягував нові маси людей до «економічного й політичного життя»², піднімав їх на боротьбу «за політичну свободу взагалі і за права національності зокрема»³.

Особливе значення в національно-визвольному русі належить такому історичному феномену, як національна свідомість окремої особи, групи населення чи суспільства. Вона знаходить відображення, за визначенням академіка Ю. В. Бромлея, в об'єктивних масових формах свідомості: мові, народній творчості, нормах моралі та права, науковій літературі. Реалізація суспільної (як і національної) свідомості відбувається в мисленні окремих людей, тобто втілюється в концентрованій формі певної частини суспільства з найбільш високим рівнем національної свідомості⁴.

Цей процес мав загальний характер, об'єктивно поширювався на всі народи. Водночас слід враховувати окремі особливості певного регіону. Зокрема, його специфіка на Україні пов'язана, передусім, з темпами формування капіталістичного укладу в народному господарстві, інтенсивністю консолідації національної інтелігенції, яка почала повертатися до витоків народної культури і перетворюватись в інтелектуальну еліту. Кінець 20-х — 40-і роки XIX ст. на Україні, як і в Росії, варто, очевидно, розглядати як своєрідний проміжний період між двома етапами розвитку національної свідомості.

Особливістю національно-визвольного руху у досліджуваний період «було його зростання на основі дворянських культурних традицій. Саме прогресивна частина дворянства в даний історичний період відігравала активну роль у формуванні національної свідомості»⁵. Друга особливість полягала в тому, що конституювання української нації відбувалось у складі багатонаціональних держав за відсутності власної державності та в умовах політичного, національного і соціально-економіч-

¹ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 121.

² Див.: Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економизм» // Там же.— Т. 30.— С. 85.

³ Див.: Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Там же.— Т. 25.— С. 251.

⁴ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983.— С. 177.

⁵ Фрейдзон В. И. Некоторые черты формирования наций в Австрийской империи // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе.— М., 1981.— С. 31.

ного гноблення народних мас з боку феодално-кріпосницької Росії. Внаслідок цього на українських землях боротьба за національний розвиток та зміцнення національної культури зливалася з боротьбою проти соціального гноблення та феодалного ладу.

Водночас певний вплив на політичний світогляд передових представників інтелігенції України справляли ідеї польського та російського визвольного руху, зокрема декабристів, Товариства об'єднаних слов'ян, Союзу польського народу, щодо шляхів розв'язання національних проблем та майбутнього державного ладу. Так, члени Товариства об'єднаних слов'ян, висуваючи ідею федеративної форми державного утворення, вважали одним з першочергових завдань суспільства знищення існуючої національної ворожнечі й нетерпимості⁶.

Антикріпосницька спрямованість творів декабристів визначила характер та новий напрям у літературі, розвитку історичної науки та суспільно-політичної думки передової дворянської інтелігенції, а пізніше—представників різночинства.

В другій чверті XIX ст. — період жорстокої реакції після придушення повстання декабристів — історична наука і література відіграли значну ідеологічну роль в політичному та суспільному житті Російської імперії. Для більшості народів, що переживали процес формування нації в умовах відсутності політичного суверенітету, література, історична наука, фольклор відігравали важливу роль у справі збереження й розвитку національної свідомості. У вітчизняній історії представники інтелектуального середовища шукали відповідь на злободенні політичні питання, прагнули визначити перспективу, знайти пояснення подій сьогодення і майбутнього.

В 30-ті роки якісно новим напрямом у літературі й історичній науці на Україні стало звернення вчених до героїчного минулого народних мас, до епосу, козацьких літописів. Дослідження усних народних історичних пам'яток, з одного боку, зумовлювалося реальним розвитком етносоціальних процесів, з іншого,— дедалі глибшим проникненням антикріпосницьких настроїв у суспільне середовище. Отже, етнокультурний процес був тісно взаємозв'язаний з соціальними основами визвольного руху.

Діяльність передової інтелігенції на Україні поширювалася на кілька сфер культурного та наукового життя краю — літературу, історію, етнографію, мовознавство. Це зумовлювало тісний взаємозв'язок її представників у творчій, пошуковій та науковій роботі. Дослідження на історичній ниві привели до розуміння необхідності вивчати фольклорну спадщину. З іншого боку, звернення до фольклору викликало прагнення займатись літературною творчістю або навпаки. Варто акцентувати увагу на тому, що звернення до фольклору слід розглядати як важливий крок на шляху утвердження національної свідомості, усвідомлення свого історичного обличчя, місця у цивілізованому світі.

Першим провів величезну роботу в галузі вивчення етнографії, що тривала майже до кінця століття, М. О. Максимович. У вступній статті до виданого у 1827 р. збірника «Малороссийские песни» він закликав вивчати поезію свого народу, його мову, підкреслюючи, що «народність» має стати головним виміром національної літератури і культури в цілому. «В сем отношении большое внимание заслуживают памятники, в коих полнее выражалась бы народность, — зазначав М. О. Максимович. — Это суть песни — где звучит душа, движимая чувством, и сказки — где отсвечивается фантазия народная»⁷.

Отже, М. О. Максимович визначив напрям вивчення народної спадщини. По суті, в цьому ключі працювали такі відомі вчені, літератори,

⁶ Горбачевский И. И. Записки: Письма.— М., 1963.— С. 13.

⁷ Максимович М. А. О малороссийских народных песнях // Собр. соч.— К., 1874.— Т. 2.— С. 440.

слов'янознавці, історики, як О. М. Бодяньський, А. О. Метлинський, М. І. Костомаров, М. А. Маркевич, І. І. Срезневський. Збирання фольклорних пам'яток було для них не механічним переписуванням та фіксацією народних пісень, дум, балад тощо. Фольклорний матеріал вони розглядали як джерело знань про минуле України і як джерело мовне. Зокрема, відомий дворянський історик М. А. Маркевич так характеризував результати своїх етнографічних пошуків: «Объездив Малороссию из конца в конец не в одном направлении, стоявши с полками не на одном месте, родившись в ней, имея в ней всех родных, собственности и, наконец зная здешний язык, я мог узнать свое отечество»⁸.

Етнографічні пісенні збірники, упорядковані М. О. Максимовичем, О. М. Бодяньським, М. А. Маркевичем, М. І. Костомаровим та іншими дослідниками першої половини XIX ст., допомагали повернути народу забуті імена багатьох видатних осіб (Підкови, Наливайка, Косинського), ознайомити його з героїчними сторінками життя середньовічної України. Значення народної скарбниці слова для вивчення історичного минулого високо цинив М. В. Гоголь. У поетизованій формі письменник так писав про красу і непройдешню цінність цих безіменних народних літописів: «Камень с красноречивым рельефом, с историческою надписью — ничто против этой живой, говорящей, звучащей о прошедшем летописи. В этом отношении песни для Малороссии — все: поэзия и история и отцовская могила. Кто не проникнул в них глубоко, тот ничего не узнает о прошедшем быте этой цветущей части России»⁹.

Характерно, що захоплення фольклором справило позитивний вплив на формування національної літератури, її стилю, психологічного навантаження, стало основою, з якої виростав романтизм у літературі, драматургії, мистецтві. Згодом більшість шанувальників, шукачів народної пісні переходили до самостійної творчості, використовуючи народні сюжети, стиль тощо. Крім того, логічним наслідком дослідження пісенної скарбниці народу стало зростання потягу до рідного слова, до самовираження через рідну мову.

В 30—40-х роках XIX ст. розгорнулася дискусія про місце української мови в літературному процесі й історичному розвитку¹⁰. Відомий російський історик, слов'янознавець І. І. Срезневський (науковий шлях він розпочав з вивчення східнослов'янського пісенного фольклору) наголошував на тому, що українська мова — «не наречие, а язык» і має повне право на власне існування в літературі та в інших сферах духовного життя¹¹. Протягом усієї своєї наукової діяльності вчений відстоював тезу про «самостійний шлях історичного розвитку мови автохтонного населення України»¹².

Про значення української мови, її вивчення в історичному аспекті ставив питання і О. М. Бодяньський. У нарисі «Розгляд різних думок про давню мову північних і південних русів» вчений запропонував розглядати мову у нерозривному зв'язку з історією народу, як продукт самої історії¹³. Виходячи з даної тези, дослідник простежив корені української мови і доводив, що їх «потрібно шукати там же, де джерело мови північних русів та інших слов'янських народів»¹⁴. О. М. Бодяньський прагнув науково обґрунтувати спільну основу східнослов'янських мов, якою виступала мова давньоруська, закономірну еволюцію української мови (а також російської і білоруської) протягом значного історичного

⁸ Маркевич Н. А. Украинские мелодии.— М., 1831.— С. V.

⁹ Цит. за: Максимович М. А. Собр. соч.— Т. 2.— С. 456.

¹⁰ Харківська школа романтиків.— Харків, 1930.— Т. I.— С. 4, 8.

¹¹ Там же.— С. 8.

¹² Сарбей В. Г., Крюков А. В. І. І. Срезневський — історик України: (До 175-річчя з дня народження) // Укр. іст. журн.— 1987.— № 6.— С. 139.

¹³ Бодяньський О. Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов // Ученые записки Московского университета за 1835 г.— М., 1836.— Кн. X.— С. 472—491.

¹⁴ Там же.— С. 481.

відрізку часу. Історик запропонував розглядати перші ознаки процесу поділу давньоруської мови на три східнослов'янські до монголо-татарського завоювання, з кінця XII ст., а XIV ст. вважати верхньою межею цього процесу. За О. М. Бодянським, українська мова стає всенародною під впливом історичних подій, передусім, коли «іскра козацтва перетворилася в полум'я і повсюдну пожежу», під впливом національно-визвольної боротьби, економічного і політичного розвитку на Україні¹⁵.

Питання про мову, її значення на сучасному етапі (в період визвольних рухів слов'янських народів) О. М. Бодянський розробляв і пізніше — на початку 40-х років. Теоретичні засади своїх поглядів він, будучи завідувачем кафедрою Московського університету, виклав у лекції «Про долю народів», де висунув тезу: «Язык есть самое искреннее нелицетворное отражение народа со всем его наличным имуществом, или, лучше, — это сам народ, олицетворяющийся в слове... Языколюбие и народолюбие есть одно и то же, одно непременно предполагает другое»¹⁶. На його думку, мова є індикатором ступеня духовного та розумового розвитку життя народу, показником висоти його освіченості та моральності. Звертаючись до студентської аудиторії, до майбутніх істориків, юристів, філологів, вчений закликав їх сприяти національно-визвольним рухам в усіх слов'янських країнах, не піднімати «противу народодвижения еще раз крестовых походов»¹⁷.

Право української мови на виділення з числа інших слов'янських мов відстоювали І. Могилівський та П. Білецький-Носенко. Зокрема, І. Могилівський дав рішучу відсіч своїм опонентам Б. Мінде, І. Доброському, Н. Гречу та іншим, які твердили, ніби українська мова — діалект польської чи російської або суміш слов'янських мов, або показували її «дикий і необработанный» та виключали «из числа образованных языков»¹⁸. Як і О. М. Бодянський, він розглядав розвиток української мови в історичному аспекті. На основі матеріалів Литовського статуту та інших документів судочинства Великого князівства Литовського (до складу якого входила Україна у XIV ст.) І. Могилівський доводив існування української мови ще у XIV—XV ст. Разом з тим дослідник писав про єдиний корінь — давньоруську мову — трьох східнослов'янських мов: російської, української, білоруської. Він заперечував тезу про домінуючий вплив польської чи татарської мови на будь-яку з цих слов'янських мов¹⁹, що в ті часи була поширеною в публіцистиці.

Питання про місце української мови — як розмовної, так і літературної — в цивілізованому світі порушувалося і в 40—50-і роки. Щодо цього варто згадати працю М. І. Костомарова «Огляд творів малоросійською мовою», публікацію М. П. Погодіна в журналі «Московитянин». Так, останній заперечував висновок І. І. Срезневського, М. І. Костомарова, О. М. Бодянського та й свої попередні погляди про самостійне існування української мови²⁰. М. П. Погодін висунув тезу, за якою малоросіяни — прийшлий народ, що зайняв спустошені землі південно-західної частини Русі після монголо-татарського нашествия. Таким чином, історик заперечував слов'янські корені українців та їх спорідненість з російським та білоруським народами.

Полеміку з М. П. Погодіним розгорнув М. О. Максимович у 9 відкритих листах, котрі надіслав до редакції журналу «Русская беседа». Щоправда, вони так і залишилися ненадрукованими. Вчений зробив спробу довести помилковість тверджень свого колеги, науково обгрун-

¹⁵ Там же.— С. 492.

¹⁶ Архів Інституту літератури АН УРСР, ф. 99, спр. 24, арк. 5—6.

¹⁷ Там же, арк. 14, 16.

¹⁸ Могилевский И. О древности и самобытности южно-русского языка // Записки о Южной Руси.— СПб., 1857.— С. 261—262.

¹⁹ Там же.— С. 273, 276—277.

²⁰ Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории.— М., 1846.— Т. I.— С. 35, 226.

товуючи власні погляди шляхом аналізу літописів, різних писемних пам'яток тощо.

В другій чверті XIX ст. передова ліберальна інтелігенція висунула завдання розвитку української літературної мови та літератури, що визначило один з головних напрямів культурного життя України. Національна літературна мова, за справедливим твердженням радянських філологів А. В. Десницької, М. М. Гухмана, Л. Н. Смирнова, — це історична реалізація самої національної мови, вона є важливим компонентом процесу формування нації. З другого боку, національну літературну мову в епоху зародження капіталістичного ладу та національно-визвольних рухів у Європі слід розглядати як «фактор і показник національного самоутвердження і розвитку національної духовної культури, як форму боротьби за національну незалежність»²¹.

На Україні формування національної літературної мови в 30—40-х роках, як зазначалося вище, відбувалося, як правило, через етнографічну діяльність. У справі збирання фольклорної спадщини, зверненні до минулого і сучасного народу, піднесенні української мови, громадянських мотивів та демократизації української літератури першість належала харківській школі романтиків, до якої відносять Л. Боровиковського, А. Метлинського, І. Срезневського, О. Шпигоцького, М. Костомарова та інших*. Романтизм — явище загальноєвропейське. Але на Україні, як і в інших країнах, він став «виявом боротьби за національну незалежність, за створення самобутньої культури»²².

Отже, саме через романтизм у літературно-художніх творах йшло усвідомлення українцями себе як нації з власною культурою, психологією, звичаями, історією.

Представники харківської школи, як правило, починали свою діяльність із збирання побутових, весільних, чумацьких, історичних пісень, дум тощо. Це привело їх до розуміння багатств народної культури, під впливом якої вони почали творити власні поетичні та прозові твори. Крім того, більшість з них прагнула писати праці у формі кобзарських дум, мовою народу, чия спадщина глибоко заповонила їхні душі. Мовний аспект у літературі став для них одним з головних предметів творчої уваги. Тому не випадково всі вони, передусім, говорили про мовні засоби творчості. Коли Л. Боровиковський, наприклад, опублікував свою поему «Кавказ», його сучасник Є. Гребінка писав так: «Боровиковский в «Кавказе» неподражаем; он облагородил язык малороссийский, представленный на суд публике г-м Котляревским в трактирно-бурлацких формах»²³. Джерелом творчої наснаги поета були народні пісні. За шість років етнографічних пошуків (1829—1834 рр.) Л. Боровиковський зібрав 200 оригінальних пісень, тисячу приказок та прислів'їв²⁴.

Ідею розвитку національної літератури на народній основі втілював у життя фольклорист і поет-романтик А. Метлинський (кінець 30—початок 40-х років). Як і його попередник, учений своє головне завдання вбачав у відродженні та розвитку української літературної мови. «Українська мова, — писав він, — котрою говорили перші наші літописці..., українсько-руська мова, на котрій в думках оспівували наші батьки своє життя і славу України..., українсько-руська мова... з дня на день забудеться і умовкне... Не може бути і те, що в добі маловаження українсько-руської мови проснеться для неї любов. Хто ж збереже, як

²¹ Смирнов Л. Н. О языковом аспекте формирования наций // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе.— С. 99—100.

* Необхідно зазначити, що першими (ще у 20-х роках) до народної тематики звернулися П. П. Гулак-Артемовський, І. П. Котляревський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

²² Історія української літератури.— К., 1987.— Т. I.— С. 213—214.

²³ Харківська школа романтиків.— Т. I.— С. 89.

²⁴ Історія української літератури у 8 томах.— К., 1967.— Т. 2.— С. 250.

добрий син, порох своїх батьків, щезаючі останки українсько-руського слова?»²⁵. Ці свої уболівання він відтворив у вірші «Рідна мова».

Для збереження української мови А. Метлинський вирішив збирати перлини усної народної творчості. В 1839 р. він видав збірник «Думи і пісні та ще дещо». Основна тема, до якої звернувся поет,—славне минуле України, оспіване кобзарями. До речі, більшість своїх віршів, балад він також написав у формі кобзарських дум.

Фольклорна спадщина народу полонила молоду ліберальну інтелігенцію на Україні і протягом 30—60-х років стала основою романтичного напрямку в літературі. Проте послідовники романтизму, звертаючись до історичного минулого, селянського побуту та звичаїв, не ставили за мету розібратися в суті соціальних суперечностей, притаманних першій половині ХІХ ст.

Культурно-літературний рух на Україні 30-х років пов'язаний з іменем видатного російського історика і слов'янознавця І. І. Срезневського. Будучи ще студентом Харківського університету, він очолив літературно-етнографічний гурток, до якого увійшли молоді люди дворянського походження: А. Г. Шпигоцький, І. В. Розковшенко, брати Ф. С. і О. С. Євельські та інші. Їх «об'єднувала любов до літератури та прагнення вивчати історію України»²⁶. Члени гуртка переважно збирали народні думи, перекази, пісні та засвоювали нові літературні жанри. Вони не створювали нові теорії, не прагнули генерувати нові ідеї, а лише популяризували європейський романтизм на національному ґрунті. Гуртківці підготували і видали «Український альманах» та 6 збірників «Запорожской старини». Якщо в Росії видання подібних праць у цей період було явищем досить поширеним, то на Україні цю справу, безперечно, вперше започаткував гурток Срезневського. Молоді видавці головне своє завдання вбачали у тому, щоб надати альманахові та «Запорожской старине» місцевого, національного колориту, опублікувати цікавий матеріал для дослідників історії України. На сторінках цих видань друкувались уривки з «Історії Русів» та козацьких літописів, народні перекази про селянсько-козацькі повстання та їх героїв — Наливайка, Лободу, Косинського, Острияницю; матеріали про боротьбу українського народу проти турецьких та кримських завойовників і думи про історичних осіб часів визвольної війни 1648—1654 рр., про гетьманство І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Мазепи тощо.

Вихід у світ перших книг «Запорожской старини» став переломною подією в українській суспільній думці. Вони збудили інтерес широких кіл громадськості до вивчення історії краю, підняли значення ідеї народності. Видання «Запорожской старини» започаткувало нову тенденцію — фольклорно-історичну теорію в літературі та історичній науці. Ці збірники дістали високу оцінку сучасників М. О. Максимовича, М. В. Гоголя, М. І. Костомарова, А. Метлинського та інших²⁷. У радянській історичній науці «Запорожская старина» оцінюється не тільки як важливе явище в літературі та фольклористиці, але й як важливий історіографічний факт²⁸.

Історичні коментарі, нариси І. І. Срезневського про козацтво значною мірою ґрунтовані на першоджерелах: козацьких літописах, спогадах сучасників тощо й становлять науковий інтерес і нині. Крім того, діяльність гуртка І. І. Срезневського дала поштовх для створення ряду літературно-історичних альманахів на Україні («Києвлянин» М. О. Мак-

²⁵ Метлинський А. Думки і пісні: Замітки про українсько-руську мову.— Львів, 1887.— С. 16—17.

²⁶ Срезневский В. И. Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского (1833—1839).— СПб., 1898.— С. 3.

²⁷ Харківська школа романтиків.— Т. І.— С. 52.

²⁸ Дзира Я. І. Творець «Запорожской старини»: До 155-річчя з дня народження І. І. Срезневського // Укр. іст. журн.— 1967.— № 6.— С. 188—189; Крюков А. В., Сарбей В. Г. Ще раз про «Запорожскую старину» І. І. Срезневського // Народна творчість та етнографія.— 1978.— № 6.

симовича, «Сніп» і «Український новорічник» О. О. Корсуна, «Молодик» І. Є. Білецького, «Очерки России» В. В. Пасека)²⁹. В другій половині 30-х років у Харкові виникли нові етнографічні та літературні гуртки, які також займалися збиранням народного епосу. Їх членів, за словами М. І. Костомарова, об'єднувала «ідея відродження малоросійської мови і літератури»³⁰. Сам М. І. Костомаров входив до харківської школи романтиків. Він першим запропонував розглядати народну скарбницю слова як прояв соціальної та політичної історії, етнічної (національної) свідомості. Інтерес до фольклору з боку М. І. Костомарова, за його ж свідченням, пробудили збірки українських пісень, підготовлені М. О. Максимовичем, російських пісень І. Сахарова та його знайомство з І. І. Срезневським. Щодо останнього колишній студент Харківського університету писав: «Вообще сближение мое с этим человеком сильно содействовало моему стремлению к изучению малороссийской народности»³¹. Матеріали, зібрані М. І. Костомаровим під час подорожей по Харківщині та Полтавщині (1838—1840), були використані в його літературній діяльності та для дисертаційного дослідження на тему «Про історичне значення російської народної поезії». Історик запропонував чотири основні напрями вивчення фольклору: 1) літописи подій як джерело зовнішньої історії; 2) як джерело внутрішньої історії про побут, громадське життя, звичаї; 3) як матеріал з історії мови; 4) як «пам'ятники народного світогляду: його поглядів на себе і на все, що його оточує»³².

Такий різноплановий погляд на фольклор дав можливість М. І. Костомарову відтворити різні епохи в історії Росії та України, зокрема дохристиянський період східних слов'ян, ранній козацький період та ін., що не знайшли відображення або слабо відображені в писемних джерелах.

Учений переконливо довів, що епос, легенди, історичні пісні — це скарбниця знань народних мас про своє історичне минуле, показник усвідомлення спільності історичної долі представниками певного етносу. І, безумовно, оспіване минуле в художніх образах, як вважав М. І. Костомаров, сприяло розвитку національної свідомості.

Доба харківської школи романтиків, як прийнято вважати в радянській історіографії, завершилася на початку 40-х років. Але, очевидно, недоцільно говорити про її остаточне зходження з літературного процесу. Це пов'язано швидше з розквітом етнографічної діяльності, закріпленням романтизму в літературі, що охоплює значну частину інтелектуальних сил України в пізнішу добу. Найвидатнішим їх представником був М. І. Костомаров, який продовжив свої етнографічні студії і після переїзду з Харкова до Києва.

Об'єктом його інтересу, крім козацьких часів, стали пісні Київської Русі дохристиянського періоду. У 1846 р. на основі своїх пошукових матеріалів учений розпочав читання курсу лекцій у Київському університеті на тему «Слов'янська міфологія», в яких він використовував також пам'ятки російського, чеського, словацького, польського, хорватського фольклору, збірники своїх колег — Колара, Ганкуша, Сахарова, Шафарика та інших. Висновки дослідника про спільність побуту, звичаїв, світогляду, міфології всіх слов'ян у давні часи лягли в основу його концепції про майбутнє конфедеративне влаштування слов'янських народів. Розуміння М. І. Костомаровим і його сучасниками місця фольклору у розвитку національної самосвідомості, в свою чергу, було показовим фактом її зростання в структурі суспільної психології 30—40-х років XIX ст.

²⁹ Харківська школа романтиків.— Т. І.— С. 32.

³⁰ Автобіографія Н. И. Костомарова.— СПб., 1890.— С. 36.

³¹ Там же.— С. 28—29.

³² Етнографічні писання Костомарова // Записки 6. Українського наукового товариства в Києві.— К., 1930.— Т. 35.— С. 8.

Серед шанувальників народної культури особливе місце належить відомому історикові, етнографові й поетові М. А. Маркевичу, який, за визначенням сучасників, був «невтомним і добросовісним дослідником побуту України»³³. Любов до своєї землі, до українського народу, до його слова стала основним рушієм багаторічної копіткої пошукової роботи вченого. У 1831 р. М. А. Маркевич видав збірник «Украинские мелодии», куди увійшли і його власні вірші, написані під впливом народних пісень. У 1840 р. в новому збірнику «Народные украинские напевы» він опублікував також ноти 150 дум, пісень, вертепних хорів³⁴. Збирати і записувати обряди, звичаї, пісні селян М. А. Маркевич продовжував і в 40—50-ті роки під час службових подорожей по Київщині, Полтавщині, Чернігівщині. Однак йому не вдалось більше опублікувати результати своєї небуденної праці. Лише 1860 р. завдяки зусиллям друзів побачила світ остання праця вченого «Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян». Микола Андрійович прагнув показати духовну велич народної культури, її невичерпні можливості. У власних поетичних творах («Весна», «Русалка», «Ивана Купала», «Перелетные звезды», «Добрый домовый») він хотів утвердити в літературі народну культуру слова, моралі, взаємовідносин. Його історичні твори пройняті громадянським звучанням; в них дослідник ставив, по суті, питання про майбутнє українського народу, його мову, культуру. Зокрема, у вірші «Украина» М. А. Маркевич, оспівуючи славетні імена Войнаровського, Наливайка, Сагайдачного, Хмельницького, Палія, запитує:

Не в памяти ль вашей величие смелых...
И что же! Навеки те дни миновали?
Ужель среди обширных Украины стран
Не может воскреснуть Федор Богдан?³⁵

Таким чином, поет звертався до молодого покоління 30—40-х років, якому належало розвивати українську культуру, пробудити національну свідомість, поштовхнути національно-визвольний рух.

Проте необхідно зазначити, що М. А. Маркевич був далеким від того, щоб віддавати перевагу тільки українській фольклористиці, мові тощо. Його наукові та суспільні інтереси були значно ширші, про що свідчило, зокрема, листування вченого з О. М. Бодянським. «Теперь собираю, — писав він, — еще чешские, иллирийские, словацкие, польские, кракузкие; галицкие я имею в числе 200, и все это я хочу потом издать под азбучным порядком вместе с московскими, тверскими, нижегородскими, саратовскими, не стесняясь в различии наречий, а только указывая в оглавлении, какой нации напевы... Весьма важно здесь будет видно родство народных музыкальных идей»³⁶.

Звернення до фольклору та культурної спадщини інших народів було характерним для більшості етнографів, літераторів, науковців, які працювали на Україні. В архівах О. М. Бодянського, наприклад, зберігалися рукописні збірники польських та білоруських пісень³⁷. П. Куліш, А. Метлинський, Л. Боровиковський, В. Руданський та інші перекладали твори В. Шекспіра, Д. Байрона, А. Міцкевича, Гомера³⁸. Між іншим, інтерес до усної народної творчості — явище, притаманне для суспільного і культурного життя не тільки тогочасної України, а й для народів Центральної, Південної і Східної Європи, що вели боротьбу за політичну незалежність та відновлення своєї державності (Греція, Чехія, Словаччина, Польща, Сербія, Угорщина та ін.).

³³ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич (1804—1860).— Л., 1987.— С. 88.

³⁴ Там же.— С. 82—83.

³⁵ Маркевич Н. А. Украинские мелодии.— С. 39—40, 60.

³⁶ Косачевська О. М. М. А. Маркевич і його роль у зміцненні зв'язків російської та української фольклористики // Народна творчість та етнографія.— 1979.— № 5.— С. 59—60.

³⁷ Архів Інституту літератури АН УРСР, ф. 99, спр. 187.

³⁸ Там же, ф. XVIII, спр. 63.

В 40-ві роки вивчення фольклорної спадщини на Україні стало сферою наукового (або любительського) пошуку значної частини інтелігенції. Серед неї виділялися такі відомі літератори, науковці, громадсько-політичні діячі, як М. М. Білозерський, М. А. Маркевич, П. О. Куліш, О. В. Маркевич, О. Стороженко, Х. Купрієнко, З. Доленга-Ходаківський (який записував пісні на Волині, Поділлі, Галичині), С. Руданський, М. О. Максимович, О. і Ф. Бодянські, П. Лукашевич, В. Залеський та ін. Як правило, вони використовували для запису фольклорних творів тодішню російську абетку і таким чином відтворювали живе звучання українського народного слова. Проте не всім вдавалося опублікувати результати своєї праці (зокрема С. Руданському, Ф. Бодянському і його брату — видатному слов'янознавцю та історику О. Бодянському). Так, в архівах останнього виявлено рукопис збірника «Українські пісні», в якому 1600 пісень різного характеру (козацькі, весільні, побутові, релігійні тощо).

Про зростання інтересу до народознавства красномовно свідчили матеріали періодичних журналів та альманахів «Сніп», «Український новорічник», «Ластівка», «Молодик», що виходили на Україні у 40-і роки, а також «Очерки России» і «Чтения в Обществе истории и древностей российских», які видавались у Москві та Петербурзі. На сторінках двох останніх періодичних видань публікувалися матеріали з історії України, зокрема наукові праці з фольклористики. Особлива роль у пропагуванні народознавства на українській основі належала «Чтениям», що виходили під редакцією О. М. Бодянського. У листі до І. Сахарова видавець так писав про необхідність розробок з історії та етнографії України: «Південна і Західна Русь — ось поле, яке в нас мало оброблене, хоча такої безмежної важливості для нас. Для першої працію майже в кожній книзі свого журналу»³⁹.

У процесі становлення національної свідомості, зародженні національно-визвольного руху літературі (а також історичній науці) й культурі в цілому належала роль своєрідного ідеологічного «організатора» цього процесу^{39а}. Але у 30 — на початку 40-х років література ще не ставила питання національно-визвольного характеру. В художньому слові прозаїків та поетів романтичного напрямку в основному пропагувалась ідея самотності українського народу та його культури. Більшість з них у своїй творчості використовували сюжети, мотиви з народної фольклорної тематики чи з життя селян, козаків та козацької старшини. Такими є балади П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського, С. Олександрова, К. Думитрашка, поеми та вірші М. Костомарова, М. Петренка, В. Забіли, О. Афанасьєва-Чужбинського, прозові твори Є. Гребінки, М. Гоголя, Х. Купрієнка, Г. Квітки-Основ'яненка та ранні твори П. Куліша. Практично у літературі того часу не порушувалися соціальні проблеми.

Проте поряд з абстрактно-романтичним, етнографічно-фантастичним напрямом в українській літературі даного періоду з'являлись і твори громадсько-політичного спрямування. Як правило, це поетичні чи прозові праці на історичну тематику. Патріотичне звучання мала поезія А. Метлинського, О. Шпигоцького, М. І. Костомарова, М. М. Макаровського («Полтавська могила»), Я. Г. Кухаренка («Харко, запорозький кошовий»), О. М. Бодянського («Епіграфія Богдану Хмельницькому», «Кирилові Розумовському»). Варто назвати і представників польсько-української школи, в поезії яких звучали громадсько-політичні мотиви щодо України. Це — О. Гроза («Перша покута Залізняка»), Т. Падура («Українки»).

³⁹ Ясенчук А. Ю. Роль О. Бодянського у висвітленні історії української культури на сторінках наукової періодики // Народна творчість та етнографія.— 1979.— № 5.— С. 47.

^{39а} Мильников А. С. Культура и национальное самосознание народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху национального возрождения // Сов. славяноведение.— 1974.— № 4.— С. 83.

В основному в ліриці простежується тенденція відтворення історичної правди, оспівувалися героїчні події та славетні борці за свободу українського народу. У центрі уваги перебувала історія Запорізької Січі з притаманною їй демократичною, республіканською організацією. Для кріпосної України та Росії ХІХ ст. в роки миколаївської реакції Січ залишалася чи не єдиним уособленням свободи і волелюбства. На Запоріжжя прибували селяни і козаки з усіх кінців України, щоб стати на захист батьківщини від поневолення з боку Кримського ханства, Туреччини, шляхетської Польщі. І у цій боротьбі перепліталися політичні, релігійні та національні проблеми. Проте найболючішим було питання етнічної незалежності, право на існування серед інших народів Європи. Тому героями поем 30—40-х років були видатні політичні діячі, як наприклад, Богдан Хмельницький, відважні ватажки народних повстань— С. Наливайко, Харко, М. Залізняк.

У відтворенні історичних реалій знаходили відображення настрої і світоглядні засади поетів, їхнє бачення історичної перспективи, прагнення та потаємні думки. В цьому плані становить інтерес анонімна поема «Богдан Хмельницький». В основу її сюжету покладено діяльність «визволителя Малоросії» в перші роки визвольної війни, коли Хмельницький піднімав козаків на боротьбу проти поневолювачів українського народу.

В його вуста автор вкладає звернення до співвітчизників, у якому докоряє їм за інертність у вирішенні долі країни і висловлює свої сподівання на прийдешній щасливий час:

«Украинец! примиришь с судьбою!
Бог жребий смертного блюдет.
Верь: над родной твоею страной
Вновь солнце счастья взойдет!»⁴⁰

Автор поеми значну частину твору присвятив описові зустрічі Б. Хмельницького з різними верствами населення у Києві після його переможних походів у 1648 р. Він наголосив на високій оцінці народом перемог «спасителя»:

«Ты от позора нас избавил,
Ты родину свою прославил,
Отсель, да будешь ты: Богдан!»⁴¹

Цим автор хотів показати сучасникам, які уболівають за долю України, що лише власними діями можна підняти велич своєї вітчизни.

Разом з тим поезії 30 — початку 40-х років не властивий оптимістичний напрямок. Навпаки, вона переважно була пройнята смутком і безнадійністю. Особливо це характерне для творчості А. Метлинського, О. Шпигоцького, М. Костомарова, А. Маркевича. Ось що, наприклад, писав М. І. Костомаров про часи гетьманщини:

«Вперед і взад, все тільки лихо баче,—
І вдень і вніч Україна наша плаче»⁴².

Сама ж Україна в поезії 30 — початку 40-х років ніби відійшла у минуле, існує лише в спогадах про героїчні події, в думках бандуристів, у піснях селянства. Проте подібний песимізм не означав відречення і забуття свого роду, свого народу, його історії, культури. Це був своєрідний, хоча й пасивний, заклик відродити колишню могутність українського народу, його слово та культуру.

⁴⁰ Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.— К., 1899.— С. 86.

⁴¹ Там же.— С. 89.

⁴² Цит. за: Історія української літератури.— Т. 2.— С. 279.

У прозових творах Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Х. Кухаренка та й М. Гоголя, який писав на українську тематику, в основному відображена боротьба за українську мову та демократизацію літератури.

Утвердження національної мови в літературі багатьох народів Європи, що боролися за незалежність, слід розглядати як важливий фактор національно-визвольного руху, показник національно-етнічної свідомості та розвитку культури. Частина літераторів на Україні у 30—40-ві роки стала писати українською мовою (хоча деякі з них продовжували писати російською мовою на українську тематику). Певний внесок у розвиток української літератури зробили й представники російської інтелігенції П. Шаліпов, І. Кульжинський, А. Погорельський, О. Сомов.

Класиком українського слова в новелістиці в цей період прийнято вважати Г. Квітку-Основ'яненка. Поряд з фантастично-романтичним напрямом для його творчості характерне реалістичне зображення життя селянства. Письменник прагнув передати не тільки етнографічні елементи побуту українських селян, але й їх психологію, взаємовідносини та світогляд. У 40-і роки дедалі більше письменників зверталися до української народної чи історичної тематики. Деякі з них займалися обробкою фантастичних мотивів народних легенд, казок (Л. Боровиковський), під впливом народного фольклору створювали власні збірки (М. Костомаров, О. Бодяньський, П. Куліш) чи пробували сили у новелістиці етнографічно-побутового характеру (Х. Купрієнко, П. Куліш, Є. Гребінка, М. Вовчок). Звернення літераторів до народознавства мало велике значення в суспільному та культурному житті України другої чверті XIX ст. Були порушені проблеми існування української літературної мови, самої літератури, національної свідомості.

Разом з тим погляди дворянської і різночинної інтелігенції спрямовувалися до неповторної культурної спадщини селянства і його багатій історії. Все це згодом змусило її передових представників замислитись і над соціальним становищем народу, зокрема найбільш наболілою проблемою — кріпосним правом. З'явилися перші твори, де переважав соціальний аспект у зображенні життя селянства. До них слід віднести повість Г. Квітки-Основ'яненка «Гаркуша» («Український альманах», 1831 р.), Є. Гребінки «Кулик» (альманах «Утрєня заря», 1841 р.), незакінчену повість М. Костомарова «Панич Наталич», ранні оповідання Марка Вовчка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича. Це були перші кроки у напрямі до реалізму в літературі, який наприкінці 40—50-х років набирав силу. У творах реалістичного спрямування найбільш повно відображені соціальні суперечності. Разом з тим у них рельєфно прослідковується національне питання. До того ж у реалістичній прозі та поезії 40—50-х років проблема національного відродження порушувалася гостріше, ніж у попередні роки.

Письменники романтичного напрямку прагнули не тільки шляхом створення етнографічно-побутових, фантастично-абстрактних сюжетів, але й на основі тогочасних чи історичних реалій проводити ідею народності, утвердити права національної української культури, мови. Такими стали перші історичні романи П. Куліша «Михайло Чарнишенко» і «Чорна рада».

Важливим кроком у розвитку історичної та національної самосвідомості у 30—40-і роки можна вважати вивчення літописів та збирання архівних джерел. У цей час розпочалось археографічне дослідження козацьких літописів Граб'янки, Величка, Самовидця, «Історії Русів», які дедалі ширше використовувалися при написанні історичних праць. Збирання українських пам'яток розпочали ще в перших десятиліттях XIX ст. російський археограф П. М. Строев, професор М. Ф. Берлінський, митрополит київський Є. Болховітінюв. Наприкінці 20-х — у 30-і роки М. О. Максимович і Є. Болховітінюв зробили перші спроби органі-

зувати історичні товариства для дослідження історії України. У 1835 р. вчені Києва створили так званий Тимчасовий комітет для досліджень старовини (під керівництвом Є. Болховітінова і М. І. Мурзакевича), діяльність якого не обмежувалася церковно-клерикальною та монархічною тематикою⁴³. Він сприяв створенню археологічного музею (1837 р.) та Тимчасової комісії для розбору давніх актів (1843), куди увійшли М. О. Максимович, В. Ф. Домбровський, Н. Д. Іванішин⁴⁴.

Крім того, у лютому 1839 р. почало діяти Одеське товариство історії і старовини. Київська комісія і Одеське товариство у 40-і роки розгорнули діяльність по збиранню та публікації писемних джерел, виявлених у приватних колекціях, архівах монастирів різних регіонів України, Бессарабії тощо⁴⁵. Ці матеріали стосувались, як правило, національно-визвольної та релігійної боротьби українського народу у XV—XVII ст., кріпосницьких відносин, історії братств, політичного життя у польський період⁴⁶. Археографічна пошукова робота дала можливість відкрити у Києві архів давніх актів та архів у Чернігові. З іншого боку, на її основі здійснювалося наукове дослідження історії України, що сприяло утвердженню української історичної науки, яка набувала важливого суспільно-політичного значення у справі розвитку національної свідомості.

Отже, в культурному процесі 30—40-х років XIX ст. на Україні чітко простежуються національно-визвольні тенденції. Особливо важливим моментом є поява нових рис у розвитку етнічної свідомості — усвідомлення себе в історичному розвитку як нації. Самосвідомість українців як окремої етнічної спільності у концентрованій формі проявилася передусім у суспільній діяльності та творчості передової дворянської і різночинної інтелігенції. Характерним наслідком цього явища стало звернення дворянства до народної, селянської культури, що, в свою чергу, зумовлювало демократизацію суспільної думки та розуміння значення національного буття українського народу. Передові представники інтелігенції почали усвідомлювати не тільки цінності духовних витворів народної культури, а й себе як частку народу. Все це свідчило про зрілість світогляду української інтелігенції (що, зрештою, було притаманне духовній еліті будь-якого народу). Становлення українського національно-визвольного відродження розвивалося не осібно, а у руслі розвитку суспільства тієї епохи. Подібне піднесення переживали й інші народи — білоруський, російський, сербський, угорський, чеський, болгарський та ін. Саме на цьому базувалися культурні зв'язки видатних діячів слов'янського світу, а також взаємні пошуки розв'язання національного питання.

Одержано 22.05.90.

В сообщении раскрывается один из этапов становления украинской нации, в частности уделено основное внимание такому важному феномену данного процесса, как общественное, национальное сознание. Освещается утверждение этносоциального сознания через этнографическую, литературную и историко-научную деятельность прогрессивной украинской интеллигенции.

⁴³ Марченко М. І. Українська історіографія.— К., 1959.— С. 169—171.

⁴⁴ Там же.— С. 172—173.

⁴⁵ Славяноведение в дореволюционной России.— М., 1880.— С. 244—245.

⁴⁶ Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834—1884).— К., 1979.— С. 18—19.

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

О. В. Русіна (Київ)

«Записки» НТШ

Серед періодичних видань, що їм особливо завдячує своїм розвитком історична наука на Україні, одне з важливих місць належить «Запискам» визначного осередку української науки і культури Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Воно було засноване в 1873 р. у Львові як літературне. На початку 1890-х років Товариство зазнало реорганізації, метою якої було перетворення його на «засновника майбутньої україно-руської Академії наук». Водночас у 1892 р. було започатковане видання «Записок», які протягом наступних десятиріч залишилися головним друкованим органом НТШ.

У 90-х роках на сторінках «Записок» друкувалися окремі матеріали з природничих і точних наук. Однак незабаром видання набуло цілком гуманітарного характеру. Поряд з документальними публікаціями і статтями з питань історії, філософії, філології, етнографії, мистецтвознавства в журналі містилися бібліографічні огляди, рецензії і наукова хроніка.

Вагомий вклад у формування часопису вніс М. С. Грушевський, який майже два десятиріччя (1895—1913 рр.) очолював роботу редакції. Під його головуванням «Записки» НТШ з неперіодичних збірників перетворилися на регулярний (спочатку — шоквартальний, а згодом — двомісячний) журнал високого фахового рівня. У ньому побачили світ чимало праць самого М. С. Грушевського і таких визначних науковців, як В. Липинський, С. Томашівський, К. Студинський, З. Кузеля, В. Гнатюк, М. Чубатий, В. Перетц, І. Крип'якевич, М. Кордуба та багатьох інших.

З 1914 р. журнал втратив періодичний характер. У 1924 р. у рамках «Записок» окремими збірками почали друкуватися праці філологічної та історико-філософської секцій. Загалом за період від 1892 р. до кінця 1930-х років вийшло 155 томів «Записок» НТШ. З розпуском Товариства (1939 р.) припинилося друкування «Записок» у Львові. Воно було відновлене наприкінці 1940-х років за кордоном, у Мюнхені, де у той час опинилося багато членів НТШ. В цілому протягом повоєнних років осередками Товариства було видруковано понад 60 томів «Записок». Серед них — збірки праць філологічної секції, тематичні й меморіальні збірники статей, монографічні дослідження*.

У жовтні 1989 р. НТШ відновило свою діяльність у Львові, і вже на початку нинішнього року тут побачив світ 221 том «Записок» (праці філологічної секції), які, таким чином, стали спільним друкованим органом осередків Товариства на Україні й у діаспорі. Найближчим часом вийдуть у світ праці історико-філософської та фольклорно-етнографічної секцій, а також покажчик до передвоєнних «Записок», що, безперечно, посилить інтерес науковців до цього видання, яке наступного року святкуватиме свій 100-річний ювілей.

* Інформацію про ці видання вміщено у каталозі: Publications of the Shevchenko Scientific Society, 1945—1980.— Clifton (N. J.), 1980.— P. 7—14; укр. переклад: Видання Наукового товариства імені Шевченка. 1945—1980-ті: Бібліографічний покажчик.— К., 1990.— С. 7—12.

* * *

Стаття, що публікується нижче, належить перу Іллі Борщак (1892—1959) — одного з помітних представників української науки за кордоном, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка, інтерес до праць якого (а їх відомо понад 400) помітно зріс останнім часом **. Коло дослідницьких уподобань науковця, який виношував плани створення фундаментальної праці «Європа й Україна», було надзвичайно широким. Зокрема, його особливо цікавили політичні події XVIII ст. Працюючи в іноземних архівах і бібліотеках, він дослідив обширний документальний матеріал, пов'язаний з діяльністю Пилипа Орлика (1672—1742), чие життя, сповнене драматичних колізій, маловідоме сучасному читачеві. Шляхтич за походженням, генеральний писар за гетьманування І. Мазепи і його найближчий помічник, він, після краху, що спіткав гетьмана під Полтавою, разом з ним опинився у володіннях Туреччини, у Бендерах. Тут, після смерті Мазепи, Орлика було обрано гетьманом (1710 р.).

Прагнучи незалежності України, він протягом кількох десятиріч намагався зацікавити європейські держави українським питанням, пильно стежив за змінами міжнародних відносин. Цій же меті присвячені й політичні трактати, що вийшли з-під пера П. Орлика — «Маніфест до європейських держав», про який мова йтиме нижче, і «Вивід прав України» (1712), знайдений у французькому оригіналі І. Борщакком під час архівних розшуків у замку Дентевіль (1922). Цей визначний для своєї доби документ, виданий І. Борщакком в 1925 р. у львівському журналі «Стара Україна» (зош. 1—2), лише недавно став відомим широкому загалу на Україні¹.

Матеріали, знайдені І. Борщакком у західноєвропейських архівах протягом 1920-х років, лягли в основу численних публікацій науковця. Однією з найцікавіших розвідок цього періоду є стаття «Гетьман Пилип Орлик і Франція», надрукована в «Записках» НТШ у 1924 р.², де діяльність П. Орлика простежується на широкому тлі міждержавних стосунків 1710—1740 років. При передруку цієї статті, написаній в основному на документах Архіву міністерства закордонних справ у Парижі і переобтяженої іншомовними посиланнями на малодоступні джерела й літературу XVIII—XIX ст., науковий апарат нами значно скорочений. Авторські посилання, що залишилися, позначені астериском (*). Наприкінці публікації наводиться перелік друківаних праць, використаних дослідником. Текст статті передається за сучасним правописом. У дужках подається значення слів-запозичень, які не набули поширення в сучасній українській мові, а також переклад іншомовних висловів. Примітки упорядника, позначені цифрами, містяться після авторського тексту.

** Докладніше про життєвий і творчий шлях історика див.: Дашкевич Я. Р. Ілько Борщак і його вклад в історіографію України // Вісник Київ. ун-ту: Історичні науки.— К., 1990.— Вип. 32.— С. 47—52.

¹ Старожитності.— 1990.— № 2.— С. 13; № 3—4.— С. 3—4. Серед іноземних видань цього твору відзначимо, зокрема: Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки / впорядкування, вступні статті і довідки Б. Кравцева.— New York: Пролог, 1964.— С. 86—95.

² ЗНТШ.— Львів, 1924.— Т. 134—135 : Праці історично-філософської секції.— С. 79—136.

І. Борщак

Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії)

«Издавна пожаданий пришель
часть, когда з одной стороны
найсильнѣйшій король французскій,
найсильнѣйшій и найпотужнѣйшій в
цѣломъ христіанствѣ непобѣдимый
монархъ противъ Москвы праведною
и слушную высказаль имъ войну...»

(З листа Орлика
до запорожців в 1734 р.)

I

На початку березня 1710 р. в Бендери, новий осідок шведського короля Карла XII й союзних з ним українців, прибув новопризначений до Константинополя французький посол Дезайер, на місце уступаючого Деферріоля. Дезайер спеціально їхав через Бендери, щоби особисто побачитися з Карлом XII, який витримував своє нещастя з душевною величністю, котра робить його нині не менше достойним поваги, як робила раніше в часі його побід.

6 березня Дезайер був перший раз прийнятий королем на аудієнції й заявив, що його пан Людовік XIV дуже цікавиться долею володаря нації, котра все була другом Франції, що він прийме велику участь в інтересах цього володаря. Дезайер дав зрозуміти, що версальський кабінет пропонує посередництво між Карлом XII і царем задля установаження миру*. Карл рішуче відмовився і заявив, що буде продовжувати війну з Москвою, аж поки не поверне старі кордони Швеції, й, що особливо цікаво, «я,— казав король,— маю зобов'язання перед моїми союзниками, королем Станіславом Лещинським¹ і козацькою нацією...». Король порадив при кінці аудієнції Дезайєрові побачитись з Орликом, «що має великий вплив на хана й, таким чином, і на справи Порти».

11 березня 1710 р. Дезайєр склав візит Орликові. В своїй реляції до міністра закордонних справ Торсі посол передав: «Новий запорозький гетьман людина з розумом і освітою. Він гарно тримається й зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України з-під москалів. Він прохав протекції для своєї нації і його християнської величності, кажучи, що в інтересах Франції, щоби Порта почала війну з москалями».

В Бендерах Дезайєр дістав нові інструкції від Торсі. «Як король,— писав останній,— не захоче миритись з царем, треба буде Вам в Туреччині вести політику в контакті з шведським королем. Коли Порта має войовничі наміри відносно Москви, треба буде ще більше підтримати, особливо нині, коли цар² залицяється до царя».

Під час свого перебування в Бендерах Дезайєр кілька разів бачився з Орликом, відбув спеціальну конференцію з старшиною, зійшовся близько з Войнаровським³, що запевняв його, що «ніколи Москва не буде цивілізованою державою».

У Версалі де Торсі довго уникав всякого натяку про козаків у своїх листах, як нараз сталася цікава подія. Якимсь шляхом в руки Карла XII попала копія листа від царя Йосифа до царя Петра. В цім

* Дезайєр мав інструкцію, про яку Рамбо⁴ писав: «Франція Людовіка Великого і Петро Великий продовжували бути ворогами. Цар находив нас скрізь на шляхах своєї амбітності». Патріарх єрусалимський писав цареві: «Французи тут гірше за турків».

листі цісар радив цареві заслати або знищити козаків й заселити Україну німцями. «Тоді вже,— писав цісар,— маючи забезпечений тил, зможе цар підчинити собі Крим й піти навіть і дальше».

В той самий день, як канцлер Карла XII Мюлерн передав французькому послуві зміст перехопленого цісарського листа, до Дезайєра явився Орлик з Гордієнком⁵, попереджені, певно, шведами, і в довгій розмові переконували його, що план цісаря відносно України не є випадковим явищем, що цісар з давніх часів, ще з часів XVII віку, цікавиться могутністю Москви й тому-то він підбиває царя на знищення України й Криму. Якщо другі володарі не втручатимуться, Москва знищить всі козацькі вільності, перетворить Україну в свою провінцію і тим самим зміцнить своє становище на Чорному морі, в Криму, де Франція має такі великі інтереси*. І ось тоді цісар матиме страшного союзника, який облежить йому акцію в Європі. «Отже,— закінчив Орлик,— в інтересах Франції піддержати козацьку націю і я прохав в. ексцеленцію заступити наші інтереси перед Оттоманською Портою».

Аргументація Орлика дійсно була переконала французького посла, бо того ж дня Дезайєр вислав спеціального кур'єра до свого уряду з реляцією, де передавав про цісарський лист, про візит козаків, з свого боку, підкреслив: «Мотиви козаків заслуговують великої уваги».

Такі ж були думки й де Торсі, бо 28 травня він відповідав Дезайєрові: «В справі ж проекту цісаря відносно України ясно, що це не в інтересах короля. А що тут відомості про те, що діється на Україні й наскільки там дійсно можлива революція, невідомі й темні, прохаю Вас в цих питаннях працювати по Ваших поглядах, пам'ятаючи, що зміцнення Москви не в інтересах короля».

Це була *carte blanche* (тут: повна свобода дій) для Дезайєра, й він виїхав в Царгород з думкою старатися за всяку ціну викликати війну з москалями. Туди Дезайєр прибув 24 червня 1710 р. В перших вже днях йому прийшлося вступити в боротьбу з англійським і голландським послами, що весь час стояли за Московщину. Біля султанського сераю⁶ почалася боротьба між дипломатією французькою і шведською та англійською, австрійською і голландською. Врешті побідив Дезайєр. 15 липня великий візир Алі-паша, москвофіл, був усунений.

Немов для того щоби ще більше роздратувати французький уряд, московський посол Толстой в Константинополі став вимагати собі рівного рангу в церемоніалі при султані поруч з французьким послом. Це було річчю несподіваною й нечуваною в дипломатичних анналах, й Торсі з обуренням писав 16 грудня 1710 своєму представникові: «...Ніколи в світі не було претензії менш мотивованої і більш смішної».

Дезайєр працював в контакті з Понятовським, агентом Карла XII, й висланцями Орлика; посол настоював, щоби сам гетьман приїхав до Константинополя; Орлик вже згодився і мав офіційне запрошення через бендерського сераскира⁷, але з огляду на те, що Карл XII заявився проти цього, Орлик не приїздив. Спільна праця французької шведської й української дипломатії врешті увінчалася повним успіхом, й 10 листопада 1710 р. на нараді дивану⁸ була вирішена війна з москалями. За два дні до цього Андресель, секретар Дезайєра, виїхав в Бендери, щоби на місці слідкувати за подіями. В письмі зі звісткою про вирішення війни Дезайєр «покладав великі надії на хана і на козаків Орлика». Перше, що Андресель застав в Бендерах,— це було святкування в козацькім таборі прапора з короною і літерами «С. XII», що мусив служити для охорони гетьмана. Тоді ж він сповістив: «Козацький гетьман Орлик передерся на Україну».

* Як добре орієнтувалися в міжнародній агітації представники нашої першої еміграції! Дійсно, в XVIII ст. в Криму Франція одна лише була державою, яка там осіла й зависно оберігала свої інтереси.

* * *

Загальновідомі етапи прутської кампанії⁹: як нечисленна московська армія була окружена турками, татарами й козаками, як Петро вважав вже свою справу загубленою й готовився до полону, як великий візир Бостанжим зробив мир «як швець», випустивши царя. В той день, як обмірковувалися преліментарні [попередні] умовини, в квартирі великого візира знаходилися Орлик, Андресель і Понятовський. Андресель вимагав включення в мирові умови пункту про козаків, настоюючи на їх заслугах перед союзниками. «Не проходило дня під час кампанії,— казав він,— щоби козаки не приводили полонених москалів. Вони вирятували після Полтави шведського короля». Орлик на протязі двох днів ходив від Андреселя до великого візира й назад та жадав, щоби москалі негайно залишили Україну й повернули все майно, пограбоване на Україні. Але пункт про козаків був зрадагований дуже неясно, й тому в Константинополі прийшлося вести цілу кампанію, щоби мир на Пруті не був ратифікований султаном та щоби війна продовжувалася.

В кінці грудня 1711 р. в Константинополь прибуло козацьке посольство і в перший же день було прийняте в Palais de France [резиденції французького посла] Дезайером *. При описі прийому Дезайер хвалить витриманість козаків. Козаки передали послові зміст своїх інструкцій, і Дезайер обіцяв «настоювати, щоби Порта вимагала від Москви відмови від всяких претензій на Україну; козаки прохали мене настоювати, щоби їм була повернена Україна обох берегів. Я гадаю, ваша ексцеленціє, що це в наших інтересах, бо коли в Польщі осідає саксонський** володар, немає рації залишати їй Україну. Козацькі послы особливо настоюють на амністії й визволенні українців, засланих в Московщину, й щоби москалі, залишаючи козацьку країну, по своїм звичаям не руйнували України. Як же почнеться війна, нехай татари йдуть на Московщину, а не на Україну, де в останній раз вони так поводитись, що стали ненависні всьому населенню. Тутешній московський посол ширить чутки, що нібито Туреччина претендує на всю Україну й що церкви там будуть перероблені в мечеті. Тому, щоби це не викликало обурення в християнському світі, я маю зазначити, що Україна обох берегів буде незалежна тільки під захистом і протекцією Порти, як Молдавія й Волощина. Козаки бажають мати вічний союз з Портою, Кримом і Швецією».

Ось відповідь Торсі з 6 квітня 1712 р.: «...Король вповні похвалює Ваше поведення відносно козаків. Ви можете нагадати великому візирові, що його християнська величність все цікавилась козацькою нацією; зараз же, коли вона в союзі з шведським королем, старим другом Франції, в наших інтересах є союз козаків з Портою».

Дезайер розвиває надзвичайну енергію, часто бачиться з козацькими послами, що мешкали в Пері¹⁰. Мало того, він зводить козаків з патріархом, який *volens-polens* [волею-неволею] мусив їх підтримувати, бо Дезайер прямо сказав йому, «що після того, як Порта довідалась про зносини царя з східними християнами, в інтересах патріарха показати, що він не слідує за царем».

Праця французького дипломата увінчалася успіхом, й в 1712 р. 11 травня він з радістю доносить: «...Наші інтереси на доброму шляху. Султан підписав грамоту Орликові. Мені прийшлося довго дискутувати з Соліманом-пашею***. Він старався все покликатись на старі договори з Хмельницьким й Дорошенком, а козацькі послы не хотіли відступати від інструкцій Орлика. Надсилаю Вам текст». Копія тексту, надіслана

* Послы передали Дезайерові, що сам Орлик їхав до Царгорода, але в Бабах нагнав його шведський комісар і від імені Карла XII прохав вернутись в Бендери.

** Август II, електор саксонський¹¹.

*** Новий адмірал і начальник всього флоту.

Дезайером, не залишилась в архіві, але 20 роками пізніше Віленев, посол Франції в Царгороді, знов переслав її. Ось цей текст:

«Грамота султана Ахмета, забезпечуюча гетьманові Орликові володіння всією Україною, переказана з оригіналу паном де Ляріа, королівським переказачем, передана кардиналові Флері.

Ця шляхетна ознака, прикрашена султанськими відзнаками, дана для нотифікації [оповіщення], що найсильніший між великими особами релігії Ісусової Пилип Орлик, гетьман козаків, що живуть на обох берегах Дніпра, також як і запорозьких козаків, кінець якого нехай буде сповнений всякого щастя, надіслав до нас своїх послів, поважних і шановних панів: шляхтичів Костянтина Козія, кошового отамана запорозького війська, Дмитра Горленка, прилуцького полковника, Кліма Долгополого, генерального суддю України, Григора Герцига, генерального хорунжого і Кирила полковника. Означені пани, прибувши до нашої блискучої Порти, покійно прохали подати їм слідуєчі кондиції.

З огляду на їх послух відносно нашої держави:

1. Вони матимуть право вибирати й складати своїх гетьманів.
2. Що ніхто, окрім них, не зможе інтересуватися справами їх нації, керування якої буде знаходитись в руках гетьманів.
3. Що під претекстом [приводом], що козаки обох берегів й запорожці будуть підлягати Порті, не можна буде вимагати від них гарачу¹², ні другого податку, ніякого роду взагалі повинностей.

4. Під умовою, що в майбутності вищезазначена нація козацька і запорозька буде міцна й постійна в своїх обіцянках, вона не матиме ніяких неприємностей, не зможе бути ображена в справі їх земель. Їх крам, котрий вони будуть переправляти в наші володіння, буде обложений лиш митом і нічим більше.

На прохання вищезазначених козацьких і запорозьких послів і по представленню найяснішого татарського хана, хана Девлет-Гірея, могутність котрого нехай буде піддержана навіки, ми дали свою султанську згоду на перелічені тут артикули під умовою, одначе, що коли наші побідоносні й безчисленні армії виступлять війною на дніпровську територію, зазначена нація приєднає до наших армій стільки війська, скільки їй це буде можливо, і провадитиме акцію спільно. Й щоби гарантувати всі ці обов'язки, старший син гетьмана буде заложником в руках татарського хана.

При цих умовах ми постановили видати цей султанський диплом [посвідчення] і згодились на умовини й артикули тут зазначені, тому що ми бажаємо, щоби вони були точно виконані; й оскільки вищезазначені нації будуть постійні й міцні у своїх обіцянках, ніколи ні з нашого боку, ні з боку наших славних наслідників, від їх візирів і міністрів та інших осіб не буде нічого неприємного зроблено відносно цих націй. Навпаки, вони самі і їхні діти — всі матимуть особливу ласку в наших славнім домі, що прийняв їх під тень своєї протекції. Нехай це буде всім відомо.

Дано в місті Царгороді в середині місяця зілкади, рік гіджири¹³ 1123».

Надсилаючи султанську грамоту, Дезайер коментував її в таких виразах: «...Це річ без прецедентів — козаки мають умови більш корисні, як навіть господарі. Війна з москалями вже вирішена. На Дунаї відбудеться зустріч султана з шведським королем і козаками. Султан урочисто підтвердив, що не піде на замирення без того, щоби Україна обох берегів не була повернута козакам».

Англійський і голландський послы робили великі заходи, щоби примусити Порту відмовитись від вимог про повернення всієї України, бо вони кажуть, що «без Києва цар ніяк не може жити». Але на цей раз перемога була на боці французького амбасадора [посла], котрий швидко з вдоволенням міг писати: «Султан наказав послам — посередникам (себто англійському і голландському) не мішатися в московські спра-

ви, інакше всі маєтки їх підданців в Туреччині будуть сконфісковані».

Тоді ж був розісланий султанський циркуляр до всіх візирів й пашей збиратися на Дунаї для війни з москалями, при чому Дезайер знов зауважив, що одна з причин війни, яка приведена в циркулярі,— це те, що «цар втручався в козацькі справи».

Тому агент Ракоці¹⁴ Клементе, що слідкував в Гаазі за міжнародною політикою, писав своєму князеві: «Турки не задовольняються Азовом, але жадають всієї України, під'юджені козаками, шведами, поляками й Францією».

Здавалось, що для України наставали кращі часи, але... турецька політика в ті часи була одна незвичайно хитка, й нараз 16 червня 1712 р. договір з москалями, знов-таки при посередництві голландського й англійського послів, був ратифікований. Цар отримав Лівобережну Україну, а Порта становилась як би господарем Правобережжя. При таких оброхоті справ де Торсі прохав Дезайера (1 серпня 1712 р.) настоювати перед величним візирем, щоби Правобережна Україна не верталася до Польщі, а з Орликом на чолі залишалась за Туреччиною*.

Дезайер не успів розвигати демаршів у напрямі інструкцій де Торсі, як 4 падоліста [листопада] 1712 р. несподівано в французьке посольство явився Бостанджен-паша, посланий султаном, і склав заяву, що султан вирішив війну з москалями. Одночасно знов стали появлятися в посольстві козаки. І, з огляду на нову ситуацію, Дезайер пересилає у Версаль копію маніфеста Орлика, даного ще в квітні місяці в Демотиці**. Цей маніфест, один з найважніших документів акції Орлика 1711—1713 рр., має головною метою виправдати перед Європою, особливо з огляду на агітацію англійської і голландської дипломатії, союз з Туреччиною.

«Вважали ми потрібним поінформувати королів, володарів республіки й інші християнські держави про мотиви, котрі привели нас в Турецьку державу й підняти [так у тексті. — О. Р.] сьогодні зброю проти московського царя». Вказавши, що в своїй діяльності він йде по слідах гетьмана Мазепи, «великі прикмети, добродійність і християнска побожність котрого дотепер відомі у всьому світі», Орлик визнає також, що «це натуральне право визволятися від пригночення і працювати на те, що несправедливість і вища сила відняла»; далі маніфест викладає історію українсько-московських взаємин, починаючи з часів Хмельницького аж до умови з Карлом XII, приблизно в тих самих виразах, як і в передмові до бендерських пактів¹⁵. «Ні амбіція, ні навіть щирість, котру маємо до нашої дорогої батьківщини, не могли присилувати нас зробити щось противне тому, що ми не можемо робити, як християнска нація. Султан склав з нами урочистий трактат союзу, трактат настільки почесний і корисний для християнської нації, що міністри Порти заявили, що не знайшли в своїй історії й їх реєстрах нічого подібного»***.

«Його величність запевнив нас, що не має бажання завоювати й приєднати до своєї держави Україну, але лише обновили цю державу в старій її конституції, щоби покласти бар'єр між Оттоманською державою і володіннями московського царя, сусідство з якими є приводом для великих і кривавих війн між Туреччиною і Московщиною»****.

Здатний політик і зручний дипломат, Орлик мусить рахуватись з загальним настроєм в Європі, котра після 20 років війни прагне миру,

* «Одним з останніх актів Людовика XIV було, таким чином, зробити султана вартовим і протектором козацької й польської свободи; завдяки впливам нашої дипломатії присутність османів в Європі стала для деяких християнських народів закладом спокою і гарантією незалежності» — міркування належать перу французького дипломата й публіциста Рейналя.

** Біля Андріанополя.

*** Таким чином, не тільки Дезайер [дивись вище] вважав договір з турками дуже корисним для України...

**** Ця аргументація є якраз ідеєю версальського кабінету.

повинен брати на увагу й антифранцузьку коаліцію, що бажала за всяку ціну замирення на півночі, й тому він декларує в маніфесті: «Ми не можемо дивитись холоднокровно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав у так багатьох випадках, ми, одначе, не будемо поступати з-за почуття помсти, але ми керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету. Ми заявляємо, що невинувні в людській крові, яка може пролитися, і щоби вказати, що ми не проти посередництва християнських володарів, у спеціальному артикулі нашого трактату з шведським королем ми говоримо, що коли з допомогою господа бога козацька нація буде обновлена в своїх правах, ми не відмовимось від посередництва безсторонніх держав для урегулювання границь й других труднощів, що можуть зустрінутись».

19 листопада Туреччина оголосила війну Московщині. Карл XII і Дезайер могли бути вдоволені. Мусили також в цей осінній день почути приближення врешті так довго бажаного часу повороту на Україну й козацькі послі, що мешкали в Пері. До цього почування мало приєднатись і справедливе задоволення, що їх діяльність в значній мірі спричинилась: також до останнього акту блискучої Порти. Вони добре виконали мандат свого гетьмана, й справедливо Шафіров та Шереметев, московські послі, писали до всіх послів в Константинополі, що «французький посол і козаки — головні винувники нової війни»*.

Дезайер, який не бажав робити шуму з своєї акції, виправдувався, що «подібні заяви (московських послів) є старий спосіб шкодити Франції». Проте Людовік XIV похвалив його діяльність. «Все, що,— писав де Торсі,— в сучасній кон'юктурі сприяє інтересам шведського короля, шкочить цісареві. Тому не може бути дороги, яку наша дипломатія не вживала б на сході, щоби зупинити триумф Австрії. Московський цар, якого дволичність й те, що він не додержує даного слова, всім відомі, зв'язався міцно з цісарем, й тому в наших інтересах піддержати також права козаків на Україні. Й про це ніколи не забувайте...».

Між тим приготування до війни продовжувалися. В Адріанополь прибули султан, шведський король, і 23 березня 1713 р. був викликаний і Дезайер. Новий великий візир Соліман-паша, старий друг Дезайера й України, прохав французького посла виготовити меморіал про сучасну міжнародну ситуацію в Європі. У відповіді своїй 30 березня Дезайер зазначив, що Петро піддержує в Польщі короля Августа, свого друга, щоби забезпечити собі союз з цісарем; колись настане день, як турки матимуть страшенну війну, коли вони нині ж не розірвуть згоди між цісарем і царем**. І ось для цього є лише одна дорога — вимагати від москалів евакуації Польщі й України. Після вже евакуації цих країн відповідно кон'юктурі Порти зможе вести акцію. Але ясно, що в загальних інтересах є реставрація Станіслава Лещинського в Польщі: він старий друг Порти, Швеції й Франції; відносно ж України буде справедливо її передати козакам на чолі з гетьманом Орликом, вірним союзником Порти й Швеції. Ці дві держави — Польща і Україна — будуть вже досить сильні, щоби затримувати москалів і перешкодити їм з'єднатись з цісарем. Мало того, треба ще вимагати від царя зруйнування твердинь, які він вибудував на Дону. Порти мусити бути переконана, що в разі, як вона зараз дасть підмогу шведському королеві й його союзникам, Франція, беручи це все на увагу, подвоїть давню дружбу, яка існує вже 200 років між нею і Портою Оттоманською.

На цей раз, як і пізніше, французька дипломатія, висловлюючись категорично за визволення України від москалів, нічого не каже, чи вона передбачає Україну в тісному союзі з Польщею, чи цілком неза-

* Такі ж реляції вони надіслали в Москву, і тоді й були вивезені в Сибір рідні емігрантів-мазепинців.

** В 1736 р. така війна дійсно почалася.

лежною, чи в союзі з Туреччиною. Воно і зрозуміле. Комбінація з Україною в цей час це була комбінація лише з запорозькою армією і частиною старшини на еміграції. Будувати щось вже дефінітивно [конкретно] на цих чинниках було важко. Проте дуже ясно тенденція меморіалу Дезайера. Україна для нього — це держава, яка мусить вийти в східний бар'єр, щоби перешкодити союзові царя з цісарем. Беручи під увагу тодішній стан речей, можна вважати, що в час складання меморіалу Дезайер уявляв собі Україну евентуально [зрештою] під протекторатом Порти.

Соліман-паша прихильно прийняв цей меморіал, і військові підготовки ішли своєю чергою, як знов стався сумний інцидент, що зруйнував весь дипломатичний успіх Дезайера. Причиною у цьому була вдача Карла XII. Великий візир запрохав короля до себе; гордий Карл відмовився першим піти, а Соліман-паша теж вперся. Даремно Дезайер надсилав свого драгомана¹⁶, а потім сам прибіг в Демотику, де жив Карл XII, щоби його перекопати. Нічого не допомогло. Король був невмолимий. Гордий візир був ображений, і він передав Дезайерові: «Порта все одно вирішила воювати з москалями, тільки віднині шведський король, щоби не мати претексту гніватися, не буде більш посвячений у справи війни». Але помилявся і великий візир. В сералі взяла верх партія, що бажала миру з Москвою і війни з Венецією. Чесний Соліман-паша, що хотів вдарити на Московщину, був усунений, і на його місце став Алі-паша, старий москвофіл. Це сталося 11 травня 1713 р. Вся праця Дезайера пропала, і 26 травня він повернувся в Константинополь. Дня 17 липня був підписаний проти протестів Карла XII і Орлика договір миру Порти з царем¹⁷.

Потрібно буде 23 роки, раніш чим Порта спочує московську небезпеку й знов кинеться в обійми Франції, Швеції, Польщі і козаків.

Через рік, 1 жовтня 1714, Карл XII врешті залишив територію Туреччини, а за ним потяглась і козацька старшина. Починалися дні еміграції...

II

Початок 20-х років XVIII століття не був сприятливий для відносин Орлика з Францією; Франція в цей час досить прихильно ставилась до Росії, її посол в Туреччині Бонак був посередником в конфлікті між Росією та Портою в перських справах¹⁸. В ті часи ворогами Петра були Англія, Голландія, Іспанія; Орлик, який пильно слідкував за європейськими подіями, знаходився в цей період у більш живих відносинах з лондонським кабінетом, завдяки якому, між іншим, він й отримав дозвіл переїхати з Серета до Салонік.

Одного дня в Салоніки прибула вістка, яка мала відіграти велику роль в житті гетьмана. Орлик довідався, що його старий друг, хресний батько його дітей, Станіслав Лещинський, що досі жив бідно в Ельзасі, став тестем французького короля Людовіка XVI, а Марія, дочка Станіслава — королевою Франції й Наварри. Далекозорому Орликові зразу стало видно, що рано чи пізно версальський кабінет мусить піддержати інтереси Станіслава в Польщі і в такому разі в Європі знов прийде до загального конфлікту, при яким українське питання зможе бути поставлене на міжнародний ґрунт. Й Орлик знов починає наближатись до Версаля, спершу при допомозі Станіслава. В ті часи утворилася Ганноверська коаліція (23/IX 1725), в склад якої ввійшли Франція, Голландія й Пруссія. Коаліція мала метою утримати в силі трактати в Утрехті¹⁹; Орлик вживає заходів, щоби зв'язатися з цією коаліцією, котра як не вороже, то, принаймні, не дуже прихильно придивлялась до зміцнення Москви. Однаково гетьман пильно слідкує за відносинами Москви з цісарем і в серпні 1726 нотує в своєму щоденнику повний текст російсько-австрійського союзного договору²⁰.

У гетьмана був старий приятель Блянк — колись французький

консул в Салоніках, а потім урядовець в Парижі. Старі приятельські, можна навіть сказати, інтимні відносини робили особу Блянка особливо відповідною для того, щоби через нього бути в курсі справ міжнародної політики.

2 серпня 1726 р. Орлик в листі до Блянка розвиває ідею, що його особа може бути дуже корисна для інтересів Ганноверської коаліції; знаходячись в постійному контакті з Україною, він може в слушний час викликати революцію й, таким чином, нанести удар Росії. Він певний, що «в європейському конфлікті Україна все матиме визначну роль. Нація козацька страшенно пригнічена російським урядом і чекає лиш хвилини, щоби скинути невиносиме ярмо, котре їй накинули. Особливо вона рішиться на повстання, маючи за собою допомогу запорозької армії, своїх співгромадян, котрих нині налічується до 60 000. Я в цій справі добре поінформований листами, котрі запорозька армія надсилає до мене через монахів з України, котрі проходять через Салоніки, направляючись на Афонську гору²¹. Як тільки на Україні зачнеться рух, запорожці потроються в кількості, й вони доб'ються вільності України, чого б це не коштувало».

Майже одночасно, 6 серпня, Орлик пише лист до Станіслава Лещинського в Шамбор біля Парижа, де вимагає, щоби король допоміг йому поставити українську справу в контакт з Ганноверською коаліцією. Він жадає «протекції для української нації й запорозької армії від всієї Ганноверської коаліції, що має таке гарне завдання, як установлення миру в Європі, а без спокою на Україні жодного миру не буде». Коли ж Ганноверська ліга не згодилась би на таку протекцію, Орлик прохає спеціально французького короля на міжнароднім конгресі, котрий має зібратися в Суасоні чи Камбре, зажадати внесення в загальний трактат пункту про евакуацію України москалями. «Король французький має видати спеціальний диплом в цій справі, яким бере під свою протекцію Україну й запорозьке військо; диплом цей має бути в такій формі, як це склав блаженної пам'яті шведський король Карл в Бендерах. Я опублікую сей диплом на козацькій мові по всій Україні».

При цьому Орлик пропонував і конкретний план щодо своєї особи. Корабель французький має взяти його в Салоніках і перевезти до Ліворно, звідки вже французький консул переправить його в Хотин; біля Хотина на Бозі завжди є передовий відділ запорожців в 1000 чоловік.

Ці два листи до Блянка й Станіслава Лещинського цілком ясно показують тодішні думки й плани гетьмана. Талановитий дипломат, може, найздібніший дипломат, якого Україна взагалі знала, він залишає на боці такі питання, з ким має Україна після визволення бути в дружбі, форму цієї дружби, що це дасть Франції й т. ін. Він зв'язує українське питання з міжнародною мораллю, яка не може припустити, щоби в ній панували насильники.

Але поза цими, я сказав би, міжнародними заходами, котрі викликалися таким урочистим фактом, як скликання міжнародного конгресу, Орлик добре знає, що всяка допомога заснована на інтересі. І він старається вказати цей інтерес й Ганноверській лізі, і Франції, і навіть Станіславу Лещинському, постійному кандидатові на трон у Варшаві. На ці інтереси він поки що вказує глухо, не обов'язуючись, бо не знає ще, як до них поставляться міжнародні чинники. Одно він зазначає ясно — антимосковський характер руху на Україні. З цього вже міжнародні чинники могли зробити свій висновок. Друге, чого гетьман вимагає невідступно, це міжнародної гарантії для України. Залишиться назавжди достойною поваги й пошани українського народу ця риса гетьмана в його акції. Це є квінтесенція його праці — ставити завжди українське питання на широкий міжнародний ґрунт. Навчений гірким досвідом всієї попередньої української історії, коли політичні комбінації з одною якоюсь державою не виправдували себе, Орлик завжди шукає міжнародної гарантії Європи. Згадавши про диплом Карла XII з

10 травня 1710 р., Орлик цим самим зазначив характер грамоти, котру прохав у французького короля. «Слідуючи по стопах наших славних попередників, королів Швеції, бажаємо постійно спасіння і вільності славної руської нації... І цим публічним дипломом ми декларуємо, що не покладемо зброї й не зробимо миру, поки гетьман і запорозька армія не звільняться від московського ярма і не реституються в старих вільностях і поки незайманість їх території не буде певно гарантована майбутнім мировим трактатом».

Ось який був характер шведського диплома...

Станіслав Лещинський не обманув очікувань свого старого друга; він інтервенював [тут: виступив на захист інтересів Орлика] у Версалі, і звідси були надіслані до французького посла в Царгороді інструкції, спочатку дуже обережні, як потім Орлик жалкувався Станіславові Лещинському. Анрезель, посол в Царгороді, спішить увійти в контакт з гетьманом і 27 жовтня 1726 р. пише йому листа, де жалкує, що досі не мав нагоди ввійти в контакт з такою славною особою, але сподівається нині це виправити... «Англійський і французький двори дуже серйозно поставились до Вашої справи». «Всі ганноверські союзники, — писав Станіслав, — з свого боку абсолютно розуміють великі користі, які Ваша славна особа може принести справі, спільній для них всіх».

І, дійсно, французький і англійський послы в Царгороді дістали від своїх урядів розпорядження про грошову допомогу Орликові, яка й була йому дана. Окрім того, й Порта завдяки представленням цих дипломатів збільшила субсидію, якою користувався Орлик в Салоніках.

Французький посол в Гаазі інтервенював перед станами, вказуючи, що революція, яку Орлик зможе підняти на Україні, буде дуже корисна для всіх союзників, бо вона спричиниться до знесення Московщини, союзника царя, котрий є ворогом всіх трьох держав (Англії, Франції і Голландії).

Між тим конгрес в Суасоні приближався, й Орлик, не маючи змоги (мабуть, по підозрінням Порти) самому прибути на конгрес, — «А як це було потрібно!» — пише він, — звертається на всі сторони, мобілізуючи своїх прихильників.

Допомога Франції, Англії, Швеції була йому обіцяна. Головний його дипломатичний захисник в Парижі — це сам Станіслав Лещинський, далі йде голштинський посол граф Бассевиц, представник голштинського князя Карла Фрідріха, який дуже любив Орлика; свояк Карла XII, одружений з дочкою царя Петра — Анною, Карл Фрідріх мав велике слово на берегах Невы.

Дипломатичний вигляд справи Орлика був досить непевний. Війни з Росією не було, та взагалі цей конгрес не був конгресом після війни, а одним з тих конгресів, котрі час від часу Європа, втомлена війнами, збирає, думаючи знайти якийсь *modus vivendi* [спосіб життя], котрий припинив би хоч на деякий час пролив крові. Коли прийняти ще під увагу, що одним з дипломатичних чинників, на який Орлик сподівався, був родич московського царя, то зрозумієш, наскільки утруднена була акція гетьмана.

В ноті, яку Орлик надіслав до численних достойників конгресу, він вимагає перше всього реституції Переяславського договору 1654 р. «Обіцяв цар (Петро) подібно своїм попередникам протекцію козацькій нації», бо «козацька нація після низки побід над поляками, побідниця, тріумфуюча й могутня, добровільно пішла під московську протекцію спільно з своєю великою країною по обох боках Дніпра; зроблений був, одначе, трактат про непорушення законів і вільностей козацьких, який був санкціонований клятвою Олексія Михайловича за себе і за його наступників; і син його, Петро, не тільки обнявши престол, але і після полтавської баталії в 1709 р. негайно публічною грамотою підтвердив це все...». Найважлише жадання гетьмана — реституція Пере-

яславського трактату з боку московського царя — має бути підперта союзними державами: «Нехай повноважні представники царя підтвердять на Суасонськiм конгресі реституцію давньої свободи козацької».

Отже, знов ми бачимо це бажання міжнародного контролю над українським питанням. Тільки через такий шлях гетьман сподівався повної незалежності України. І вважав це він настільки потрібним й важким, що, не дивлячись на поміркований тон його вимог, з огляду на тодішній стан міжнародної ситуації, Орлик ставить ясно це питання про міжнародну гарантію.

Що Переяславський договір був лише етапом в планах Орлика, се видно з сього, що в тій же ноті він гостро критикує поведження москалів на Україні, при чому він освітлює це питання теж з точки міжнародного права — гніту одного народу другим. «Весь козацький народ притиснений жахливим московським ярмом» — ось провідний мотив ноти. Настоюючи на добровільному характері українсько-московського союзу 1654 р., Орлик підкреслює, що, не дивлячись на обіцяну протекцію всій Україні, Москва в Андрусові уступила правобічну Україну полякам. А тепер «наперекір заключеного договору москалі ввели в Україну величезні свої війська й розложили їх по містах і селах задля жорстокого пригнічення народу... Щодо генеральної старшини й полковників, то одних москалі низьким способом скарали на горло, других заслали на вигнання й на їх місце поставили москалів, молдаван, сербів»; «30 тисяч козаків,— продовжує Орлик свою жалобу,— були надіслані на будівання Ладозького каналу й в Персію, де їх годували борошном, змішаним з каменюками. Колись квітуча Україна нині мертва, ніби ураган пройшов по ній, населення в жаху біжить в Січ».

Апостола²² Орлик не вважає законно обраним гетьманом, а посадженим москалями, та й не козак він, а «*Moldavus obscurissimo loco natus*» [«молдаванин вкрай темного походження»]. А поводить ся він, щоби угодити москалям, так на Україні, що навіть камінь торкнувся би від його знущання над населенням.

Конгрес в Суасоні тягнувся майже два роки й до нічого конкретного не довів. Вже через два роки знов в Європі почалася війна. Тому, що протоколів у повнім значенні цього слова з конгресу не залишилося, важко установити, чи українське питання було поставлене на пленарному засіданні. Але з листувань Орлика з різними достойниками конгресу та з документів французького архіву ми маємо живий образ української справи на зеленому полі дипломатичної конференції 200 років тому назад. Кардинал Флері, голова французького уряду, Лорд Стангоп, англійський делегат, барон Гослінга, голландський делегат, князь Бурнонвіль, іспанський делегат, були тими особами, хто вів поза засіданнями конференції розмови з російським делегатом Олександром Головкіним при посередництві шведського посла барона Гедди і голштинського графа Бассевіца. Точного змісту цих розмов документів не заховали, але одне ми знаємо — всі дипломати запевняли Головкіна, що «справа гетьмана Орлика є справедлива й що в інтересах всієї Європи негайне полагодження її».

Головкін дуже холодно віднісся до цих демаршів і зразу же, в грудні 1728 р., відповів Флері, що його уряд не може припустити дискусії української справи на конгресі, що на Україні тепер повний спокій, що російський уряд настільки прихильно ставиться до козацької нації, що навіть наперекір постанові покійного царя знов дозволив обрати гетьмана. «Чого ж,— питав Головкін,— турбуватись європейським володарям?» А щодо гетьмана Орлика, то він є, за словами Головкіна, бунтар і спільник Мазепи, але, не дивлячись на це, російський уряд готовий дати йому амністію, як він віднині лояльно буде ставитись до уряду.

Вражені такою відповіддю, дипломати, певно, більше не настою-

вали, а Флері через свого посла в Царгороді повідомив Орлика про його справу; зі слів кардинала Флері, Гедда писав до Орлика й радив йому покористуватися амністією, певний, що завдяки голштинському князеві її можна буде дістати.

Гетьман в ці часи вів й другим шляхом переговори з російським урядом про реституцію Переяславського договору, але вони, як він потім запевняв, завдяки Меншикову не довели ні до чого, й у відповіді до французького посла в Туреччині на лист Флері він гірко пише: «Московські міністри з непам'ятних часів були найбільше підозрілі у всьому світі, від яких не треба чекати ні доброї волі, ні правди...».

А проте високе значення має ця спроба Орлика поставити українське питання на міжнародному конгресі. Це було в перший і в останній раз до третього періоду будування української держави, коли міжнародний ареопаг мав змогу ознайомитись з правовим характером українсько-московських відношень, з режимом терору на Україні, з бажаннями й вимогами України. Конгрес добре розумів, що Орлик, а не Апостол, є виразником українських змагань, й тому кардинал Флері й пише, що справа Орлика є справедлива. Але двісті років назад груба сила була таким же пануючим фактором, як і в наш вік, і конгрес нічого конкретного не зробив та й не міг зробити для «козацької нації». Як не вважати той факт, що завдяки тому, що Європа цікавилась українською справою, московський уряд дійсно повинен був зм'якшити режим на Україні і дозволити обрати гетьмана. Наша історіографія завдяки тому, що навіть російські архівні матеріали за ці часи ще не опубліковані, не кажучи вже про закордонні, не звернула досить уваги на цей зв'язок між полегшенням режиму на Україні й тим, що українська справа цікавила Європу. Російський історик і дослідник міжнародного права професор Нольде у своїй розправі про українсько-московські відносини відмічає цей факт, що завдяки деяким зовнішнім обставинам при Петрі II був змінений режим на Україні, але, не маючи під рукою архівних матеріалів, не задає собі питання, в чому, властиво, полягали ці обставини.

І в цьому знов була заслуга гетьмана Орлика. Якби вся дипломатична акція Орлика виявилася лише в одному цьому факті поставлення української справи на конгресі в Суасоні, то за це одне українська державна ідея повинна лічити його найбільш здібним, найбільш певним паладином, яких вона мала після пам'ятного дня 6 серпня 1657 року, коли великий Богдан відійшов у вічність...

III

28 травня 1729 р. новий французький посол в Царгороді маркіз де Віленев* писав до міністра закордонних справ Шовелена**: «...Англійський посол був у мене і вів розмову про генерала Орлика, але таким таємним способом, що маю переконання, ніби він щось ховає. Посол передавав мені лише, що П. Орлик командував корпусом козаків під час гетьманування Мазепи. Нині він знаходиться в Салоніках, де турки тримають його за вимогами москалів. Він має від Порти на день п'ять піастрів на своє утримання. Тому що я не знайшов нікого в Царгороді, хто був би у зносинах з Орликом, я повинен був написати

* Жан-Франсуа де Тур де Віленев, посол до 1741 р., місія якого в Туреччині була, за словами німецького історика Гаммера, найбільш блискучою й успішною у відносинах Франції з Портою на протязі 300 років. Поборював московську політику і проводив ідею союзу Порти, Швеції, Польщі й України. При його посередництві був заключений Белградський мир в 1741 р., що закінчив російсько-австрійсько-турецьку війну. Відрізнявся високою чесністю і непідкупністю, в ті часи досить рідкою між дипломатами. Помер в 1752 р. в Марселі.

** Шовелен Жермен-Луї (1685—I/IV. 1762). З 1727 р.— державний секретар закордонних справ. Був сторонником активної політики й тому усунений в 1737 р. кардиналом Флері.

одному французькому купцеві в Салоніках*, котрого я знаю як серйозну людину, щоби він зібрав інформації про характер Орлика, як він живе, й особи, з якими він у зносинах».

І ось за кілька днів до гетьмана явився один французький купець, котрий заявив йому, що, довідавшись, яка важна особа перебуває в Салоніках, він вважає своїм обов'язком засвідчити йому своє поважання. Гетьман, радий всякій новій людині, прийняв купця дуже чемно. Під час візиту купець сказав гетьманові, що, по його відомостях, з приводу особи Орлика багато людей передавали французькому послу-ві приємні речі. На це, між іншим, продовжував купець, Віленев відповів, що він персонально не знає Орлика, але ще в Парижі чув добре про нього. Він, посол, лише трохи здивований, що, прибувши в Царгород, він не отримав листа з привітанням від Орлика — хоч всі закордонці на Леванті²³, особливо ті, що не мали своїх представників при Порті, згідно з старими капітуляціями підпадали під протекцію французького посла**.

З свого боку, Віленев писав у Версаль, що він входить у контакт з Орликом дуже обережно, щоби якимось царський й цісарський послі не довідались про те. Тому він не хоче надсилати якогось француза з Царгорода, щоби не викликати підозріння, хоч гетьман, можливо, буде вважати себе ображеним такою манерою.

Так воно і сталося. Орлик був людиною з високо розвитим почуттям гідності. Він вважав себе «вибраним шефом вільної нації», зрозумів зараз же характер візиту до нього салонікського купця, він нічого не відповів йому конкретно і також не спішив з листом до Віленева. Тому французький посол 25 червня 1729 р. з огірченням писав до Шовелена: «Візит купця не зробив великого враження на генерала Орлика, але я все ж сподіваюсь, що це підштовхне Орлика написати мені».

Гордий амбасадор на цей раз помилився, він зустрів таку ж горду людину. Минули дні, тижні, місяці, листа від Орлика не було. А з Версаля приходили інструкції неодмінно ввійти в контакт з гетьманом. Орлик, що мав безпосереднє листування з Станіславом Лещинським, знав про ці інструкції й тому особливо не турбувався з відповіддю до Віленева. Невідомо, як довго це обостороннє мовчання продовжувалось би, але на цей раз Віленеву допоміг випадок. Станіслав переслав через нього вина в подарунок Орликові, й Віленев поспішив 5 жовтня написати гетьманові, що має для нього пакунок і користується також нагодою запропонувати Орликові свої услуги в Туреччині й запевнити його про свою відданість.

13 жовтня гетьман з видимим задоволенням нотував в своєму щоденнику: «Врешті дістав листа від французького посла п. Віленева». Тільки 24 жовтня Орлик написав докладного листа до Віленева. Почавши з вибачення, що довго не писав із-за «хворості», гетьман поздоровляє Віленева з його новою посадою, до якої, він певний, Віленев має всі необхідні дані, велику бистрість, солідний дар судження, розумну обережність. Дальше Орлик переходить до описання свого сумного життя в Салоніках, «цім Вавілоні» для нього, куди він засланий Портою без жодних причин, і протестує проти свого інтернування, котре противне міжнародному праву. Але не стільки пригнічує гетьмана його персональна доля, як «доля сумна мого народу й армії запорозької, де російський двір, користуючись моєю відсутністю, вживає всі

* Французи грали в 17 і 18 в. велику роль в Салоніках. До 1719 р., наприклад, й інші нації могли надсилати кораблі в Салоніки лише під французьким протекторатом.

** Капітуляціями називаються договори, складені між європейською державою і Туреччиною в справі різних привілеїв для підданців цієї держави. Перша, що добилася таких капітуляцій, була Франція — ще в XVI в., з часів Франциска I. До 18 віку вона одна мала такі капітуляції. З заяви Віленева видно, між іншим, що він не дивився на Орлика, як на російського підданця, бо останні мали вже тоді протекцію свого посла.

зусилля, щоби повернути запорожців під свою владу. Не дивлячись на це, запорозьке військо збільшується кількістю і доходить нині до 100 тисяч, бо весь народ, роздратований москалями, вся козацька нація чекає лише хвилини, щоби повстати проти тиранського ярма москалів». І гетьман прохає Віленева вплинути на Порту, щоби вона йому дозволила приблизитись до України, властиво в Запоріжжя, де він збере вірних йому козаків й, таким чином, зможе послужити інтересам аліантів [союзників], якби його справи, котрі трактуються на конгресі, не довели до жодного висліду.

Віленев був дуже вдоволений, отримавши, врешті, листа від Орлика, сповістив про це Шовелена, і від цього часу він входить у постійні зносини з Орликом. Європейська ситуація швидко мала дати конкретний характер цим відносинам.

Старий польський король Август, реституйований на троні багнетами царя Петра, вмирав й навколо саксонської палати готувалася вже велика боротьба між майбутніми кандидатами на спадщину Ягеллонів. Як і 40 років назад, були дві головні партії: російсько-царська, для якої провідною лінією залишалась інструкція Петра до свого посла Аннікітіна в 1697 р. «вжити всіх заходів, щоби не був обраний принц з бурбонської Франції», і французька партія, котра й на Віслі боролася проти того ж австрійського дому. На цей раз версальський кабінет підтримував кандидатуру Станіслава Лещинського, що був вже раз польським королем і який після Полтави втратив свій трон. Станіслав жив в Шамборі на Луарі. Шовелен був виразником всієї тодішньої французької опінії [точки зору], коли писав: «Наш король одружений лише з звичайною панночкою і треба було б, щоби королева наша була дочкою справжнього короля на троні». Ця заява не була тільки якимсь вередливим бажанням короля Людовіка XV і його оточення. Вона виходила з державних інтересів Франції, й пізніше, під час конфлікту, прусський король Фрідріх Вільгельм мав повну рацію казати: «Всі французи готові жертвувати своєю кров'ю та грішми, аби їх король не залишив свого тєстя». Ось чому вже в 1728 р., себто за п'ять років до смерті короля Августа, Монті, новий французький посол в Польщі, отримав інструкцію: «Зробити все, щоби при новій кон'юктурі король Станіслав мав перевагу над іншими кандидатами».

Ситуація ж європейська була досить прихильна для Франції. Англія, якою кермував мирний Вальполь, була в добрих відносинах з версальським кабінетом і, навпаки, косо дивилася на збільшення Росії. Іспанія, яка мала французьку династію, була у формальнім союзі з Францією. В Італії Франція мала також союзника в особі савойського дому. Проти цєсаря Франція мала цілий ряд німецьких князівств; Пруссія, в інтересах якої ніяк не було, щоби саксонський князь укріпився на польськїм троні, теж піддержував Францію й Станіслава.

Але вже задалегідь можна було сказати, що, не дивлячись на успіхи, які мала одержати Франція в Німеччині і в цїсарських володіннях Італії, доля війни за польську спадщину вирішиться перед Варшавою. Що могло затримати рейд 50000 московської кавалерії на Варшаву? Швеція після Ніштадтського миру²⁴ була знесилена, цїсар у союзі з Росією. Пруссія, хоч і не бажала бачити саксонського князя польським королем, з другого боку, мала сама апетит на польські землі, та взагалі «король-сержант» Фрідріх-Вільгельм не бажав втручатись у війну.

Залишилася Туреччина — одна лише держава, яка завдяки тому, що межувала з Польщею, була ніби призначена відіграти відносно Польщі роль протектора від хижакських намірів Росії. Це не була сучасна мала держава, а імперія, яка ще піввіку назад загрожувала одночасно Відню й Києву. Вже минулося 20 років після Прутського трак-

тату, де була клаузула²⁵ про невтручання Росії в польські і козацькі справи. Ця клаузула була так загально зредагована, що все давала можливість Порті сказати своє слово в польсько-російських відносинах.

Ми вже бачили вище, яке велике значення надавала французька дипломатія цій клаузулі, завдяки якій вона бажала зробити з Порти протектора Польщі й козаків проти московської експансії. Настрій турків до москалів в цей час був такий, що Веленев писав до Монті 11 травня 1731 р.: «Кожний турок при самім вже народженні дізнається, що повинен ненавидіти німців і москалів — й до цього зводиться тут вся політична «система». Французькій дипломатії тільки й залишилося нагадати диванові цей артикул Прутського договору, зробити відповідні для Порти висновки і почекати наслідків.

(Далі буде)

ПРИМІТКИ

¹ Рамбо Альфред (1842—1905) — французький історик, автор численних праць з історії міжнародних відносин і політичної історії Росії та Франції.

² Лешинський Станіслав (1677—1766 рр.) — союзник Карла XII, проголошений польським королем під час окупації шведами Польщі (1704 р.). Не був підтриманий значною частиною шляхти, що залишилася вірно скинутому Августу II (див. прим. 8) і стала на шлях збройної боротьби за реставрацію його влади. Прихильників Августа II активно субсидював Петро I. Після поразки військ Карла XII під Полтавою Станіслав Лешинський знайшов притулок у Франції, при дворі Людовика XIV.

³ Йосиф I (1678—1711) — імператор «Священної Римської імперії» у 1705—1711 рр.

⁴ Войнаровський Андрій (бл. 1680 — бл. 1740) — соратник гетьмана І. Мазепи, його племінник. Після краху Мазепи жив у Туреччині.

⁵ Гордієнко Кость (пом. 1733) — кошовий отаман Запорозької Січі. У 1709 р. — союзник І. Мазепи і Карла XII. Після Полтавської битви забезпечив їх переправу через Дніпро біля Переволочни. У 1710—1711 рр. підтримував П. Орлика.

⁶ Серай, сераль — палац турецького султана.

⁷ Сераскир — військовий міністр у Туреччині.

⁸ Диван — дорадчий орган, що складався з вищих сановників та міністрів.

⁹ Прутська кампанія — похід російських військ у Молдавію (1711 р.). На Пруті, біля Ясс 44-тисячна російська армія була оточена турецько-татарськими військами, що майже втричі переважали її своєю чисельністю. Російська сторона була змушена піти на укладання мирного трактату (12 липня 1711 р.), згідно з яким Туреччині повертався Азов, що відійшов до Росії за Константинопольським договором 1700 р. Крім того, російський уряд зобов'язався зруйнувати новозбудовані міста Таганрог, Кам'яний Затон і Новобородицьку фортецю, а також припинити втручання у справи Польщі.

¹⁰ Август II (1660—1733 рр.) — саксонський курфюрст; одночасно з 1697 р. — польський король. Активний учасник Північної війни (1700—1721 рр.). Під тиском Карла XII позбавлений влади у 1704 р. На польський престол повернувся в 1709 р.

¹¹ Пера — передмістя Константинополя.

¹² Гарач (харач, харадж) — подушний податок.

¹³ В мусульманському календарі літочислення ведеться від ротку т. зв. гіджри — переселення пророка Мухаммеда з Мекки в Ясриб (вересень 622 р.).

¹⁴ Ференц П. Ракоці (1676—1735 рр.) — керівник визвольної війни угорського народу (1703—1711 рр.), спрямованої проти Габсбургів. З 1711 р. перебував в еміграції.

¹⁵ Бендерські пакти, бендерська конституція — хартія, складена за активною участю П. Орлика й оголошена у Бендерах з нагоди його обрання гетьманом (квітень 1710 р.). Була затверджена Карлом XII. У документі окреслені основи устрою України як незалежної держави. Зокрема, передбачалося обмеження влади гетьмана і введення елементів парламентарного правління у вигляді періодичних зборів військової ради за участю як генеральної старшини та полковників, так і депутатів від полків і запорозького козацтва. Докладніше про це див.: Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика // Уч. зап-ки Ін-та історії Російської асоціації науч.-исслед. ин-тов обществ. наук. — М., 1929. — Вып. 4.

¹⁶ Драгоман — офіційний перекладач при дипломатичних представництвах на Сході.

¹⁷ В основу мирного договору, укладеного в Адріанополі, був покладений Прутський трактат (див. прим. 7). Додатково передбачалося виведення російських військ з Правобережної України.

¹⁸ Інтереси Росії й Туреччини зіткнулися в Персії (Ірані) на початку 20-х рр.

XVIII ст., коли в результаті російсько-іранської війни 1722—1723 рр. до Росії відійшло західне й південне узбережжя Каспійського моря. Загроза російсько-турецького конфлікту була ліквідована підписанням угоди в Константинополі (червень 1724 р.), за якою були розмежовані володіння Туреччини і Росії у цьому регіоні.

¹⁹ Утрехтські трактати — ряд двосторонніх мирних угод, укладених в 1713 р., які разом з Раштатським мирним договором (1714 р.) поклали кінець війні за іспанську спадщину (1701—1714 рр.).

²⁰ Російсько-австрійський союзний договір, укладений у 1726 р., був продиктований спільністю інтересів цих двох держав на міжнародній арені: зовнішньополітичні успіхи Росії у першій чверті XVIII ст. призвели до значного погіршення її відносин з Францією й Англією, що від 1725 р. були членами Ганноверської коаліції, спрямованої проти Австрії. Позиції Австрії і Росії збігалися й у відношенні Польщі й Туреччини. За умовами договору Росія приєдналася до Віденського союзу між Австрією та Іспанією і гарантувала Прагматичну санкцію імператора «Священної Римської імперії», Карла VI Габсбурга. В свою чергу, Австрія приєдналася до Ніштадського мирного договору (див. прим. 19) і стала гарантом європейських кордонів Росії.

²¹ Афон — гора на Халкідонському півострові (Греція), визначний осередок чернецтва. Між православними монастирями на Афоні і Східною Європою існували тісні релігійно-культурні зв'язки.

²² Апостол Данило (1654—1734 рр.) — миргородський полковник (1693—1727 рр.), виступав за ліквідацію Малоросійської колегії (1722—1727 рр.). У жовтні 1727 р. обраний гетьманом Лівобережної України.

²³ Левант — історична назва країн Близького Сходу і східного узбережжя Середземного моря.

²⁴ Ніштадтський мирний договір (1721 р.) — угода між Росією і Швецією, укладенням якої закінчилася Північна війна (1700—1721 рр.). За умовами договору до Росії відійшло Балтійське узбережжя від Виборга до Риги, тобто частина Карелії, Естляндії, Лівонія, Інгерманландія та острови Езель, Даго і Мен. До складу Швеції була повернута Фінляндія.

²⁵ Клаузула — пункт договору.

Драматична сторінка історії чекістського підпілля в Києві (1941—1942 рр.)*

Стенограма бесіди з М. І. Груздовою
в УШПР 6 травня 1943 р. *

Відверто кажучи, я себе почувала не зовсім упевнено. Проте треба було робити вигляд, що я зовсім спокійна і прийшла дізнатися про свого чоловіка. Німець у польовому гестапо, який чудово володів російською мовою, поцікавився у мене, з якої нагоди я прийшла. Він одразу поставив запитання, звідки я знаю, що мій чоловік тут. Я йому розповіла, що у них сидів хлопчик, якого випустили, і він, очевидно, на прохання Кондратюка прийшов до мене і повідомив про нього. Німець здивувався: «Як це так? Ви його дружина, а він нам говорив, що у нього нема дружини». Я одразу, не розгубившись, відповіла: «Я не відступлюсь, поки мені не дадуть очну ставку. Якщо він заявить мені, що відмовляється від своєї дружини, тоді інша справа». Одним словом, я звела все це до жарту. Німець дивиться на мене і, нарешті, говорить: «Ви знаєте, я Вас десь бачив». У мене теж промайнула думка, що я цього чоловіка десь зустрічала. Але де я могла його зустріти? У Німеччині я ж не була. Проте, як потім з'ясувалося, цей німець — заступник начальника польового гестапо — працював спокійнісінько у Москві з 1918 р., причому був комуністом з того ж року. Він працював начальником главку чи по харчуванню, чи по якійсь іншій галузі. В Київ він приїжджав на нараду, яка проходила в торговій академії. Я якраз була присутньою на цій нараді і, очевидно, його там і бачила. Я, звичайно, йому всього цього не нагадувала, але про себе точно встанила, що я його знаю.

В польовому гестапо мені влаштували буквально допит, причому дійшли до того, що навіть запитали, яка білизна була у Кондратюка. Коли Кондратюк виходив з Києва, то ми розробили весь його маршрут, і тому мені було легше дати відповіді на всі запитання. Я розповіла їм й про його білизну та речі.

Як з'ясувалося, Іван Данилович зробив одну велику помилку. Він мав при собі десять золотих десяток і близько 10 тисяч карбованців, і в гестапо до нього причепилися: де він дістав стільки грошей. Перед тим, як Іван Данилович мав йти, він продав золотий годинник. Коли у мене запитали, де мій чоловік дістав стільки грошей, то я сказала, що ми продавали речі, продали все, що у нас було. І коли я назвала годинник, який ми продали, то німці себе виказали. Вони одразу сказали — так, так, він теж говорив, що продав годинника. Врешті-решт, вони мені повністю повірили. Я сказала, що золото залишилося ще від його батька, який жив добре і Радянській владі не вдалося забрати це золото. Я їм сказала, що наша єдина цінність — це десять золотих десяток.

Заступник начальника польового гестапо мені сказав: «Ви знаєте, на Кондратюка є ціла справа. Його звинувачують у тому, що він хотів перейти на бік радянської влади й матеріали про це вже переслали з Березані». Я почала заперечувати, доводити, що він не міг перейти до радянської влади, що він про це ніколи не думав, що я жін-

* Продовження. Початок див.: № 5, 1991 р.

ка репресованого тощо. Коли я йшла в табір, то використала всіх своїх знайомих, звичайно, не зв'язаних з нашою організацією, і принесла туди таку характеристику, що Іван Данилович Кондратюк є моїм чоловіком, що його батько розстріляний органами НКВС, мати померла, що він тривалий час переслідувався і залишився у Києві з великими труднощами, оскільки органи хотіли його вивезти. Характеристика була за підписом чотирьох чоловік. Характеристика виявилася найважливішим і основним документом. Коли в гестапо прочитали цю характеристику, то зовсім інакше стали зі мною розмовляти. Я вже говорила, що багато з них чудово володіли російською мовою, що мені дуже допомогло.

У польовому гестапо до мене почали наче навіть непогано ставитися, а заступник начальника почав навіть показувати фотокартки своєї дружини та дітей. Я йому теж сказала, що у мене є син, і на цю тему у нас зав'язалася розмова.

Все ж я вперто домагалася побачення. Вони ні в якому разі не погоджувалися на моє побачення з чоловіком. Я буквально принижувалася перед ними, мало не на колінах просила, розпитувала їм про свою гірку долю, що один чоловік репресований Радянською владою, а цей потрапив у таку халепу. Мені не соромно було принижуватися перед ними, оскільки я знала, що мені треба домогтися свого.

Шеф мені сказав: «Якби Ви прийшли вчора, можливо, ми навіть випустили б Вашого чоловіка. Але оскільки ми вже передали до наступної інстанції польового гестапо всі його документи і сьогодні його самого повинні переправити, то ми не маємо права його звільнити і надавати Вам побачення з ним». Я дізналася у них, де знаходиться друга інстанція — в Дарниці-волокно, приблизно за сім кілометрів від табору, в якому перебував Кудря. Шеф мені сказав: «Очевидно, всі документи Вашого чоловіка вже надіслані до Києва. Якби вони не були надіслані до Києва, то ми б їх запитали». Я почала просити: «Доручіть мені, піду і дізнаюся, чи переслали документи. Якщо переслали, то я не буду мати претензії, але якщо не переслали, то їх же можна запитати знову». Шеф довго не погоджувався, проте, нарешті, сам надрукував мені на машинці відношення до другої інстанції, закрив пакет і послав мене з ним. Я пішла туди, прийшла пізно, довелося заночувати в одній жіночій, а рано-вранці пішла в гестапо і віддала цей пакет. Вони почали шукати документи і знайшли їх в одній з тек. Я в цій тек побачила не тільки документи Кудрі, а й довідку Дудкіна, підписану мною. Всі документи Івана Даниловича вони віддали, а документи Дудкіна залишилися. Справа в тому, що я про Дудкіна нічого не говорила, бо в нас була така домовленість, що у випадку чогонебудь — я його не знаю. Легенда була така, що Іван Данилович зустрів Дудкіна по дорозі, а до цього вони ніколи не зустрічалися й не були знайомі.

Вони мені видали документи, і шеф цього польового гестапо запропонував мені навіть легкову машину, щоб відвезти в табір. Я одразу поїхала, і не промайнуло й півгодини, як з'явився Іван Данилович. Він був у жахливому вигляді, брудний, з великою бородою. У таборі називали його лікарем, оскільки з довідки було видно, що він навчався у медінституті. Побачивши мене, Іван Данилович звернувся до начальства і попросив дозволу привітатися з дружиною. Вони побачили, що я дійсно його дружина. Шеф звернувся до Івана Даниловича з такими словами: «Ось бачите, яка у Вас хороша дружина, як вона про Вас піклувалася. Ви б довго ще сиділи. Звичайно, Ваша справа з'ясувалася б, Вас би звільнили, але Вам все ж довелося б посидіти, а в нас умови не зовсім хороші. А ось, якби Ви потрапили в органи НКВС, Вас одразу розстріляли б». І тут же він звернувся до мене: «Ви не чули таких розмов, що Харків зайняли червоні?». Я відповіла: «Ні, що Ви?». Між іншим, тоді посилено повзли чутки, що Харків вже у червоних. Йому

сподобалася моя відповідь, і він сказав: «Ви пояснюйте всім, що цього не може бути». Це було в минулому році*, у другій половині квітня.

Коли почали видавати речі Івана Даниловича, то йому сказали, що гроші повернуть, а золото — ні, що це золото під час війни піде на користь Німеччини. Кудря мовчав, а я сказала: «Звичайно, якщо Ви так вважаєте, то нехай буде по-Вашому, але я повинна Вам сказати, що ми дуже постраждали. Наш будинок згорів, і в ньому згоріло все, що було у нас. Залишилося тільки це золото». Шеф думав, думав і говорить: «Ви не пам'ятаєте, чи був опублікований наказ у газетах про здавання золота?». Я сказала, що не був. Він знову звернувся до мене і сказав: «Я повертаю це золото не Кондратюку, а Вам. Напишіть розписку, що при першому ж оголошенні в газетах про здавання золота Ви його здасте». Я, звичайно, охоче погодилася дати таку розписку. Кондратюк також сказав, що він може написати таку розписку.

Нам повернули буквально все. Шеф залишив собі тільки атлас, який йому дуже сподобався, і книгу з українськими народними піснями. Ідучи, Кондратюк запропонував кожному по золотій десятці. Та їм, очевидно, було соромно брати і вони відмовилися.

Я вийшла з табору з Кондратюком. У мене була своя перепустка, а йому видали перепустку на місці. Ми повернулися до Києва й одразу ж почали посилено робити все, щоб визволити Дудкіна. Ми послали в табір Женю Бремер, причому вона пішла як німкеня, у якої були оформлені всі документи. Вона пішла шукати Дудкіна не в той табір, де я була, а відразу туди, куди я ходила за документами. Треба сказати, що Дудкін потрапив у надто неприємну халепу. Оскільки з цього табору його вже раз водили на розстріл, і він утік, то йому Іван Данилович, коли був разом з ним, порадив, щоб він перев'язав обличчя — нібито у нього флюс. Таким чином, коли його викликали на допит, то не впізнали. І це його врятувало. Дудкіна перевели у польове гестапо. Женя Бремер зуміла його виручити.

Ми ж дуже нервували, ходили навіть до Дарницького мосту, щоб зустріти Дудкіна та Женю. І коли ми їх побачили, то це була для нас справжня велика радість. Дудкін приніс з собою всі документи, у тому числі й довідку, підписану мною. Ми його направили на іншу квартиру, і на цьому благополучно закінчилася вся історія арешту Івана Даниловича і Дудкіна.

Кудря залишився в Києві і продовжував свою роботу. Та незабаром на нас звалилася нова неприємність. Справа в тому, що погано стало з документами. Німці всім працюючим видавали «робочі картки», на яких ставили штамп, і по ньому було відомо, кого належало відправляти до Німеччини, а кому можна було залишатися у Києві. Кудря зв'язався з підпільною подільською групою, яка мала ці «робочі картки». Проте вони були заповнені, і слід було вибавити прізвище, ім'я, по-батькові та заповнити їх своїми. Суміші, щоб це зробити, у нас не було. І тут Рая Окипна познайомила Івана Даниловича з однією своєю новою знайомою, яка працювала і працює завідуючою хімічною лабораторією клініки, що знаходиться на Трьохсвятительській вулиці. Івана Даниловича дуже зацікавило таке знайомство, оскільки ми вкрай потребували відповідні хімічні сполуки. Він познайомився з цією жінкою, причому видав себе за жениха Раї. Він почав бувати в будинку у Нати (так її звали), коротше кажучи, «опрацьовував», тобто вербував її. Ця особа вважала себе винятково хороше настроєною щодо Радянської влади і погано — щодо німців, хоча вона перший раз була замужем за німцем, який був репресований Радянською владою. Вона вийшла вдруге заміж, і, як ми з'ясували, німці посадили її чоловіка. Проте вона це приховувала. Ната всіляко намагалася показати своє прихильне ставлення до Івана Даниловича. Я весь час дивувалася, як

* Мається на увазі 1942 р.

всілякі такі зізнання цієї жінки не викликали підозри в Івана Даниловича. Пізніше вона почала говорити, що її сестра зв'язана з підпільною організацією, проводить антифашистську діяльність. З Іваном Даниловичем у мене з цього приводу були жакливі розбіжності і сутички. Хотя я цю жінку ніколи не бачила, відчуття говорили мені, що вона не чиста. Він мене лаяв, говорив, що я нічого не розумію, що це не моя справа, аж до такого, що навіть загрожував перестати мені про все це розповідати.

Прізвища цієї жінки я не знаю*. Живе вона на вулиці Кірова, у будинку № 45. Моя мати носила до неї на квартиру друкарську машинку, яка мала несправності, і Ната обіцяла запросити знайомого механіка для ремонту машинки.

Продовжувалося це знайомство не більше місяця. Ната обіцяла дати сполуку для вибавлення прізвищ з «робочих карток». Коротше кажучи, Іван Данилович залучив її до роботи. Але в один прекрасний день, а це була, здається, неділя, 5 липня минулого року, він пішов вранці до неї і більше не повернувся. Разом з Раєю Іван Данилович був заарештований гестапо. На цьому й закінчилася робота Івана Даниловича Кудрі.

Того ж дня, тобто 5 липня, о 6-й годині вечора до мене додому з'явилися два гестапівці, які зробили ретельний обшук. В квартирі у нас були деякі речі, які б могли нас скомпрометувати, та гестапівці їх не знайшли. Вони знайшли тільки коробку копіювального паперу та не надали їй ніякого значення.

Чому я одразу зробила висновок, що Рая заарештована разом з Іваном Даниловичем? Коли гестапівці порпалися у мене в письмовому столі, то вони знайшли фотокартку Раї, яка їх дуже зацікавила. Ми всіма правдами й неправдами влаштували Раю в оперний театр провідною актрисою. Для чого? Для того, щоб вона здобула авторитет і увійшла в коло так званого вищого світу, а це допомогло б нам одержувати потрібні для нас дані. У мене в письмовому столі вони знайшли фото Раї в ролі Кармен і почали між собою говорити по-німецькому. Я зрозуміла, що справа тут не чиста. Через кілька хвилин мене запитали: «Ви цю жінку знаєте?». Я відповіла, що не знаю. «А чому у Вашого чоловіка в столі її фото?..» Я стала доводити, що це не фотокартка, а листівка. Вони забрали її.

У мене в будинку під час обшуку нікого не було, за винятком мого сина. Взагалі ж у мене жили дві старенькі — моя мати і мати першого чоловіка, яку ми спеціально взяли під час війни як прикриття. На щастя ні однієї, ні іншої старої вдома не було, вони кудись пішли. Коли мені запропонували одягатися, то син зняв такий жакливий галас у квартирі, що про мій вихід з будинку не могло бути й мови. Я дуже нервувала, але зовні була спокійною. Гестапівці мені сказали, що залишать мене тут, але завтра о 9-й годині ранку, щоб я прийшла до них. Мене попередили, що до 9 годин наступного дня я не повинна нікуди виходити з квартири, а якщо вийду — мені буде погано. Жодної речі з квартири не повинно бути винесено.

Я вирішила завтра вранці піти в гестапо. Я вважала, що оскільки мене одразу не забрали, значить, у них нема матеріалів на мене і поки вони будуть ще з'ясовувати, можливо, мені вдасться що-небудь зробити для полегшення становища Івана Даниловича. Якщо я одразу зникну, то буде ясно, що справа тут не чиста і що мене слід було заарештувати одразу. Моя втеча погіршила б становище Івана Даниловича.

Вранці наступного дня я відправилася в гестапо. Але до цього я зустрілася з Женею Бремер, і вона мені повідомила, що Раю забрали з друкарською машинкою, яку несла вже від Нати. Женья мені сказа-

* Йдеться про Наталію Грюнвальд, фольксдойче, агента СД.

ла, що і за Раєю, і за Іваном Даниловичем, очевидно, вже стежили тоді, коли вони зайшли в квартиру Нати. Ната чудово знала і Дудкіна, і Женю. Женя аж ніяк не вважала, що Кудрю і Раю зрадила ця жінка. Вона вважала, що вони просто самі попалися. Женя взялася попередити Дудкіна, щоб він тимчасово не з'являвся у місті, і повідомити Олексія Коваленка про те, що трапилося. Я призначила зустріч Жені Бремер, попередивши, однак її, що прийду на явку, якщо мене не заарештують, оскільки йду зараз в гестапо.

Рівно о 9-й годині ранку я відправилася на вулицю Короленка, 33*. Мене запросили до кабінету на другому поверсі ті два гестапівці, які робили у мене на квартирі обшук. Там мене почали допитувати. Перше запитання до мене було таким: «Яке справжнє прізвище Кондратюка?». Я зробила великі очі і сказала, що іншого прізвища не знаю. Друге запитання, яке мені поставили: «Як давно я його знаю?». Щодо цього в нас також була легенда, що я познайомилася з ним на курорті ще в 1939 р., листувалася тощо. Цієї легенди я дотримувалася на допиті. Причому той гестапівець, який добре володів російською мовою, мені говорить: «Ви брешете».

У мене запитали, чи давно Кондратюк комуніст. Я відповіла, що не знаю, щоб Кондратюк був комуністом, як він може бути ним, коли у нього таке минуле. Очевидно, з цього приводу вони мали сумніви, як я зрозуміла з розмови, яку вони вели між собою. Мені стало ясно, що у Кондратюка було знайдено чотири десятки, які у нього залишилися після того, як він усі інші продав. Вони заявили, що золото та гроші він одержував від НКВС, що його залишено для підпільної роботи у Києві.

Мене допитували не менше двох годин. Запитували докладно, де я познайомилася з Кондратюком, коли він приїхав до Києва — до війни чи під час неї. Я доводила, що він приїхав до війни. Нарешті мені сказали: «Ви поїдете до себе додому, складете свій одяг, одяг Кондратюка, золото, годинники, найцінніші речі і повернетесь сюди. Ми будемо ще з Вами розмовляти».

Той гестапівець, який добре володів російською мовою, особливо був настроєний проти мене. Він безперервно мені говорив: «Ви брешете, говорите правду». Інший гестапівець був навіть трішечки на моєму боці. Коли я вийшла на вулицю, вони мене посадили в машину, дали двох проводирів з німців, і ми поїхали до мене. Коли ми приїхали до мене на квартиру — на Пушкінську вулицю № 37, то там нікого не було. Стукаю, стукаю, але ніхто не відповідає. Тоді я говорю цим німцям: «Мати пішла, напевно, на базар. Будь ласка, прийдіть пізніше, а я за цей час все приготую і ви або самі все заберете, або я принесу». Тут же додала, що гадаю, коли питання з'ясується, — речі нам повернуть. Один з німців сказав: «Ви залишайтеся, ми поїдемо, а пізніше під'їдемо до Вас».

Для мене було ясно, що після всього, що сталося, залишатися дома мені неможливо. Треба було негайно ретируватися. Я дочекалася матері і буквально в ту ж хвилину відправила її та дитину в село у Ставищанському районі. Іншу стару — мати першого чоловіка — я залишила вдома, а сама одразу ж перейшла на нелегальне становище. З квартири буквально нічого не вдалося винести. Я забрала тільки чотири десятки, годинник і каблучку.

Через дуже короткий час засідка знову з'явилася у моїй квартирі. На щастя, це було після того, як я пішла. Засідка, не виходячи з квартири, просиділа в ній цілий місяць. Чекали на мене. З свекрухою я мала зв'язок. Вона мені докладно повідомляла, що відбувалося. Повинна сказати, що стара виявилася дуже чесною і порядною людиною.

Мені треба було зв'язатися з Женею Бремер, та все якось не ви-

* У цьому будинку під час окупації Києва знаходилася гестапо.

ходило. На явку, що була призначена, я не з'явилася, тому що якраз тоді я займалася відправкою в село матері та сина. Давати кому-небудь її адресу я не мала права і тому вирішила, що піду до неї сама.

У Жені не було окремої квартири, вона жила разом з сусідкою. Коли я прийшла на квартиру до Жені, мені відкрила двері сама сусідка. Вона мене дуже люб'язно прийняла і сказала, що і матері, і Женечки нема вдома. Скажіть, хто ви така і що передати Жені. Прізвисьце цієї сусідки Юткіна. Ідучи, я попросила: «Передайте Жені, щоб вона завтра була біля богданівської райуправи. Я буду йти на роботу, і ми з нею зустрінемося». Сусідка поспішила відповісти: «Я передам».

Коли я вийшла з квартири, у мене закралася думка, що Женя заарештована. Та все ж на явку я повинна піти. Наступного дня о 9-й годині ранку я послала на домовлене місце свою стару, яка також знала Женю. Сама ж пішла за нею, сіла на лаву, спостерігаючи за старою. Тільки я сіла, як на лаву навпроти сів німець. Я роблю вигляд, що читаю газету, а тим часом постійно спостерігаю і відчуваю шкірою, що німець прийшов по мою душу.

Жені нема. Мені стає зрозуміло, що вона заарештована і що Юткіна, її сусідка, зв'язана з гестапо. Йй, очевидно, поставлене завдання видавати всіх, хто буде з'являтися на квартиру, в якій жила Женя.

Я довго сиділа. Мені треба було знайти вихід із становища, що склалося, треба було щось вигадати, щоб відірватися від німця. Для цього треба було знайти таке місце, де можна було б одразу «замести сліди». Німець, безумовно, був озброєний, та я вирішила, що він одразу мене брати не буде, тому що зацікавлений простежити, в яку квартиру я зайду. Все це обміркувавши, я скрішила діяти. Якраз будинок на Кузнечній 4/6 має прохідний двір. З цього будинку через прохідний двір можна вийти на вулицю Короленка (Володимирську). Я сиділа ближче до Кузнечної вулиці.

Тільки я піднялася, німець вирушив слідом за мною. Я нібито його не помітила і прискорила крок, він — також. Підійшовши до під'їзду будинку, в якому я працювала, почала бігти, щоб відірватися від переслідувача. Забігши в під'їзд, я спустилася вниз по сходах, забігла в інший двір й піднялася на четвертий поверх «чорного ходу». Звідти стала спостерігати через вікно все, що відбувалося. Німець підняв тривогу, в будинку зчинився великий гамір, а я сиджу на четвертому поверсі «чорного ходу» і бачу весь двір. Присиділа там недовго, можливо, півгодини, доки була метушня.

Коли все вгамувалося, я перейшла в наступний будинок і таким чином опинилася на чотири номери нижче Кузнечної вулиці й одразу ж пішла у напрямку Сталінки. Я спеціально взяла цей напрямок, тому що в цей час у мене була призначена зустріч з Олексієм Коваленком, якому я все розповідала, починаючи з арешту Івана Даниловича.

Я прийшла на умовлене місце, та Коваленка не застала. Чекала довго, хвилин сорок, його все не було. Нарешті, з'явився Дудкін, який повів мене на явку до Соболева. Олексій Коваленко не з'явився, тому що він боявся йти на явку, і до того ж посилено готував свій від'їзд, як він говорив, «за кордон». Коваленко боявся, що його може зрадити Кондратюк, хоча підстав для цього у нього не було.

По дорозі до Соболева Дудкін мені розповів, як відбувся арешт Жені і що Ната справжня зрадниця, яка працює в гестапо. Трапилося це так: Женя Бремер отримала пайок, оскільки вона німкеня, мала всі документи, а звідси — і право на його отримання. По дорозі вона зустрілася з Натюю. Утрюх — Женя, Дудкін і Ната — йшли по вулиці, і на розі Софіївської та Короленка Ната загубилася. Женя і Дудкін подумали, що, можливо вона кого-небудь зустріла і зупинилася поговорити або пішла з ним. Проте через хвилин 20 Ната, яка змала, де Женя отримує пайок, підійшла до неї з словами: «Де Ви поділися, я Вас шукала». Через п'ять хвилин підійшли гестапівці і скомандува-

ли: «Всім — руки вгору!». У той час, коли Ната «загубилася», вона насправді зайшла на Короленка, 33, взяла двох гестапівців, які, до речі робили обшук у мене і які, як я гадаю, забрали Раю та Івана Даниловича, і привела їх до того місця, де мала бути Женя. Гестапівці заарештували Женю і Дудкіна, а для видимості — й Нату. Двох жінок вів один німець, а Дудкіна — інший. На Прорізній вулиці Дудкін розмахнувся і так «зацідив» своєму гестапівцю, що той звалився. Але тут Женя Бремер так рознервувалася, що в неї трапився сердечний приступ. Вона лежала півгодини і ніхто до неї не підходив. Дудкін же, скориставшись загальним сум'яттям, забіг у двір, де була якась ідальня. Він зайшов туди і сказав: «Товариші, я не бандит, я комуніст. Врятуйте мене». Якась жінка випустила його на чорний хід, і таким чином він був урятований. Могла врятуватися і Женя, якби вона також скористалася загальним сум'яттям, та її підвело серце. Про все це мені повідомив Дудкін.

Коваленка я так і не бачила. Він тривалий час був відсутнім, у Києві його не було. Великі зв'язки він мав серед німців, і завдяки цьому одержав усі документи на виїзд до Німеччини для відпочинку чи екскурсії. З Соболевим я мала зв'язок до останнього дня мого перебування у Києві. Дудкін весь час залишався в Києві, його більше не заарештовували.

Залишався ще в Києві Антон Печенев, який був у групі Коваленка. Я знала, що є конспіративна квартира на Сталінці, що там виконувалася певна робота, проте точної адреси цієї квартири, а також прізвища людини, яка була її господарем, я не знала. Ним виявився Печенев, який також був залишений для підпільної роботи. У мене про Печенева залишилися дуже хороші враження. Він також, як і Дудкін, відчайдушна, смілива людина. Таких людей мало. Наші люди, отримуючи завдання і обіцяючи бути до кінця чесними і відданими, часто не виконують ні завдань, ні своїх обіцянок. Я в цьому глибоко переконалася. Багато хто тільки те й робить, що береже свою, грубо висловлюючись, шкіру.

Що сталося далі? Я опинилася в жахливих умовах. Мені довелося пережити дуже багато митарств, страждань, які я не заслужила. Більше того, мене хотів розстріляти цей самий Соболев.

Промайнуло кілька місяців. Я певний час не жила в Києві, оскільки квартири у мене не було, всі від мене відмовилися, вважали, що я вже не потрібна, що моя місія закінчена.

Трапилася одна історія, яка мені й досі не зовсім зрозуміла. Я не буду запевняти та доводити, що це так чи не так, що Кондратюк або Женя, або ж Рая видали Коваленка. Та факт той, що Коваленка посадили. Коваленко буквально того ж дня розкався і одразу ж приїхав з гестапівцями за Соболевим та Печеневим. Соболева дома не було, він був у Печенева. Господарка квартири, де жив Соболев, знала, де знаходиться в даний момент Соболев. Та оскільки Олексій наполягав на тому, що йому треба бачити Соболева, то вона сказала, що Соболев у Печенева. І Соболев, і Печенев жили на Сталінці. Коваленко повів гестапівців на квартиру до Печенева, розраховуючи одночасно заарештувати обох. У Печенева на квартирі було багато озброєння, всіляких вибухових матеріалів, цінні документи були на квартирі у Соболева. Напевно, Олексій намагався віддати все це гестапо, та не знав, де знаходяться матеріали, зброя та документи.

Незадовго до того, як зайшли в квартиру до Печенева два гестапівці разом з Олексієм, з квартири вийшов Соболев. У квартирі залишився тільки один Дудкін чекати на Печенева. Німці були озброєні, але озброєним був також і Дудкін. Гестапівці запитали: «Зброя є?». Дудкін відповів: «Є, дозвольте віддати». У нього було два пістолети. Один пістолет він протягує, а з іншого — пускає гестапівцю кулю в лоба. А в цей час з'являється Печенев. Дудкін йому кричить: «Втікай!».

Встигли втекли і Дудкін, і Печенев. Та гестапівці розстріляли на місці батьків Печенева.

Печенев і Дудкін повернулися на квартиру до Соболева. Будинок Печенева німці спалили. Печенев, Дудкін та Соболев поки що залишилися неушкодженими.

Живучи в районі, я все ж іноді приїжджала до Києва і весь час підтримувала зв'язок з Соболевим. В один з своїх приїздів у Київ я за допомогою Печенева знайшла укриття на Сталінці. Там прожила тижнів зо три, готуючись до переходу з Києва на наш бік. Як я вже говорила, мені було відмовлено у всьому. Соболев говорив, що перед моїм виходом він підготує звіт про діяльність, але ніякої реальної допомоги у здійсненні мого зникнення не надавав. У мене не було жодної копійки грошей, з квартири я вийшла у чому стояла, абсолютно нічого не взявши з речей.

Будучи в Києві, я зв'язалася з Морозовою — секретарем по кадрах Петровського РПК — та Скляреном, який також там працював, здається, інструктором. Ці люди мені сказали, що з Кондратюком сидів один чоловік, якого звільнили. А Дудкін з'ясував, хто саме сидів з Кондратюком. Я дуже зацікавилася цим чоловіком, оскільки мене хвилювала доля Івана Даниловича. І Морозов, і Скляренко довго приховували, хто цей чоловік і нічого не говорили мені про нього. Я почала просити Дудкіна, щоб він мені влаштував зустріч з цією людиною. Зустріч мені влаштували. Цією людиною виявився Ваня Кучеренко — секретар Київських обкому та міськкому комсомолу. Коли я зустрілася з Ванею Кучеренко, то він вже знав, що я збираюся відходити на наш бік.

Ще до зустрічі з Кучеренком я говорила про нього з Скляреном, який його чудово знав, з Дудкіним та Соболевим. Соболев не знав Кучеренка і не знав також, що він сидів з Кондратюком. Дудкін зустрічався з ним кілька разів. У нас спочатку виникли сумніви щодо Кучеренка. Людина сиділа, і раптом її випустили, а ми знаємо, що з гестапо ніхто не виходив чистим. Мені якось Ваня Скляренко висловив таку думку, що він сам його остерегається.

За мною, Соболевим, Печеневим — погоня, і раптом Кучеренко потрапляє у наше середовище. Звичайно, могла виникнути підозра — чи не підслано його для розвідки. Кучеренко потрапив на ту квартиру, де я жила. Він звернувся до свого знайомого, брата однієї жінки — Сими, яка жила у тій же квартирі, де і я. Цей його знайомий порадив йому поселитися на певний час у своєї сестри — Сими. В цій же квартирі бували Дудкін, Печенев, Соболев, Скляренко, Морозов та інші.

Все ж я вирішила зв'язатися з Кучеренком. Я знала, що Кучеренко дуже мною цікавиться, оскільки йому Дудкін сказав, що я збираюся відходити на наш бік. Незважаючи на підозри, я все ж пішла на зв'язок з Кучеренком. Під час зустрічі він розповів, що сидів в однієї ночі, і ось одного разу, коли саме — він не пам'ятає, до нього в камеру буквально вкинули ледь живу людину. Ця людина лежала два дні, нічого не їла, не пила, причому з рук у нього струмками текла кров. Кондратюк тоді вже сидів третій місяць, і його продовжували весь час допитувати. Коли його кинули в камеру Кучеренка, то він був у такому стані, що не міг говорити, а тільки стогнав. Лише на третій день його викликали на допит.

Кучеренко розповів, що він не знає, про що запитували на допиті Кондратюка. Та у всякому разі після допиту йому дали можливість трохи відпочити, йому навіть поліпшили харчування. Кондратюк підбадьорився і вирішив, що до нього змінилося ставлення. Але це були лише його здогадки, оскільки наступного разу під час допиту тортури продовжувалися. Його підвісили і кололи голками під нігтями ніг та рук. Це робили у присутності Кучеренка.

Хоча чомусь Соболев дуже погано ставився до Кондратюка. Я ж думаю, що це тому, що Кондратюк його завжди ляв за бездіяльність, за те, що він, грубо кажучи, береже свою шкіру. Та все ж треба сказати, що Іван Данилович до останніх хвилин був чесною, відданою своїй справі людиною. Він ніколи не звертав увагу на труднощі, йому не страшно було покласти життя, якщо він знав, що це треба для справи. Хоча у мене з ним були жахливі неприємності особистого порядку, але особисте залишається особистим, а громадське — громадським, і я цього ніколи не змішую. І ось тому, коли Соболев так погано про нього відгукувався, то я все ж вирішила, що навіть якщо я й постраждаю, та про Кондратюка, про його поведінку я все з'ясую. Знаючи Кондратюка, я не вірила, щоб він міг бути таким, яким його вважав Соболев. Кучеренко про Івана Даниловича винятково високої думки, причому він про це говорив не тільки при мені, а й при товариші, який прибув сюди*, при Скляренку та при інших. Кучеренку я вірю більше, ніж Соболеву. Кучеренка ми перевіряли і переконалися, що наші підозри виявилися марними.

Кучеренка звільнили, і він залишив Кондратюка в камері. Дальшої долі Кондратюка я не знаю, та можна бути майже впевненим у тому, що його або замордували, або розстріляли. Кучеренко висловлює припущення, що Кондратюка ще можуть відправити у Німеччину з тим, щоб пізніше обміняти. Німці практикують такі речі: якщо у них знаходиться цікава для них людина, то вони залишають його живим з тим, щоб обміняти на свою людину. Ви всі, очевидно, знаєте таке прізвище, як Івкін. Він перебуває тепер в Німеччині також як заложник**. Проте я слабо вірю в те, що це може бути з Кондратюком, я майже переконана, що він загинув.

Кучеренко також розповідав, що під час допитів гестапівці на Кондратюка сильно тиснули, домагалися, щоб він говорив про людей, допитувалися, на якій роботі він раніше був і ким залишили його. За словами Кучеренка, найлегше, коли треба говорити про себе, а коли починають запитувати про людей, то застосовують страшні тортури. Що говорив про себе Кондратюк, я не знаю. Кучеренко мені розповідав, що він дуже часто згадував мене.

Чи переконана я, що та людина, про яку розповідає Кучеренко, і є Кондратюк? Безумовно, переконана. Як Дудкін зустрівся з Кучеренком? Сима — господарка квартири — якось розповідала, що одна людина прийшла з гестапо. Всі одразу насторожилися, оскільки така людина є дуже небезпечною для нас, і на зв'язок з такою не йдуть... Все ж Дудкін зустрівся з цією людиною, який назвався Ванею Кучеренком. Він розповідав про катування і раптом згадав про товарища — Ваню, якого кинули до його камери. Він говорив, що цей товариш винятково хороша людина, цілком наша, дуже добре тримався на допитах. Він розповів, як над ним знущалися, як він три дні лежав нерухомо, не міг навіть розмовляти, а потім вони знайшли спільну мову, оскільки обидва були політичними. Кучеренко говорив, що цей Ваня часто згадував про Марійку, тобто про мене. Після всього цього Дудкін запитав: «А Ви знаєте, хто ця людина, як її прізвище?». Кучеренко відповів: «Прізвище його на букву К., а точно — не згадаю». Потім все ж він згадав прізвище Кондратюка. Кучеренко напрочуд точно описав Кондратюка — чорний, велика чуприна, з вусами.

В тому, що це був саме Кондратюк, нас ще переконала і наступна обставина: Кучеренко якраз був на допиті, коли допитували мою свекруху, яку заарештували через мене. Вона плакала і говорила: «На біса це мені треба, я їх не знаю». Стару звільнили. Будучи присутнім на цьому допиті, Кучеренко міг переконатися, що мова йшла про Кон-

* Так у тексті стенограми.

** Тут М. І. Груздова викладає версію щодо секретаря Київського підпільного міськкому партії, поширену в той час серед підпільників міста.

дратюка. Як сталося, що Кучеренко був під час допиту старої? Якраз її допитували, коли його привели. Адже в них по кожній справі — окремий слідчий, а по справі Кондратюка була ціла група. В ній, до речі, був й Чорний, якого посадили. Кучеренко говорить, що Чорного посадив Кондратюк. Можливо, що так, та все одно Чорний — це не наша людина. Кучеренко знав про цього Чорного, оскільки його якось викликали на допит, а там був вже Чорний, і йшла мова про Кондратюка.

Що мені розповідав про себе Кондратюк? Він говорив, що працював у Москві, потім його перевели на Україну. В Києві працює недавно. Ось приблизно все, що я можу сказати про Івана Даниловича.

(Далі буде)

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

В. М. Волковинський (Київ)
Ю. А. Левенець (Київ)

П. А. Столипін: з життя та державної діяльності*

Идеться про останній період державної діяльності П. А. Столипіна, розглядаються складні відносини прем'єр-міністра з різними політичними силами самодержавної Росії у 1908—1911 рр.

Діяльність II Державної думи викликала дуже суперечливі почуття у П. А. Столипіна. Він опинився на перехресті власних думок та зовсім різних, іноді полярних, впливових течій. За спогадами В. М. Коковцова, вже з перших днів у Раді Міністрів почалися розмови про те, що «з II Думою довго жити не доведеться... Звідси наштовхнулися на необхідність зміни виборчого закону». ¹ В придворних колах, за ініціативою П. Х. Шванебаха, поширювалася думка про необхідність розпуску Думи на 5-10 років і передання її функцій слухняній Державній раді. Але це також не влаштовувало Столипіна через можливість повернення до найбільш консервативного варіанту самодержавства. Такий перебіг подій ставив під сумнів здійснення його мирних реформістських задумів. Можна припустити, що Дума залишалася для Столипіна своєрідним обмежувачем найбільш консервативних зазіхань з боку царського двору. Деякий час, на думку голови II Державної думи Ф. О. Головіна, прем'єр був навіть її «захисником», оскільки, мовляв, у Раді Міністрів боролися дві течії: за й проти Думи. І лише коли Столипін «утвердився у неможливості захищати цю Думу, тоді він відкрито, ясно та виразно перейшов на інший бік» ². Варто зауважити, що такої ж думки дотримувалося й найближче оточення Столипіна.

У травні, як уже зазначалося, уряд обрав курс на розгін Думи. Було підготовлено три варіанти нового виборчого закону, який передбачалося прийняти водночас із розгоном II Думи. Це було пряме порушення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., за яким цар не мав права без законодавчих органів змінювати закони Російської імперії. Проте це мало хвилювало Миколу II. Він наполягав на якнайшвидшому завершенні справи. Цікаво, що для себе ж Столипін намагався віднайти якесь моральне виправдання. На зауваження міністра юстиції Щегловітова про порушення Маніфесту голова уряду відповів, що, мовляв, оскільки імператор не давав присяги про недоторканність законів, то його повнота влади зберігається, в тому числі й право змінювати їх.

На противагу сучасним ідеалізаціям характеру Столипіна ми вимушені зазначити, що він мав майже всі вади професійного політика. Заради збереження влади прем'єр цілком міг поступитися принципами, більше того, він не гребував і потуранням прямим провокаціям. Як свідчать документи, Столипін як міністр внутрішніх справ мав повну інформацію від начальника петербурзької охоранки О. В. Герасимова про те, що «заколот» соціал-демократичної фракції II Думи проти державного ладу — інспірована справа. Так, провокатор Шорникова, яку прем'єр знав під прізвиськом «Казанская», підкинула сфабриковані документи у квартиру депутата соціал-демократа Озола. А через де-

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 2, 4.

¹ Падення царського режиму.— Т. VII.— С. 99.

² Там же.— Т. V.— С. 373.

який час, виступаючи в Думі, Столипін заявив, що поліцією «викрито відношення квартири депутата Озола до військово-революційної організації, яка поклала собі за мету викликати повстання у військах»³. 1 червня він поставив вимогу усунути від роботи 55 депутатів від соціал-демократів та віддати 16 з них під суд.

Вночі 2 червня 1907 р. кабінет міністрів зібрався на дачі, що містилася на Єлагіному острові. Всі очікували листа від царя. Близько 2 години ночі кур'єр з Петергофа передав волю імператора: «Я чекав цілий день з нетерпінням звістки вашої про розпуск клятої Думи. Але разом з тим серце відчувало, що справа вийде не чисто і піде повільно. Це неприпустимо. Дума повинна бути завтра, в неділю вранці, розпущена. Твердість та рішучість — ось що необхідно показати Росії. Розгін Думи зараз правильний і конче необхідний. Жодної відстрочки, а ні хвилини колювання. Сміливим бог допомагає»⁴. Незвичайна рішучість царя пояснюється перш за все особистою ненавистю до Думи. Це були, так би мовити, суб'єктивні чинники. А чи існували об'єктивні, можливо, не усвідомлювані мотиви, які підштовхували царат і Столипін до державного перевороту? Дещо відхиляють завісу цієї таємниці спогади відомого діяча кадетської партії Маклакова. Він розповів про зустріч кадетських лідерів Струве, Булгакова і Челнокова із Столипінін, учасником якої був і сам, що відбулася в ту саму ніч, коли прем'єр одержав цитованого листа від Миколи II. У відповідь на зауваження Струве, що, мовляв, діяльність Думи «поліпшується», Столипін відрізав: «Є питання, з якого ми з вами не дійдемо спільної мови. Це аграрне питання. Тут конфлікт неминучий. А тоді до чого ж затягувати»⁵. З червня 1907 р. маніфестом царя II Дума була розпущена, водночас опубліковані зміни у положенні про вибори. Таким чином, цей факт можна розглядати як першу поразку Столипіна у боротьбі між офіційним урядом і неофіційним — двором імператора. Це також знаменувало початок відходу прем'єра від проголошених принципів правової держави та конституціоналізму.

Вибори до III Державної думи наочно продемонстрували, що прем'єр-міністр остаточно позбувся залишків політичної цнотливості. На відміну від виборів до II Думи, влада на місцях за вказівкою з Петербурга тиснула на виборців, домагаючись обрання лояльних по відношенню до уряду депутатів. Столипін особисто займався виборами у другій столиці Росії — Москві. Там він прагнув забезпечити проведення до Думи представників октябристів, насамперед О. І. Гучкова. З цією метою Столипін вимагав від московського градоначальника О. О. Рейнбота сприяти утворенню блоку «Союза русского народа» з октябристами. Останній отримав гроші з Петербурга для проведення виборчої кампанії, організував у себе вдома зустріч лідера московських чорносотенців протоієрея Восторгова з Гучковим. До речі, як з'ясувалося під час роботи у 1917 р. Надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду, урядові документи по виборах у III Державну думу були знищені за наказом Столипіна⁶. Й ще один симптом наростання політичної кризи правлячих кіл та особистої моральної неперемірливості прем'єра віддзеркалила III Дума. До речі, цей процес влучно відзначив у своєму щоденнику С. Е. Крижанівський: «Столипіну належить і введення в ужиток підкуп громадських діячів. Справедливість вимагає сказати, що діячі ці взагалі виявили величезне тяжіння до грошей»⁷. Зауважимо, що серед них були такі відомі лідери правого

³ Столыпин П. А. Речи.— Нью-Йорк.— 1990.— 72.

⁴ Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции.— М., 1970.— С. 310.

⁵ Див.: Витте С. Ю. Воспоминания.— Т. 2.— С. 382; Падение царского режима.— Т. VI.— С. 123.

⁶ Див.: Падение царского режима.— Т. VI.— С. 111.

⁷ Там же.— Т. V.— С. 415.

крила III Думи, як Марков, Володимиров, Пуришкевич та ін. Одночасно із секреторного фонду міністра внутрішніх справ Столипін заохочував газети, які підтримували його курс. Це була, так би мовити, закулісна діяльність прем'єр-міністра, й, як бачимо, вона не дуже відповідає тому обліку чесного адміністратора, який пропагується у деяких сучасних виданнях.

Уже восени 1907 р. Столипін спробував чітко визначити лінію політичної поведінки, щоб остаточно розсіяти підозріле ставлення двору щодо своєї лояльності. В урядовій декларації 16 листопада 1907 р. у зв'язку з початком роботи III Думи він визначив чотири головні напрями у діяльності кабінету міністрів. Перш за все — це боротьба з революцією: «Протиставити цьому явищу можливо тільки силу. Цим шляхом йшов уряд раніше, цим шляхом піде і надалі». Нову аграрну політику він визначив як «питання буття російського села», з її успіхом пов'язавши можливість проведення політичних реформ. Реформи, на його думку, були можливі лише у майбутньому, коли зміцніє «дрібний земельний власник». Таким чином, на світ з'явилася ще одна відома формула Столипіна: «Спочатку громадянин, а потім громадянськість». Столипін також проголосив курс войовничого націоналізму та зміцнення військової могутності держави. Нарешті, він зробив заяву, яка викликала позитивну реакцію з боку правих депутатів. Незважаючи на існування Думи, урочисто віщав Столипін, «історична самодержавна влада й вільна воля монарха є найдорожчим надбанням російської державності». Прем'єр-міністр дав зрозуміти, що політика загравання з кадетами скінчилася і відтепер у Думі він орієнтується на помірковано-правих та октябристів. Проте часткова капітуляція Столипіна не влаштувала крайніх правих діячів. Від нього вимагали більшого. Так, відомий правий діяч І. П. Балашов звернувся до прем'єра з вимогою знову змінити виборчий закон, щоб остаточно усунути з Думи соціал-демократів, есерів і навіть кадетів. Князь Мещерський у газеті «Гражданин» наполегливо пропонував усунути і Раду Міністрів, яка не прислухалася до голосу правих, оскільки, мовляв, її існування обмежувало самодержавство царя.⁸

І все ж таки, здавалося, взимку 1908 р. Столипін зміцнив своє становище, яке до цього дещо похитнулось. Він обрав дуже жорстку позицію щодо Фінляндії, зокрема, взяв участь у підготовці розпуску 22 березня 1908 р. фінського сейму. А ще в лютому, скориставшись нагодою, прем'єр-міністр усунув фінського генерал-губернатора М. М. Герарда, який свого часу наважився сперечатися з ним.⁹ Разом з тим, навесні стало зрозуміло, що ніяких рішучих кроків з боку уряду, наляканого правими, в сфері політики не передбачається. Навіть октябристи почали лівіти і висловлювати своє невдоволення. Столипіну дуже важко було всидіти між двома стільцями, які до того ж роз'їжджалися у різні боки.

Поміркована критика лідером октябристів Гучковим політики царату у військовій сфері, урядовий проект міської реформи викликали шалений шквал вогню по Столипіну з боку дворянських організацій, придворних кіл і членів Державної ради. Головний мотив звинувачення полягав в тому, що, мовляв, виступ Гучкова відображав і погляди Столипіна. Як наслідок навесні 1909 р. вибухнула «міністерська» криза, під час якої Столипін уперше опинився на грані політичної дискредитації. В основі кризи лежало прагнення правих скинути прем'єр-міністра. Привід для нього було знайдено малозначущий. Ще у травні 1908 р. Дума затвердила законопроект про асигнування та штати морського генерального штабу. У відповідь на це П. М. Дурново, В. Ф. Трепов, С. Ю. Вітте та інші представники придворних кіл звину-

⁸ Из дневника Л. Тихомирова // Красный архив.— 1935.— № 5.— С. 129.

⁹ Див.: Николай II и Финляндия в 1909 г. // Былое.— 1918.— № 3.— С. 88.

ватили Столипіна в узурпації царських прав, оскільки питаннями оборони видав тільки імператор. Державна рада відкинула цей законопроект. Найбільшу активність у боротьбі із Столипіним виявив С. Ю. Вітте, який ще донедавна поважно ставився до прем'єра. Пізніше він згадував з деякою амбіційністю: «Я зірвав зі Столипіна маску і показав, що на догоду думській більшості він бажає обмежити верховну владу государя імператора і обмежити всупереч явному змісту основних законів, які були вироблені під моїм керівництвом»¹⁰.

В ситуації, що склалася, Столипін був змушений використати всі свої особисті зв'язки для тиску на членів Державної ради. Спираючись на підтримку свого шурина, лідера групи членів Ради О. Б. Нейдгардта, йому вдалося провести законопроект. Однак Микола II усе ж не затвердив закон. Знаючи честолюбство свого прем'єра, цар 25 квітня 1909 р. надіслав йому листа, в якому попереджав: «Пам'ятайте, що ми живемо в Росії, а не за кордоном чи у Фінляндії (сенат), і тому я не припускаю і думки про чію-небудь відставку... Доручаю вам виробити з військовим і морським міністрами у місячний термін необхідні правила, які усунули б непорозуміння сучасного розглядання військових і морських законопроектів. Попереджаю, що я категорично відкидаю наперед ваше чи кого-небудь іншого прохання про звільнення з посади»¹¹.

Столипін виконав наказ Миколи II й у відставку не подав. Дуже ретельно він підійшов і до доручення про розмежування законів, виявивши значну «гнучкість» у принципах. Як зазначав С. Ю. Вітте, голова уряду не тільки погодився із запереченнями членів Державної ради, а й пішов далі, улеслюючи самодержавні амбіції царя. В останній редакції розмежування прав Думи та самодержця «було дане ...у такій невизначеній формі, що відтепер багато питань, які за основними законами повинні вноситися до Думи, можуть не вноситися і прямо надходити на затвердження його величності»¹². Отже, Столипін знову відступив. Та він і не міг поступити інакше, якщо бажав зберегти посаду прем'єр-міністра. Досить добре поінформований германський посол писав у своєму донесенні: «Останнім часом консервативний напрям набув вирішального впливу, і, навіть, п. Столипін вимушений демонструвати, що курс державного корабля повернутий праворуч»¹³.

Незважаючи на це, авторитет голови уряду невблаганно зменшувався у придворних колах. Захоплення сміливістю і рішучістю Столипіна поступалося місцем злому сарказму і різному невдоволенню. Заслугсує на увагу такий красномовний факт. У червні 1909 р. з нагоди 200-річчя Полтавської битви Микола II перебував у Полтаві і виявив особливу милість нащадкам відомого отамана Кочубея. Одразу ж поповзли чутки, що родина Столипіна також бажала якось випнутися, і тому Миколі II почали наполегливо доводити героїзм під час Полтавської битви якогось Нейдгардта (предка дружини Столипіна). З цього приводу С. Ю. Вітте іронічно зауважив, що «у публіці... не розуміли, який це Нейдгардт, котрий, мовляв, раніше був фінляндець; більш вірогідно і навіть достеменно, що предки Нейдгардтів були скоріше євреями, можливо, фінськими, ніж військовими»¹⁴. Неповага до Столипіна висловлювалася відкрито. Крім суб'єктивних моментів помітна втра- та авторитету голови уряду містила й об'єктивні чинники.

Сьогодні дуже часто, а багато хто з захопленням цитують слова Столипіна «Дайте державі 20 років спокою внутрішнього і зовнішнього, і ви не впізнаєте нинішньої Росії». Це було сказано у вересні 1909 р.

¹⁰ Вітте С. Ю. Воспоминания.— Т. 2.— С. 406.

¹¹ Переписка Н. А. Романова и П. А. Столыпина // Красный архив.— 1924. — Т. 5.— С. 120.

¹² Вітте С. Ю. Воспоминания.— Т. 2.— С. 408.

¹³ Цит. за: Кризис самодержавия в России.— 1895—1917.— Л.— 1984.— С. 479.

¹⁴ Вітте С. Ю. Воспоминания.— Т. 2.— С. 426.

у інтерв'ю газеті «Волга». Але у той час російська громадськість звернула увагу не на цю пишномовну і, безумовно, утопічну фразу. Трохи нижче в цьому ж інтерв'ю Столипін засудив «партійне політиканство, яке спрямоване на захоплення прав верховної влади на користь Думи». У перекладі з політичної термінології це означало, що Столипін відхрещався від октябристів і переміщувався ще далі вправо за шкалою бонапартистської монархії, все більше забуваючи про свою обіцянку створити правову державу. Столипін втрачав широку опору на політичній арені Росії, насамперед — у буржуазному таборі. Він не виправдав сподівань лібералів на мирне реформування Росії. Реакційні кола також мали вагомі підстави бути незадоволеними діями Столипіна. Він переконував їх переступити через себе і піти на компроміс із лібералами з метою запобігання революційному піднесенню в країні. Таким чином, Столипін опинився в лещатах двох таборів, віддаючи перевагу поміщицько-дворянському.

Незважаючи на послаблення авторитету і впливу у політичному житті країни, Столипін продовжував активно працювати, намагаючись втілити у життя свої реформістські задуми. У серпні 1910 р. разом з головним управителем землеробства та землеврядування Кривошеїним він здійснив поїздку у Сибір, щоб на власні очі побачити результати переселенської політики. І хоча Столипін оптимістично заявив, що «все гаразд», результати земської статистики явили усій країні дуже складний і суперечливий шлях аграрної реформи.

У політичному курсі прем'єр-міністра спостерігалася цікава закономірність, особливо наприкінці його кар'єри. Не маючи змоги протистояти тиску з боку царського двору і самого імператора, він намагався відбивати напади правих діячів, серед яких найбільшу активність виявляв публіцист Меншиков. У газеті «Новое время» від 6 березня 1910 р. останній відверто заявив, що «молодий прем'єр-міністр» не в змозі впоратись з важким становищем, викликаним діями «непокірливої Думи». Автор запропонував змінити ситуацію шляхом втручання «зверху». На ці заклики різко негативно відгукнулася столипінська «Россия». Сам Столипін у той час намагався за будь-яку ціну зберегти своє реноме, доводячи, що він не змінив своїх поглядів. Виступаючи у Думі, прем'єр-міністр заявив, що зміцнення держави можливе лише «при правильній спільній роботі уряду і представницьких установ», права яких уряд не збирається порушувати¹⁵.

Не тільки з політичної трибуни, а й особистими вчинками Столипін підкреслював свою непохитність, мужність і рішучість. У вересні 1910 р. в Петербурзі проходив «тиждень авіації», і прем'єр здійснив показовий політ до Кронштадта разом з пілотом Л. Мацієвичем, незважаючи на те, що останній відкрито співчував есерам. Але все це вже не вводило в сману сучасників. Добре поінформований граф О. А. Бобринський дуже влучно передав атмосферу у вищих колах Росії восени 1910 р.: «Його величність під впливом імператора Вільгельма зволив повернутися у Росію з досить правим настроєм. Це далось негайно взнаки. Столипін робить раут, де приймає уже не у ліберальних сюртуках, як раніше, а у фраках. Але зірки наважилися надіти лише деякі. Якщо будемо йти тим же темпом, то в майбутньому році відновляться й зірки...»¹⁶. В Думі голова уряду почав спиратися на створену у 1910 р. партію російських націоналістів на чолі з Балашовим, оскільки навіть октябристи були для нього вже занадто ліві. Майже всі партії ліберального табору, від кадетів до прогресистів, поставили наприкінці 1910 р. вимогу перед Столипіним повернутися до засад Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Найбільш відкрито ці настрої було сформульовано у відкритому листі 66 представників московської буржуазії,

¹⁵ Государственная дума. 3-й созыв. Сессия III. Ч. III. — стб. 2524.

¹⁶ Дневник А. А. Бобринского // Красный архив.— 1928.— № 1.— С. 139.

який був надрукований у газеті прогресистів «Утро России», в якому йшлося про відсутність у уряді «моральної підтримки країни»¹⁷.

Поступово невдоволення Столипіним при дворі переросло у відкриту ненависть. Очолила невдоволених дружина Миколи II Олександра Федорівна — жінка дуже помислива і владна. Свідки розмов царя з дружиною згадували, що Микола II з різних приводів дуже часто зживав вислів: «Необхідно порадитися із Столипіним», на що Олександра Федорівна з неприхованим роздратуванням відповідала: «А хіба Ви не самостійний? Скільки вже це можна терпіти?»¹⁸.

Планомірна боротьба проти Столипіна далася взнаки на початку 1911 р. Микола II почав досить прохолодно ставитися до свого прем'єра, всліяко підкреслюючи, що він його обтяжує. І якщо лідери правих у Державній раді вишукували будь-яку можливість повалити прем'єра, виходячи з політичних міркувань, то Миколу II значною мірою Столипін не влаштовував як особистість. На наш погляд, ситуацію, що склалася з початку 1911 р., дуже влучно передав тогочасний голова III Державної думи О. І. Гучков. Він говорив: «Я знаю, що останні місяці прямо шукали виходу з положення, гадали, як позбавитися цієї надокучливої і владної людини, яка мала одне достоїнство, і воно у всякому разі повинно бути визнане: у Столипіна було правдиве відношення до влади, і він говорив правду, як її розумів, і тим тоном, як було необхідно»¹⁹.

У березні 1911 р. вибухнула друга «міністерська» криза. Знову ж таки її підготували і очолили відомі вже нам В. Ф. Трепов і П. М. Дурново. З формальної точки зору боротьба розгорнулася у зв'язку із законопроектом про західне земство, особливо з питання про національні курії, але ні для кого не було великою таємницею, що насправді йшлося про нову спробу повалити прем'єр-міністра. Опоненти Столипіна намагались свої дії законспірувати, і спочатку прем'єр навіть не здогадувався про ймовірність небезпеки. Законопроект ухвалила Дума, а далі він мав бути затверджений Державною радою, яка завжди вельми чітко виконувала побажання імператора. Як згадував міністр фінансів Коковцов, Столипін «був настільки впевнений в успіху, що ще за кілька днів до розглядання справи навіть... не порушував питання про необхідність присутності у Державній раді тих з міністрів, хто носили звання членів Ради, для підкріплення своїми голосами загально-го підрахунку голосів»²⁰. Відомо, що десь за півтора тижня до обговорення законопроекту голові Державної ради М. Г. Акімову недвозначно дали зрозуміти у палаці про необхідність ухвалення законопроекту. Проте до царя на аудієнцію поїхав В. Ф. Трепов, який різко виступав проти прийняття закону про західне земство. Важко сказати, що вплинуло на Миколу II, але факт залишається фактом: він дав дозвіл членам Державної ради голосувати «по совісті», тобто проти. 4 березня 1911 р. 92 члена Ради висловились за відхилення національних курій. Лише 68 підтримали Столипіна. Прем'єру було завдано несподіваного і болючого удару. Згадують, що коли він про це довідався, то почервонів як рак і не міг вичавити з себе жодного слова. Наступного дня Столипін поїхав до царя і подав прохання про відставку. Микола II відповів невизначено, проте дав зрозуміти, що не вбачає нічого кримінального у поведінці членів Державної ради. Після цієї заяви П. А. Столипін був впевнений, що імператор задовольнить його прохання про відставку.

Петербург був переповнений чутками. Кажали, що Столипін вже повалений і його заміщує Коковцов. Справа дійшла до того, що 19 березня у магазині Дашиаро на Морській вулиці виставили величезний

¹⁷ Утро России.— 1911.— 11 фев.

¹⁸ Дневник А. А. Бобринского // Красный архив.— 1923.— № 1.— С. 143—144.

¹⁹ Падение царского режима.— Т. VI.— С. 281.

²⁰ Цит. за: Аврех А. Я. Столыпин и Третья Дума.— М., 1968.— С. 334.

портрет Коковцова із підписом «Голова Ради Міністрів». Були чутки й іншого характеру. Відома у Петербурзі салонна дама Лілі Демидова запевняла, що сам Столипін їй розповів про те, що государ із сльозами на очах умовляв його залишитися.²¹ А в той час інтенсивна робота йшла у Царському Селі, в резиденції царської родини. У кризовій ситуації тут виявилася відсутність єдності відносно можливої відставки прем'єр-міністра. У Миколи II і Олександри Федорівни з'явилася впливова позиція в особах великих князів Олександра та Миколи Михайловича, які «почали умовляти Столипіна відмовитися від відставки, почали пропагувати у вищому світі, що якщо Столипін піде, то відбудеться розлад»²². Проте, образно кажучи, найголовнішим аргументом на користь Столипіна був Аничків палац-резиденція матері імператора Марії Федорівни. Вона вважала, що владний прем'єр ще здатний обстоювати інтереси царської родини. 9 березня Микола II був у своєї матері, яка й зламала опір сина. Столипіна того ж дня запросили до Марії Федорівни, і вона йому заявила, що Микола II під впливом своєї дружини зробив невірний крок²³.

10 березня 1911 р. Столипін на аудієнції у царя висунув вимоги, на яких він залишається головою уряду. Їх було кілька: перерва у роботі Державної думи та Ради на три дні (з 12 до 15 березня), прийняття закону рішенням Ради Міністрів, а також випровадження у відпустку з Державної ради до 1 січня 1912 р. головних «заколотників» В. Ф. Трепова і П. М. Дурново. 11 березня 1911 р. Микола II надіслав до сенату указ про перерву у роботі Державної ради і III Думи на 3 дні. Він також відправив у відпустку Трепова та Дурново. Столипін міг святкувати перемогу.

Однак такі дії прем'єра викликали вибух невдоволення. «Обуренню Петербурга немає меж. Люди різних політичних течій збігаються в тому, що Столипін дійшов до геркулесових стовпів нахабства», — записав у щоденнику О. О. Бобринський²⁴. Міністерська криза переросла у парламентську, і Столипіна одностайно, як справа, так і зліва, звинуватили у диктаторстві. Перемога над Державною радою прем'єру коштувала дуже дорого. Фактично він опинився у політичній ізоляції, зруйнувалася тактика бонапартистського лавірування. Близький до придворних кіл публіцист Меншиков висловив їх настрої таким чином: «Криза не в тому, що Державна рада розійшлася із П. А. Столипіним, а у тому, що останній не в змозі стати господарем ситуації... У складі уряду мимоволі шукаєш появи дійсно великої людини, того головного артиста влади, на якому звичайно тримається уся труп. П. А. Столипін при усіх достоїнствах не є прем'єром у цьому сценічному змісті».²⁵

Після міністерської кризи один з найпалкіших прихильників П. А. Столипіна — О. І. Гучков на знак протесту пішов з поста голови Державної думи. До того ж і Державна рада, і Дума внесли запити з приводу дій прем'єр-міністра. Проти цього виступили лише праві і націоналісти, але виходили вони з різних мотивів. Якщо партія російських націоналістів виправдовувала повністю дії Столипіна, то праві, вважаючи, що цар може робити все, що йому заманеться, піддали гострій критиці політику голови уряду. Лідер чорносотенців Пуришкевич заявив: «Я розумію бажання Столипіна потрапити у Бісмарки, але для того, щоб потрапити у Бісмарки, необхідно відзначитися проникливим розумом і державним розумінням, а в цьо-

²¹ Див.: Дневник А. А. Бобринского // Красный архив.— 1928. — № 1.— С. 145—146.

²² Витте С. Ю. Воспоминания.— Т. 2.— С. 438.

²³ Бок М. П. Воспоминание о моем отце П. А. Столыпине.— Нью-Йорк.— 1953.— С. 325—326.

²⁴ Дневник А. А. Бобринского // Красный архив.— 1928.— № 1.— С. 147.

²⁵ Новое время.— 1911.— 8 марта.

му вчинку нема ані проникливого розуму, ані державного розуміння..., оскільки, говорю я, якщо Столипін за весь час свого управління говорив про заспокоєння і не досяг заспокоєння, якщо він говорив про посилення Росії і не досяг посилення, то він цим кроком досяг і добився єдиного — добився повного об'єднання, за невеличким винятком, усього благомислячого російського суспільства в єдиному — в опозиції до самого себе». ²⁶ Головним лейтмотивом виступів октябристів і кадетів з приводу свавілля Столипіна було гірке визнання відсутності будь-яких засад конституційного ладу. Вони відкрито заявили про свою зневіру до політики уряду. Для октябристів ці події виявилися найбільш дошкульними, оскільки було розвіяно міф про їх співпрацю і взаєморозуміння з прем'єр-міністром. Ясна річ, що соціал-демократи скористалися з нагоди піддати критиці і правих, і лівих лібералів. Виступаючи у Думі, меншовик Гечечкорі підкреслив: «Кадети всією своєю енергією намагалися побудувати ілюзію про те, що у нас існує конституція» ²⁷...

А що ж сам Столипін? Як він оцінював ситуацію, що склалася? Уявлення про його настрої може дати переказ інтерв'ю прем'єр-міністра одній з німецьких газет, яке було надруковане 17 травня 1911 р. у кадетському органі «Речь». Столипін безапеляційно заявив, що Дума «ще надто молода і занадто нескладна, виходячи з духовно-політичної підготовки своїх членів, для того, щоб її погляди і рішення вважалися без будь-яких виправлень непогрішними». А трохи нижче, немов забувши про свої виступи і заяви у попередні чотири роки, голова уряду відверто визнав: «Ясно і зрозуміло, що у нинішній Росії нема місця парламентаризму. Дума Пуришкевича для мене така ж неприйнятна, як Дума Мілюкова».

На наш погляд, інтерв'ю відображає внутрішній настрій П. А. Столипіна навесні 1911 р. Він якоюсь мірою розчарувався в можливостях громадськості, звернувши свій погляд у бік царського двору. В той же час у його поведінці проглядає якась відчайдушна рішучість. Показовим у цьому відношенні є лист Столипіна до Миколи II 1 травня 1911 р. Намагаючись якось досадити прем'єру за весняні турботи, цар виявив бажання повернути з відпустки П. М. Дурново. У відповідь П. А. Столипін написав: «Коли Ваша Величність звелили мені залишитися на посаді, переді мною на весь зріст постало питання про непереборну перешкоду на моєму шляху у вигляді стіни, яку я не можу зрушити з місця. Я розумію штучну обструкцію, що створюється мені у Державній раді. Невтомна діяльність П. М. Дурново у цьому напрямі продовжиться, безумовно, і в майбутньому... Все це буде невичерпним джерелом постійного неспокою Вашої Величності, оскільки справи будуть затримуватися в установі, яка за природою своєю не повинна цього робити» ²⁸. Отже, як бачимо, Столипін сподівався повернути довіру царя і працював не покладаючи рук. За спогадами В. М. Коковцова, влітку 1911 р. більшу частину часу Столипін проводив у своєму маєтку в Колноберже, зрідка наїжджаючи до Петербурга. Лише через багато років після смерті «російського Бісмарка» стало відомо, що він наполегливо займався розробкою цілої низки реформ. Давалася взнаки звичка працювати у будь-яких умовах.

Пережиті події позначилися на здоров'ї Столипіна, лікарі заявили, що у нього стенокардія. Саме в той період, як згадувала його дочка М. П. Бок, він сказав молодшому брату Олександрові сумну фразу: «Не знаю, чи в змозі я довго прожити» ²⁹. Добре поінформований С. Ю. Вітте писав, що влітку 1911 р. Микола II зауважив, звертаючись до прем'єр-міністра: «А для вас, Петро Аркадійович, я готую інше при-

²⁶ Государственная дума. 3-й созыв. Сессия IV. Ч. 3.— Стб. 786, 789—790.

²⁷ Там же, стб. 770—771.

²⁸ Из переписки П. А. Столыпина с Н. А. Романовым // Красный архив.— 1928.— № 5.— С. 86.

²⁹ Бок М. П. Воспоминания о моем отце П. А. Столыпине.— С. 330.

значення»³⁰. За чутками, припускалися різні можливі варіанти почесної відставки голови уряду: заснування для нього посади східносибірського намісника, генерал-губернаторство на Кавказі та навіть якась висока дипломатична місія за кордоном. Коли стало відомо про те, що на свято відкриття пам'ятника Олександрю II до Києва виїде царська родина разом з урядом, газети почали писати про «лебедину пісню» Столипіна. Одне повинно було, на думку газетярів, заспокоїти опального прем'єра — одержання титулу графа, якого він так довго домагався. Отже, до Києва П. А. Столипін приїхав у гнітючому настрої і, як виявилось пізніше, назустріч своїй смерті.

(Далі буде)

Одержано 10.05.91.

Идет речь о последнем периоде государственной деятельности П. А. Столыпина, рассматриваются сложные отношения премьер-министра с различными политическими силами самодержавной России в 1908-1911 гг.

³⁰ Витте С. Ю. Воспоминания.— Т. 2.— С. 451.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія*

Висвітлюються події 20-х років на Україні, пов'язані з переходом від політики воєнного комунізму до непу, утворенням Союзу РСР, українізацією. Коротко розкривається сутність національного комунізму.

РОЗДІЛ 20

Радянська Україна: Оновлення 20-х років

Після майже семи років світової і громадянської воєн території колишньої Російської імперії, де встановилася влада більшовиків, лежали в руїнах. Тільки на одній Україні бої, розстріли та епідемії, які супроводжували соціальний переворот, а особливо громадянська війна, забрали життя близько 1,5 млн. чол. Брак продуктів харчування, палива та робочих місць змушував сотні тисяч людей залишати міста і йти на село. Виробництво товарів практично припинилося. Повністю виснажене, суспільство було явно не підготовлене для здійснення намічених більшовиками радикальних соціальних перетворень.

Незважаючи на свою перемогу, більшовики — крихітна меншість серед численого і значною мірою ворожого щодо них населення — не могли й далі вести справи так, як їм того хотілося. Смерть Леніна у 1924 р. зумовила кризу в керівництві країни, яка ще більше загострилася внаслідок палкої дискусії в Комуністичній партії з приводу того, який напрям дій обрати їй, щоб створити комуністичне суспільство. За таких обставин партія, борючись за втілення в життя своїх цілей, проводила обережну і гнучку політику. Доки окремі особи та групи населення відкрито не виступали проти радянської політичної системи, втручання уряду в їхні справи було обмеженим.

Гнучка політика Радянської влади дала українцям змогу виграти у двох відношеннях — від поступок, що їх зробив уряд селянству взагалі, та від спроб Радянської влади завоювати собі ширшу підтримку серед неросійських національностей. В результаті у 20-ті роки українська самосвідомість пережила дивний ренесанс, і цей період сприймався багатьма як золотий вік українців за Радянської влади.

Воєнний комунізм і непу

До розвалу економіки країни значною мірою призвела політика, що її проводили більшовики під час громадянської війни. Поставивши собі за мету негайно перевести економіку на соціалістичні рейки і вночі забезпечити продуктами Червону Армію та голодуючі російські міста, більшовики запровадили жорстку економічну політику, яка дістала назву «воєнний комунізм». Вона включала в себе націоналізацію великих маєтків і промисловості, примусову мобілізацію робочої сили, розподіл урядом товарів і продуктів, а також найбільш ненависний захід — експропріацію зерна у селянства.

Перебуваючи під захистом військових частин, більшовицькі чинов-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 6, 7.

ники, мов та сарана, зліталися в українські села і конфіскували там хліб для урядового користування. Кожному селянину дозволялося мати лише близько 30 фунтів хліба на місяць для власних потреб. Щоб сприяти проведенню цих конфіскацій, партія запровадила комітети незаможних селян (комнезами), членам яких відводилася роль першої скрипки при розподілі землі. Вони звільнялися від сплати податків і мали право привласнювати від 10 до 25% «виручки». Більшість робітників та селян відповіли на це припиненням будь-якого виробництва. Сталося так, що, коли нестача продуктів збільшилася, великі території Південної Росії та України охопила посуха. Голод, який виник через це у 1921—1922 рр., звів у могилу сотні тисяч людей на Україні, а ще більше — в російському Поволжі¹. Однак на відміну від того, що трапиться через десять років, Радянський уряд визнав факт голоду 1921—1922 рр. і, щоб допомогти голодуючим, розгорнув велику добродійну діяльність у країні та на міжнародній арені.

Катастрофічна ситуація в економіці призвела до масового розчарування в більшовиках, яке дістало свій вияв у військових заколотах, страйках робітників та великих селянських повстаннях, які охопили Росію і Україну в 1921 р. І хоч Червона Армія й Чека безжалісно придушили ці повстання, Ленін змушений був визнати, що воєнний комунізм був помилкою і що треба піти на поступки, особливо селянству. Неперевершена майстерність Леніна у питаннях тактики, його вміння робити один крок назад з тим, щоб потім просунути соціалізм на два кроки вперед — славетне ленінське танго — були ще раз пущені в хід. 21 березня 1921 р. на X з'їзді партії він переконав опонуючих йому соратників прийняти нову економічну політику (неп). Однак це сталося лише після того, як небезпечне повстання у Кронштадті, що вибухнуло під час роботи з'їзду, яскраво продемонструвало, наскільки непопулярною була тодішня радянська політика. Неп являв собою компроміс, тимчасовий відступ від соціалізму, шанс для країни відновити свої сили після громадянської війни. Головним у непі було намагання заспокоїти селянство і дати йому стимули для підвищення виробництва продукції. Замість реквізицій зерна уряд наклав на селянство поміркований податок, після сплати якого селянин міг продавати надлишки продукції за ринковою ціною. Бідніше селянство звільнялося від сплати податку. Створення колективних господарств було припинено. На Україні більшість земель, які Центральна Рада націоналізувала ще в 1918 р., повторно перерозподілили серед бідніших селян.

Для поживлення інших галузей народного господарства урядовий контроль за внутрішньою торгівлею скасовувався, малі підприємства передавалися їхнім колишнім власникам на умовах оренди і навіть заохочувалися іноземні капіталовкладення. Проте, хоч Ленін і хотів піти з капіталізмом на тимчасовий компроміс, він усе ж не мав наміру відкинути свою мрію про створення соціалістичної економіки. Тому уряд зберіг контроль над «командними висотами» економіки — такими, як важка промисловість, банки, транспорт і зовнішня торгівля.

Неп досяг великих успіхів. Маючи гарантовану можливість продавати свою продукцію голодним мешканцям міста за хорошу ціну, 5-мільйонні селянські господарства швидко піднесли свою продуктивність. На початок 1927 р. кількість оброблюваних земель перевищила вже на 10% рівень 1913 р. Тим часом зорієнтована на споживача промисловість, що ожила завдяки так званім непманам і дрібним підприємцям, які діяли з дозволу уряду, також досягла передвоєнного

¹ Р. Сербін стверджує, що, хоч голод 1921 р. в Росії був викликаний стихійним лихом, на Україні він виник головним чином як наслідок економічного та політичного курсу Радянської влади. Див.: його працю: *Famine in 1921—1923: A Model for 1932—1933?* // Serbin R., Krawchenko V. *Famine in Ukraine, 1932—1933.*—Edmonton, 1986.—P. 147—178.

рівня. Відставала тільки важка промисловість, яка перебувала під контролем держави. Коли до людей повернувся достаток і кошмарні роки громадянської війни почали забуватися, український селянин пішов на мирову з більшовицьким режимом, до якого раніше він ставився з таким недовір'ям.

Утворення Радянського Союзу

Хоч Ленін та більшовики й не поспішали визнати важливість націоналізму, все ж вони, прийшовши до влади, ставилися до нього з обережністю. З одного боку, в роки громадянської війни більшовики виступали на підтримку національного самовизначення «аж до відокремлення та утворення незалежних держав». З другого ж боку, вони намагалися розгромити національні рухи, твердячи, що їх очолюють «буржуазні елементи», які не будуть і не зможуть діяти в інтересах робітничого класу. Однак, завдавши поразки «буржуазним націоналістам», більшовики, чия влада серед населення була, як і раніше, далеко не надійною, змушені були дійти згоди з радянськими урядами неросійських народів, які вони самі поставили.

Незважаючи на те, що Комуністична партія з центром у Москві повністю контролювала Радянський український уряд, вона не могла розпустити або поглинути його. Надто численними були прецеденти, які робили такий крок недоцільним. У Брест-Литовську більшовицька Росія визнала Центральну Раду та її Генеральний Секретаріат як суверенний уряд незалежної держави. Дійшовши аж до визнання суверенності українського «буржуазного» уряду, більшовики навряд чи змогли б зробити менше щодо Радянського українського уряду. Тому останній мав розглядатися, принаймні теоретично, як суверенна влада. В результаті Радянський уряд України аж до 1923 р. проводив зовнішню політику (уклавши самостійно 46 угод) та зовнішню торгівлю окремо від Радянської Росії і навіть почав закладати підвалини для створення своєї Радянської української армії.

У лавах більшовиків на Україні були сильні групи, які виступали за українську радянську державність. Вони складалися головним чином з колишніх боротьбистів та укапістів, які 1919 р. розірвали зв'язки з українськими есерами та соціал-демократами і перейшли на бік більшовиків. З цих двох партій набагато численнішими і впливовішими були боротьбисти, очолювані Олександром Шумським, Василем Блакитним і Миколою Шинкарем. Вони, як народницька за своїм характером партія, мали набагато міцніший зв'язок з українським селянством, ніж більшовики. Фактично після поразки другого Радянського уряду України наприкінці літа 1919 р. боротьбисти навіть робили спроби зайняти місце більшовиків як лідерів комуністичної революції на Україні. Врешті-решт вони змінили свою назву на «Комуністична партія України (боротьбистів)» і на початку 1920 р. звернулися до Комуністичного Інтернаціоналу з проханням прийняти їх у цю організацію як окрему партію. Однак після того, як контрольований Москвою Комуністичний Інтернаціонал відхилив їхнє прохання, боротьбисти змушені були оголосити про свій саморозпуск. Оскільки більшовики відчували гостру потребу в членах партії, які б говорили українською мовою, близько 4000 боротьбистів було згодом прийнято до лав ВКП(б). Їм було надано високі посади в Радянському українському уряді, що дало можливість багатьом з цих національно свідомих лівих радикалів продовжувати боротьбу за українську державність усередині радянського режиму.

Партія укапістів, яка налічувала кілька сотень членів, пройшла аналогічний шлях. Вона також робила спроби позбавити більшовиків їхньої зброї, намагаючись бути схожою на них. Називаючи себе Українською Комуністичною партією, укапісти намагалися — так само

безуспішно — увійти до Комуністичного Інтернаціоналу. В 1925 р. вони були змушені розпустити свою партію, і певна їх кількість, включаючи керівників УКП Михайла Ткаченка та Юрія Мазуренка, увійшла до лав більшовицької партії з тих самих міркувань, що й боротьбисти, — аби впливати на її українську політику зсередини.

Крім цих елементів, які пізно влилися до більшовицьких лав і чия відданість більшовицькій справі була сумнівною, знайшлося кілька старих українських членів партії, які на відміну від вищезгаданих широкі прагнули перемоги комунізму на Україні. Вони вважали, що найкращий шлях для досягнення цієї мети — «українізація» більшовизму з тим, щоб зробити його привабливішим для українців. Це насамперед означало, що Радянський уряд мав стати також і українським урядом. Микола Скрипник, близький соратник Леніна і провідний діяч усіх трьох Радянських українських урядів — найвидатніший представник цієї групи. Нарешті, була й певна кількість більшовиків неукраїнського походження, кровно заінтересованих у збереженні українського самоврядування. Це, наприклад, Християн Раковський, зрусифікований болгарин румунського походження, голова Радянського українського уряду, який у 1919 р. з презирством ставився до українських національних бажань, а в 1922 р. дійшов висновку, що чим більше влади матиме цей уряд, тим більшою владою користуватиметься він особисто. Тому Раковський також став переконаним антицентралістом і захисником української автономії.

Погляди та настрої, про які йшлося вище, набрали поширення не тільки серед прорадянськи настроєних українців; вони спостерігалися також і серед членів нещодавно сформованих радянських урядів на Кавказі та в Середній Азії. Навіть Москва погодилася, що військові союзи і пакти про допомогу, які офіційно з'єднували радянські республіки (Червона Армія та партія були реальною силою, яка тримала їх разом) під час громадянської війни, вже застаріли. Тому в останні місяці 1922 р. партія розпочала в Москві велику дискусію про те, якими повинні бути характер і форма стосунків між Російською, Українською, Білоруською і Закавказькою республіками. Оскільки Ленін був тяжко хворим, його участь у цих важливих дискусіях була обмеженою. Ця обставина дала можливість Йосифу Сталіну, який ставав дедалі могутнішим комісаром у справах національностей і генеральним секретарем партії, відіграти в них головну роль. Незважаючи на своє грузинське походження, Сталін був переконаним централістом і антинаціоналістом. Користуючись підтримкою багатьох росіян — членів партії, він висунув план включення неросійських республік у єдину Російську радянську соціалістичну державу. Для заспокоєння національних республік їм пропонувалася культурна автономія у межах Російської республіки. Ця пропозиція викликала обурення серед неросійських більшовиків. Скрипник та інші українці засудили її як шитий білими нитками російський шовінізм. Центральний Комітет більшовицької партії Грузії у повному складі подав на знак протесту у відставку. Султан Галієв, представник більшовиків Середньої Азії, звинуватив партію в тому, що вона підтримує «червоний імперіалізм».

Тоді в справу втрутився Ленін. Він розумів, що, коли Російська радянська республіка поглине інші радянські республіки, це не тільки підірве й без того слабку підтримку більшовиків з боку неросійських республік, а й створить радянській системі дуже погану репутацію в очах колоніальних народів світу. Оскільки російський націоналізм та централізм являли собою загрозу перспективам світової революції, Ленін заявив, що він оголошує «великоруському шовінізмові ... бій не на життя, а на смерть»², і запропонував, щоб усі радянські республіки утворили «союз рівних».

² Ленін В. І. Записка Л. Б. Каменеву про боротьбу з великодержавним шовінізмом // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 203.

Аби продемонструвати добровільність союзу, Ленін вніс пропозицію, щоб кожна республіка мала право виходу з нього. Це положення зафіксувала Радянська Конституція 1924 р. Права урядів були влаштовані так, що певні справи залишалися виключно в компетенції тієї чи іншої республіки; у вирішенні інших питань мали брати спільну участь як республіканські, так і всесоюзні міністерства; ще певне коло питань повинно було вирішуватися тільки всесоюзним урядом. Таким чином, теоретично виключна юрисдикція Радянського українського уряду поширювалася в межах своєї республіки на сільське господарство, внутрішні справи, юриспруденцію, освіту, охорону здоров'я і суспільний добробут. У справах, що стосувалися продуктів, робочої сили, фінансів, контролю і національної економіки, він повинен був поділити владу із всесоюзним урядом. Зовнішні відносини, справи армії та флоту, зовнішня торгівля і засоби зв'язку мали стати виключною компетенцією всесоюзного уряду з центром у Москві.

Однак під впливом Леніна у план створення СРСР було внесене застереження, що мало вирішальне значення. Надзвичайно важливе право національних республік — право на відокремлення, як вищий доказ суверенності тієї чи іншої республіки, могло бути застосоване тільки в тому випадку, коли б на це погодилася Комуністична партія. Оскільки ж остання залишилася високоцентралізованою і в більшості своїй російською організацією з центром у Москві, надії на одержання такої згоди в майбутньому були дуже маловірогідними. Таким чином, план Леніна, передбачаючи створення федералістської структури (або фасаду, як дехто її називав) з метою заспокоєння неросіян, забезпечував водночас цілковите збереження політичного контролю в руках московської партії.

Хоч Ленін у своїх поглядах на союз явно віддавав перевагу пропозиціям, висунутим Сталінім, все ж неросіяни, й особливо українці, одержали щодо своїх прав серйозні гарантії. Тому 30 грудня 1922 р. вони зустріли схвалення з боку представників Російської, Білоруської, Закавказької та Української Радянських республік, і Союз Радянських Соціалістичних Республік було створено.

Увійшовши до складу Радянського Союзу, Українська республіка стала його другою найбільшою складовою частиною (Російська республіка була набагато більшою, ніж усі інші республіки). Вона займала територію в 450 000 квадратних кілометрів, на якій проживало понад 25 мільйонів людей. Столицею республіки було обрано Харків, тому що він не викликав таких живих асоціацій з колишніми українськими урядами, як Київ. Спочатку територія республіки була поділена на 12 губерній; у 1925 р. в процесі адміністративної реорганізації було створено 41 округ; а в 1939 р. їх знову реорганізували в 15 областей. Велика частина неукраїнського населення республіки, якого налічувалося понад 5 млн. чол., проживала в 12-ти спеціально створених адміністративних районах.

Існують різні версії пояснення причин, з яких СРСР обрав псевдофедеративну форму свого устрою. Деякі західні вчені стверджують, що це було тільки вмілим маскуванням, необхідним для того, щоб російський центр знову закріпив за собою контроль над неросійською периферією. Інші — розглядають федеративну структуру як свого роду поступку переможного, але слабого радянського режиму, котру він змушений був зробити національній свідомості неросійських народів, що народжувалася. Радянські автори розглядають свою федеративну систему як успішну спробу створення нової і кращої структури, в межах якої різні народи могли гармонійно співіснувати і вільно розвиватися.

Однак структура СРСР не давала можливості народам, що входили до неї, вести свої справи так, як вони того хотіли. Найвищий рівень прийняття рішень щодо України, як і раніше, знаходився у Москві,

а не в Харкові. В українців як у народу також не спитали їхньої думки про створення союзу. Маленька і переважно російська партія, по суті, сама вирішувала, яким має бути характер стосунків між Україною та Росією.

Проте було б помилкою стверджувати, що українці й інші неросійські народи аж нічого не одержали від федеративних перетворень Радянської влади. За царів українська мова, культура і все, що стосувалося національних особливостей українців, жорстоко придушувалися. Самі кордони України не були чітко визначені, і щодо них застосовували такі розпливчаті терміни, як «Південний Захід» або «Малоросія». На відміну від цього, за Радянської влади Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) стала являти собою чітко визначену національну й територіальну цілісність, яка мала власний адміністративний центр і апарат. Таким чином, українці остаточно здобули собі територіально-адміністративний устрій, який віддзеркалював їхні національні особливості. Це було дещо з того, чого вони не мали з часів козацької гетьманщини, яка існувала у XVIII ст.

Українізація

Незважаючи на те, що під час громадянської війни більшовики обіцяли поважати право націй на самовизначення, незважаючи також на створення національних радянських республік та показну федеративну структуру Радянського Союзу, Комуністичній партії, як і раніше, у перші роки свого перебування при владі бракувало вагомій підтримки серед неросіян. Більшовики продовжували залишатися маленькою і в своїй основі російською та міською організацією, яка почувалася досить незатишно в середовищі політично непевних селянських мас і неросіян, чия лояльність була сумнівною. Україна, як відверто визнавав сам Сталін, була особливо «слабким пунктом» Радянської влади. Через це, заспокоївши селянство непом, партія зробила спробу здобути собі ширше визнання і підтримку з боку неросіян.

У 1923 р. на своєму XII з'їзді ВКП(б) почала політику пристосування до місцевих умов, або коренізації («укорінення»). Вона поставила завдання розгорнути широку діяльність з метою залучення неросіян до лав партії та до державного апарату. Радянські офіційні особи орієнтувалися на вивчення та вживання мов місцевих жителів. Партія закликала також подати державну підтримку культурному та суспільному розвитку народів. Українці назвали цю політику «українізацією».

Однак для того, щоб українізація могла бути втілена в життя, мали відбутися зміни в партійному керівництві України. Воно на той час складалося головним чином з радянських офіційних осіб, які були направлені з Росії, або з місцевих євреїв. Ці люди здебільшого погано розуміли суть українізації, а ще менше вони були схильними втілювати її в життя. І справді, багато з них ставили собі за мету підтримувати вищість росіян над «місцевими». Наприклад, один з найбільш високопоставлених чиновників КП(б)У Дмитро Лебідь був росіянином, який навіть не старався приховувати свого ворожого ставлення до української мови, місцевих звичаїв та українізації взагалі. Він висунув теорію «боротьби двох культур», згідно з якою стверджувалося, що оскільки російська культура на Україні мала за своїх носіїв прогресивний пролетаріат і місто, тимчасом як українська культура була пов'язана з відсталим селянством та селом, — російська культура неминуче восторжествує, і обов'язок комуністів полягав у тому, щоб підтримувати цей «природний процес».

Незважаючи на те, що погляди Лебеда поділяло багато його покровителів у Москві, все ж вони були визнані передчасними, і він разом з деякими іншими високопоставленими чиновниками КП(б)У був

відкликаний. Їхні посади зайняли такі вірні й слухняні представники Москви, як Лазар Каганович — український єврей, що прибрав до своїх рук керівництво партійним апаратом на Україні і був готовий здійснювати далі курс партії на українізацію, або українці, які щиро хотіли, щоб українізація була проведена. Серед останніх були: Влас Чубар, який замінив Раковського на посту голови Радянського українського уряду; Олександр Шумський, у минулому боротьбист, який став завідуючим відділом пропаганди і агітації; всюдисущий старий більшовик Микола Скрипник, який став комісаром юстиції. Тільки тоді, коли твердолобі «російські бюрократи та шовіністи», як їх називав Ленін, були звільнені зі своїх посад, Радянський український уряд дістав змогу реалізувати нову політику.

Метою перших заходів, спрямованих на здійснення політики українізації, було розширення сфери вживання української мови, особливо в партії та урядових установах. Необхідність такого кроку була очевидною: у 1922 р. на кожного члена КП(б)У, що регулярно вживав українську мову, припадало сім чоловік, які користувалися виключно російською, а в урядових установах це співвідношення становило один до трьох. Для того, щоб встановити рівновагу, урядовим і партійним особам було наказано в серпні 1923 р. закінчити спеціально організовані курси української мови. Тим, хто не міг їх успішно закінчити, загрожувало звільнення з роботи. На 1925 р. представники бюрократії одержали інструкцію вживати українську мову в урядовому листуванні та публікаціях. А 1927 р. Каганович заявив, що «всі партійні справи вестимуться українською мовою»³. Незважаючи на помітний брак натхнення серед багатьох неукраїнців у партії та держапараті, нова політика дала вражаючі результати. Якщо в 1922 р. тільки 20% справ адміністративного апарату велося українською мовою, то на початок 1927 р. цей показник зріс уже до 70%.

Водночас збільшилася кількість українців, що працювали в державному апараті республіки. У 1923 р. лише 35% державних службовців і 23% членів партії становили українці. На 1926—1927 рр. їх частка зросла відповідно до 54% і 52%. Та хоч у партійних і державних організаціях вони й становили більшість, українці, прийшовши сюди пізніше, були сконцентровані головним чином у нижчій ланці апарату. Наприкінці 20-х років їх представництво в Центральному Комітеті КП(б)У не перевищувало 25%.

Процес українізації проникав у всі сфери життя Радянської України. Найбільш сильно він зачепив освіту. На відміну від царського режиму, Радянська влада приділяла їй надзвичайно велику увагу, і її досягнення в цій сфері були справді вражаючими. Той факт, що Радянська влада робила такий наголос на освіті, можна пояснити кількома причинами: з ідеологічної точки зору радянське суспільство, якщо йому судилося стати взірцем нового ладу, мало бути добре освіченим; більше того, освічені люди значно підвищували продуктивні можливості та могутність держави; і, нарешті, освіта відкривала чудові можливості для того, щоб укоренити радянські цінності в свідомість нового покоління. Найбільше вражали успіхи Радянської влади у справі ліквідації неписьменності. Під час революції письменним було близько 40% міського населення; через десять років цей показник досяг 70%. На селі кількість письменних за цей час зросла з 15% до 50%. Оскільки масова кампанія за ліквідацію неписьменності проводилася українською мовою, поширення освіти означало водночас і поширення українізації серед сільської молоді.

Рушієм українізації шкільної системи був Скрипник, який з 1927 по 1933 рік очолював Комісаріат освіти. Працюючи майже з одержи-

³ Див.: Krawchenko B. Social Change in the Twentieth Century Ukraine.— Edmonton, 1985.— P. 101.

містю, він добився того, що в 1929 році, коли процес українізації досяг високого рівня, понад 80% загальноосвітніх та 55% недільних шкіл і 30% інститутів університетського рівня вели документацію тільки українською мовою. Більш як 97% українських дітей навчалося своєю рідною мовою. Російська та єврейська меншості мали можливість вивчати російську, але передбачалося, що й вони пройдуть кілька курсів української мови. До революції, коли українських шкіл практично не було, українофіли могли тільки мріяти про такі умови; через десять років Скрипник зробив їх реальністю.

Успіх у проведенні цих заходів мав ще більше значення, коли врахувати труднощі, з якими довелося при цьому зустрітися, і особливо — брак кваліфікованих учителів. Здійснення програми українізації потребувало 100 000 педагогів, а їх було тільки 45 000. У відчаї Скрипник зробив спробу перевезти на Україну кілька тисяч учителів з Галичини, однак йому не вдалося одержати на це дозвіл Москви, можливо, тому, що Радянська влада боялася високорозвинутої національної свідомості галичан. До того ж не вистачало багатьох підручників. Ще однією проблемою, яка особливо гостро заявила про себе на університетському рівні, стала відмова багатьох росіян, що становили на факультетах більшість, вживати для цілей вищої освіти «селянську» мову. Типовою щодо цього була думка професора Толстого, який, зокрема, заявив: «Я вважаю... всіх товаришів, що переключилися на викладання українською мовою, ренегатами»⁴. Та невдовзі навіть в університетах студенти-українці вже становили більшість. Швидкий розвиток процесу українізації шкіл викликав загальний настрій національного оптимізму, що його відзначив у своєму коментарі письменник Борис Антоненко-Давидович. «В марші мільйонів людей по шляху до української школи» він вбачав «вогонь великого відродження»⁵.

Це ж відчуття відродження спостерігалось і в україномовних засобах масової інформації, які зазнавали жорстоких репресій з боку царського режиму і негативного ставлення до себе у перші роки Радянської влади. У 1922 р. тільки 27% книжок на Україні було видано українською мовою. В цей час виходило менш як 10 україномовних газет та інших періодичних видань. На початок 1927 р. загальна кількість книжок, виданих українською мовою, значно перевищила 50%, а в 1933 р. з 426 газет республіки 373 були україномовні.

Під впливом головним чином Скрипника, який неодноразово скаржився на те, що Червона Армія діє в республіці як провідник русифікації, українську мову було запроваджено в школах по підготовці комскладу й у великих резервних підрозділах, дислокованих на Україні. Існували навіть плани реорганізації армії на територіальній основі. Це може здатися дивним, але такі відомі неукраїнські командири червоноармійських військ на Україні, як Михайло Фрунзе та Йона Якір, підтримали ці проекти.

Для досягнення переконливих результатів у справі українізації потрібно було ліквідувати культурну монополію росіян у містах. Зміни соціально-економічного характеру, які мали місце в 20—30-ті роки, давали українцям підстави вважати, що це можна зробити. Широка радянська кампанія за індустріалізацію, яка почалася в 1928 р., створила великий попит на промислових робітників. Водночас політика колективізації зігнала багатьох селян із землі. Внаслідок цього маси українського селянства ринули у міста, значно змінивши етнічний склад пролетаріату і міського населення в цілому. Якщо у 1923 р. українці становили 38; 7 і 16 відсотків жителів таких великих індустріальних центрів, як Харків, Луганськ і Дніпропетровськ, то через десять років їх частка збільшилася тут відповідно до 50, 31 і 48 від-

⁴ Кrawchenko В. Op. cit.— P. 92.

⁵ Антоненко-Давидович Б. Землею українською.— Львів, 1942.— С. 148.

сотків. У середині 30-х років українці становили більшість населення великих міст. І на них справляли надихаючий вплив програми з українізації, які орієнтували не на прийняття мови російської, як це робилося раніше, а на збереження мови української. Тому складалося враження, що культура й мова сільської більшості незабаром поглине культуру та мову міської меншості.

Успіх політики українізації, яка, однак, не пішла так далеко, як того хотілося б Скрипнику та його прихильникам, пояснювався насамперед тим, що вона була пов'язана із загальним процесом індустріалізації. І не традиціоналізм та патріотизм змушували українців зберігати свою рідну мову; це, швидше, відбувалося тому, що українська мова давала їм кращі, ніж будь-яка інша, можливості здобувати освіту, отримувати корисну інформацію з книжок та газет, зв'язуватися з офіційними особами та виконувати свою роботу. В результаті здійснення програм українізації українська мова та культура перестали бути нивою романтичної діяльності крихітного прошарку інтелігенції та ознакою відсталого селянства. Замість цього українська мова швидко ставала головним засобом зв'язку і самовиразу суспільства, яке перебувало в процесі модернізації та українізації.

Національний комунізм

Завдяки моделям комунізму, які розвинулися в таких країнах, як Китай та Югославія, думка про те, що будь-яка нація може йти до комунізму своїм власним шляхом, поділяється тепер багатьма людьми. Як ми вже бачили, саме українські, а ще грузинські й туркестанські більшовики допомогли Радянському режиму прийти до влади в 1917—1920 рр. і першими пішли у цьому напрямі, ставши піонерами феномену національного комунізму. Прихильники цієї тенденції були відданими комуністами, які щиро вірили, що марксизм-ленінізм — єдино правильний шлях людства до свого порятунку. Разом з тим вони вважали, що для того, аби комунізм досяг найкращих результатів, йому потрібно пристосуватися до своєрідних національних умов різних країн. Цей погляд означав, що російський шлях — не єдиний шлях, і що підходить до комунізму, обрані іншими народами, також мають право на існування. Інакше кажучи, йшлося про спробу підпорядкувати націоналістичні сили будівництву соціалізму шляхом надання комунізму «національного обличчя».

Оскільки український національний рух у Східній Європі був тісно пов'язаний з соціалізмом, ідеї національного комунізму швидко знайшли шлях до сердець багатьох українців у більшовицькому таборі. Ще в 1918 р. два комуністи — Василь Шахрай (перший радянський український комісар зовнішніх справ) і його колега Сергій Мазлах (старий більшовик єврейського походження) різко критикували партію за її лицемірне ставлення до націоналізму взагалі і до українців зокрема. Прямо вказуючи на російський націоналізм, який пронизав лави більшовицької партії, вони у своїх памфлетах «Революція на Україні» та «Що діється зараз на Україні» наголошували, що «доки національне питання не буде розв'язане, доки одна нація правитиме, а друга буде змушена коритися їй, доти те, що у нас є, не буде соціалізмом»⁶.

Через рік національно-комуністичні погляди в лавах КП(б)У виявилися знову — цього разу в так званій федералістській опозиції, яку очолив Юрій Лапчинський. Ця група закликала до «цілковитої незалежності Радянської Української держави, яка повинна мати всю повноту влади, у тому числі — регіональну та економічну владу, а та-

⁶ Mace G. Communism and the dilemmas of National liberation.— Cambridge, 1983.— P. 42—43.

кож незалежний партійний центр, який ніяким чином не повинен бути підпорядкований Російській Комуністичній партії»⁷. Коли Москва відмовилася розглянути ці вимоги, Лапчинський та його товариші викликали фурор, вийшовши з лав партії.

Як тільки кампанія за індустріалізацію почала набирати силу, національно-комуністичні тенденції на Україні, які ототожнювалися з прізвищами їх головних теоретиків, знову вийшли на поверхню.

Переклад з англійської *В. С. Горака*

(Далі буде)

Освещаются события 20-х годов на Украине, связанные с переходом от политики военного коммунизма к нэпу, образованием Союза ССР, украинизацией. Кратко раскрывается сущность национального коммунизма.

⁷ Лапчинский Г. Гомельское совещание (воспоминания) // *Летопись революции*.— 1926.— С. 41.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

В. І. Стависький (Київ)

До питання про загальноруське літописання 40-х років XIII ст.

Найхарактернішою рисою руського літописання XIII ст. є наявність у місцевому володимиро-ростовському, новгородському та галицько-волинському літописанні загальноруської за своїм характером розповіді про нашествя орд Батия. Всі три її варіанти не мають текстологічної спорідненості, що практично пояснювала б їх появу. Цей факт не знайшов задовільного пояснення в працях дослідників і донині є однією з нерозв'язаних проблем історії літописання.

Описи страшного нашествия на Русь кочовиків у 1237—1241 рр. дійшли до нашого часу у складі літописних зведень не старіших початку XIV ст. у списках другої половини XIV—XVI ст. Їхні джерела можуть бути відновлені лише гіпотетично. Це значною мірою ускладнює роботу й не дозволяє дійти більш-менш твердих висновків без залучення додаткових свідчень середини — другої половини XIII ст., що містять матеріал, який нас цікавить.

О. О. Шахматов пропонував вважати джерелом загальноруських відомостей великокнязівського зведення 1305 р., де був узагальнений матеріал володимиро-ростовського літописання, а також Південно-руського зведення 1304—1305 рр., тобто Галицько-Волинського літопису (далі — ГВл), гіпотетичний Володимирський Поліхрон початку XIV ст. В ньому він убачав загальноруську за складом компіляцію, де об'єднано матеріали Північно-Східної та Південної Русі, що стала наслідком діяльності митрополита Максима після його переїзду (в 1300 р.) з Києва до Володимира. Поширення відомостей Поліхрона дослідник пов'язував із загальноруськими церковними акціями цього духовного владики¹.

М. Д. Приселков переконливо довів неспроможність шахматовської гіпотези про існування Поліхрона початку XIV ст. Появу у галицько-волинському літописанні свідчень про нашествя Батия на землі Північно-Східної Русі він пояснював використанням при складанні Південноруського зведення початку XIV ст. якогось списку Ростовського зведення 1239 р., де буцімто описувались події 1236—1238 рр. Що ж до південноруських відомостей у ростовському й новгородському літописанні, то вчений зв'язував це з використанням Київського літопису 1237 р.²

Лишилися не поясненими шляхи проникнення звісток Ростовського зведення 1239 р. в Галицько-Волинську Русь. Саму ідею його існування піддали ґрунтовній критиці В. Л. Комарович та А. М. Насонов³. У свою чергу, запропонована першим з них гіпотеза про наявність Рязанського зведення 1239 р., де начебто малася розповідь про рать Батия, що завершувалася описом облоги й захоплення Козельська (використана між 1239 та 1246 рр. у новгородському й ростовському

¹ Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв.— М.; Л., 1938.— С. 13, 15, 18—20, 130—131, 365.

² Приселков М. Д. История русского летописания XI—XIV вв.— Л., 1940.— С. 55, 90—96, 150.

³ Комарович В. Л. Из наблюдений над Лаврентьевской летописью // ТОДРЛ.— М.; Л., 1976.— С. 32; Насонов А. Н. История русского летописания XI—XVIII вв.— М., 1969.— С. 192—193.

літописанні), викликала серйозні критичні зауваження з боку А. М. Насонова та А. Г. Кузьміна⁴. Що ж до джерела ГВл, яке розповідало про події у Північно-Східній Русі, то думка А. Г. Кузьміна про те, що літопис цей «відбив, очевидно, якісь розповіді про вторгнення татар на Руську землю, котрі існували на південному заході»⁵, здається не досить обгрунтованою.

В. Т. Пашуто джерелом північноруських відомостей ГВл та південноруських — Новгородського першого літопису за Синодальним списком (далі — НІС) у частині опису нашестя орд Батия вважав загальноруський за своїм змістом Київський літопис 1238 р. Його основний текст завершувався розповіддю про події біля стін Козельська. Він був доповнений окремим описом розорення Києва, який зробив їх очевидець. Включений до ГВл матеріал Київського літопису вчений відносив до часу діяльності митрополита Кирила, за участю якого біля 1246 р. було складено Холмське зведення. З його відвіданням у 1250—1251 рр. Володимира та Новгорода було пов'язане використання Київського літопису в новгородському та ростовському літописанні⁶.

Аналізуючи склад загальноруських літописних зведень XV ст., Ю. О. Лимонов та С. К. Черепанов дійшли висновку, що при їх оформленні поряд з ГВл було використане «південноруське джерело». В ньому розповідь була доведена до середини 40-х років XIII ст. Він не зазнав галицьких редакцій 40—50-х років XIII ст.⁷ На думку Ю. Лимонова, це був Київський літопис, останнім повідомленням якого стала звістка про загибель в 1246 р. в Орді князя Михайла Чернігівського. Потрапивши до Володимирського великокнязівського зведення 1252 р., він став відомий новгородському й ростовському літописанню⁸. С. К. Черепанов серед джерел зведення 1448 р. побачив південноруський літопис, що містив «цілісний варіант розповіді про похід татар на руські землі», включаючи опис штурму Чернігова в 1239 р.⁹ До його висновків приєднався Я. С. Лур'є, який писав про вплив на загальноруське літописання XV ст. якогось південноруського або західноруського джерела, що не збігався з ГВл¹⁰. Нарешті, існує тенденція пов'язувати загальноруський характер матеріалів новгородського, галицько-волинського й володимиро-ростовського літописання про нашестя Батия в 1237—1241 рр. з використанням в них «Сказання про нашестя орд Батия на руські землі». Вперше цю ідею висловив К. Бестужев-Рюмін, котрий розглянув джерела ГВл¹¹. У 1908 р. його гіпотеза знайшла часткове підтвердження у виявленому Х. М. Лопарьовим списку «Слова про погибель Руської землі» з продовженням у вигляді опису розорення Москви й Володимира ордами Батия. На цьому рукопис уривається. Вивчення тексту рукопису, написаного на початку XV ст., який знаходився у Псково-печерському монастирі (більш правильного, ніж усі літописні розповіді, що збереглися), привело дослідника до висновку, що це не літопис, а «особливе Сказання про татарський погром», вступом до якого було «Слово про поги-

⁴ Насонов А. Н. Указ. соч.— С. 185; Кузьмин А. Г. Летописные известия о разорении Рязани Батием // Вест. Москов. ун-та.— 1963.— Сер. 9.— № 2.— С. 55—70.

⁵ Кузьмин А. Г. Указ. соч.— С. 63.

⁶ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси.— М., 1950.— С. 22—23; 43—44; 64—67, 85—86, 91—92.

⁷ Лимонов Ю. А. О южнорусском источнике Московского свода 1480 г. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран.— М., 1963.— С. 146—149; Черепанов С. К. К вопросу о южном источнике Софийской I и Новгородской IV летописей // ТОДРЛ.— Т. 30.— С. 279—283.

⁸ Лимонов Ю. А. Летописание Владимиро-Суздальской Руси.— Л., 1967.— С. 168.

⁹ Черепанов С. К. Указ. соч.— С. 281—283.

¹⁰ Лур'є Я. С. Общерусские летописи XIV—XV вв.— Л., 1976.— С. 99—100.

¹¹ Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца XIV в.— СПб., 1868.— С. 153—155.

бель...»¹². Л. В. Черепнін також виділяв у складі ГВл «Сказання про Батиеве побоїще» як одне з джерел життєпису Данила Галицького, складеного, на думку вченого, в 1257—1258 рр.¹³

Опис облоги й штурму Києва військами Батия, який є у ГВл, а також літописах, що беруть свій початок у зведеннях XV ст., є найбільш цілісною частиною всієї розповіді про ординську навалу. Це дало підставу В. Т. Пашуто навіть виділити його в окрему «Повість». В ній вміщено унікальну «генеалогію» ханів, які начебто брали участь у сутичках біля стін Києва¹⁴. Про це повідомив полонений татарин Товрул. Однак вона не відповідала дійсності, оскільки велика частина перелічених в ній воєначальників (Бурі, Менгу, Гуяк) зі своїми загонами до осені 1240 р., коли почалася облога Києва, за наказом великого хана Угедея була вже в Монголії¹⁵. Характерне завершення «генеалогії» словами «и инех бещисла воевод, ихже не исписахом зде» вказує на те, що її запозичив холмський літописець з якогось писемного джерела, куди вона була вписана зі слів Товрула («исповеда»). Треба гадати, що це було загальноруське джерело, що розповідало і про завоювання ординськими ханами Північно-Східної Русі в 1237—1238 рр., оскільки саме на тому етапі всі названі в «генеалогії» хани були учасниками тих подій. Через те, що у складі ГВл за 1237—1238 рр. є поєднання двох джерел (місцевого й загальноруського¹⁶) — а для холмського переписувача типовим було використання матеріалу останнього; він цілими шматками вставляв його в опис місцевих подій¹⁷ — можна уявити таке: в його розпорядженні було писемне джерело, в якому йшлося про похід ординців на міста Північно-Східної Русі. Вміщену в ньому «генеалогію» перенесли в опис облоги й штурму Києва, щоб підкреслити мужність галицького воеводи Дмитра.

Однак місцеве джерело уривається словами «мы же на преднее возвратимся» саме перед описом того, що відбувалося біля стін Києва. Попереду ж ішов загальноруський текст про завоювання Батием руських земель, який завершує розповідь про невдалу спробу хана Менгу захопити Київ «лестощами» та про втечу князя Михайла в Угорщину. Останню звістку дублює місцеве джерело, що також починається з нього¹⁸. Вставка «генеалогії» в опис розорення Києва жодним чином (текстуально або стилістично) не відмічена. Це було б важко зробити при сполученні двох різних за своїм характером текстів. Усе це дає змогу зробити припущення, що і «генеалогія», і опис розгрому Києва в 1240 р. походять з одного джерела — загальноруського.

Текст ГВл, де йдеться про захоплення Батием Києва, Галицько-Волинської Русі й Угорщини, бере початок в останньому. Завершується він словами «стояша по победе три лета» (далі йде матеріал, який веде своє походження від місцевого джерела і починається так: «преже того ехал бе Данило князь»)¹⁹. Його особливістю є поінформованість про долю київського тисяцького Дмитра, воеводи князя Данила Галицького. Підкреслюється не лише його мужність, що вразила Ба-

¹² Лопарев Х. М. Слово о погибели земли Русской // Арх. АН СРСР, ркп. ф. 107, оп. 1, № 67, арк. 15—18.

¹³ Черепнін Л. В. Летописец Даниила // Ист. зап. АН СССР. — 1941. — № 12. — С. 228—252.

¹⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— Стб. 784—785.

¹⁵ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси.— М., 1967.— С. 117; Рашид-ад-дин. Сб. летописей // Тизенгаузен В. Г. Сборн. материалов, относящихся к истории Золотой Орды.— М.; Л., 1941.— Т. 2.— С. 37; Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г.— М.; Л., 1941.— Т. 1.— С. 195, 199.

¹⁶ Черепнін Л. В. Летописец.— С. 250.

¹⁷ Черепанов С. К. Указ. соч.— С. 281.

¹⁸ Ипатьевская летопись.— Стб. 782.

¹⁹ Там же.— Стб. 787. Загальноруський текст переривається невеличкою вставкою з місцевого джерела — після опису розорення Києва («в то же время ... прихода поганых татар на Киев»).

тия («Дмитра же изведоша язвена, не убиша его мужества ради его»), а й особливий вплив, який через це він здобув. Дмитро заради порятунку Руської землі спробував був націлити завойовників на сусідні держави: «Дмитрови же Къевскому тысяцкому Данилову рекшоу Батыевы: «Не мози стряпати в земле сеи долго время ти есть. На оугры оуже пойти: аще ли встяпаеши, земля ти есть силна, сбероутся на тя и не поустьят тебе в землю свою». Про то же рече емоу, види бо землю гибноущу Роускоюу от нечестиваго»²⁰. Така оцінка діяльності воеводи відповідала духові князівського «Літописця», що мав славити галицького князя²¹. Її поява в загальноруському джерелі холмського переписувача дає змогу вказати на близькість його автора до двору Данила Романовича.

Аналогічну «генеалогію» ординських ханів знаходимо в «Історії монголів», написаній францисканцем Джіованні дель Пано Карпіні, який як легат римської курії в 1245—1247 рр. їздив для переговорів у Каракорум — столицю монгольської імперії. Першу її редакцію, що включала «генеалогію», Карпіні зробив, повертаючись з Каракорума до Ліона (влітку 1247 р. у проміжок між прибуттям до Києва та Польщі). Легат там повідомляє тільки про одну тривалу зупинку у Холмі у серпні місяці (на вісім днів). Тоді, як можна припустити, він і виконав основну роботу, готуючи свій текст. Таким чином, порівняння двох «генеалогій» набуває особливого значення в плані можливого встановлення текстуального зв'язку між ними.

Іх зіставлення навіть при поверховому спостереженні свідчить про їхню близькість. Передусім, очевидною є структурна схожість. Холмський переписувач «генеалогію» починає такими словами: «Се бяхоу братья его (Батия. — В. С.) силнии воеводы». Пано Карпіні ділить свою «генеалогію» на 2 частини: у першій він спиняється на родинних зв'язках чінгисидів, перелічуючи рідних і двоюрідних братів Батия. Друга ж відкривається фразою: «имена вождей суть следующие»²². Це дає підстави вважати, що галицький літописець скоротив джерело, аналогічне тому, яке репродукував Пано Карпіні. На це ж вказує наявність в обох авторів спільних помилок — вони згадують Бурі, котрий був не братом, а племінником Батия, та Субедея, який взагалі не належав до роду Чінгісхана. І ГВл, і «Історія монголів» повідомляють, що Гуюк імператором був обраний на курултаї у серпні 1246 р. Причому роблять це однаково: «который ныне императором» (Карпіні), «бысть каном» (ГВл). Нарешті, обидві «генеалогії» завершують аналогічні фрази: «других же вождей очень много, но имен их мы не знаем» (Карпіні), «и инех бесчисла воевод, ихже не исписахом zde» (ГВл).

Виявлений текстуальний зв'язок між ними не можна зводити до запозичення холмським переписувачем інформації від Пано Карпіні або навпаки. «Генеалогія» з ГВл значно коротша за ту, що вміщена в «Історії». Це виключає можливість перейняття легатом цього матеріалу галицького літописця. Останній у своїй коротенькій «генеалогії» вміщує ряд відомостей, відсутніх у Карпіні, або повідомляє про загальні речі (в більш первинній формі). Так, він згадує Байдара, двоюрідного брата Батия, про якого не знав Карпіні, вказує на відсутність родинних зв'язків Субедея з чінгисидами («не от родоу же его»), чого також немає у Карпіні. Галицький літописець використовує монгольську термінологію в той час, як легат вміщує вже її переклад: у ГВл. Субедей названий «богатоур», а в «Історії» цей термін перекладений («который у них называется воином»). Гуюк у ГВл має титул «кана», а у

²⁰ Там же.— Стб. 785—786.

²¹ Черепнин Л. В. Указ. соч.— С. 229.

²² «История монголов» Иоанна де Пано Карпини / Введение, перевод и примечания А. И. Маленна.— Спб., 1911.— С. 22; The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis, as printed for the first time by Hucluit in 1598. Introduced by Ch. R. Beazley.— London, 1903.— P. 58.

Карпіні — «імператора», причому з тексту «Історії» стає зрозуміло, що легат використовував титул «імператор» для розшифрування слова «кан».

Перелічуючи імена монгольських ханів, Карпіні послідовно корис-тувався їх руськими фонемами. Так, він використав форму «Bati», що відповідає назві «Батий» (ГВл); «Mengu» — «Менгоу»; «Ordu» — «Оурдю»; «Chadan» — «Кадан» (за Хлебніковським списком ГВл); «Суупс» — «Коуюк» (там же); «Веснас» — «Бечак». І лише помилково згаданий племінник Батия має різні фонетичні форми: «Bugin» — «Бирюи».

Все це дає можливість твердити, що галицький літописець і Плато Карпіні запозичили «генеалогію» з якогось загального писемного джерела руського походження, яке вже було у Холмі на час приїзду Карпіні (у серпні 1247 р.)

Воно не обмежувалось «генеалогією» чінгисидів. Описи загибелі чернігівського князя Михайла Всеволодовича (Орда, у серпні 1246 р.), які є в ГВл та «Історії монголів», мають ряд текстуальних збігів²³. Порівняння їх з текстом «Життя Михайла Чернігівського» (з його найдавнішою редакцією кінця XIII — початку XIV ст.)²⁴ свідчить про те, що ці схожості не випадкові. Вони зумовлені тим, що в основу трьох текстів покладене загальне джерело.

Так, Карпіні повідомляє, що князь Михайло «відправився на поклон до Батия». Ці слова — узагальнення більш докладної звістки Життя про витлумачення Батиевими прибічниками причини приїзду князя: «поведаша Батыеви: «Князь... Михайло приехал поклонитя тебе». Настроений античернігівськи холмський переписувач розкриває сенс відвідання князем Михайлом Орди — «еха Батыеви, прося волости своею от него».

Причину відмови князя виконати ритуальні вимоги Батия найповніше описано в Житті, з якого беруть свій початок версії «Історії» та ГВл (незалежно одна від одної):

| Житіє | ГВл | «Історія» |
|---|-------------------------|-----------|
| «Михаила отвеща: «Тобе, Михаил же отвеща: «Аще Михайло «ответил, что цесарю, кланяюся понеже Бог ны есть предал и охотно поклонится Батыю и Бог поручил ти цесарство власть нашу грех ради на- даже его рабам, но не по- света сего, а ему же ся си ших во руже ваши, тебе клонится изображению мер- кланяють не кланяюсь... кланяемся и честь прино- твого человека, так как не достоят крестьяном кла- сим, а закону отец твоих и христіанам этого делать не нятись ему же вы кланя- твоему богонечестивому по- подобает».етеса». | велеению не кланяемся». | |

В Житті є ряд нюансів, що стосуються загибелі князя Михайла. В одних випадках вони виявляються в ГВл, але відсутні в «Історії», а в інших — навпаки. Так, його відмова виконувати ритуальні вимоги Батия, за словами галицького літописця, привела до того, що «Батый же яко свирепый зверь возъярися». Майже однаковими словами передано реакцію хана в тексті Життя: «цесарь же возъярися велми». Тільки в Житті та ГВл повідомляється ім'я вбивці князя — Доман. З іншого боку, лише в «Історії» та Житті розповідається про неодноразові покази Батия виконувати необхідні обряди й про побиття Михайла:

| Житіє | «Історія» |
|---|---|
| «Яша... Михаила и растягоша за руце и за нозе и начаша бити рука- ми по сердцю и посем повергоша нич его на земли и бяхуть и пя- тами». | «И Батый послал одного телохран- ителя который бил его пяткой в жи- вот против сердца...» |

²³ Ипатьевская летопись.— Стб., 795; История монголов.— С. 8.

²⁴ Серебрянский Н. И. Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты.— М., 1915.— С. 115. (Приложения.— С. 63—67).

Унікальним є повідомлення «Історії» про провокуючу роль представників князя Ярослава Всеволодича Суздальського у загибелі чернігівського князя. Його теж виявлено в Житії, щоправда, у трохи притишеній формі, що, очевидно, викликане кон'юнктурними міркуваннями:

Житіє

«Глаголаху предстоящия: «Михаиле, едутъ убивать ваю, Поклонятся и жива будета».

«Історія»

Батий «передал ему через сына Ярослава, что он будет убит, если не поклонится».

Нарешті, в Житії вміщено звістку про перепис населення південноруських земель, здійснений ординськими ханами до від'їзду князя Михайла з Чернігова в Орду: «осадиша я в градах и сочтоша я в число и начаша дань имати на них». Лише Плано Карпіні повідомляє про цей перепис, який, за його словами, провів «некий саррацин», коли легат був ще в «русской земле»²⁵, тобто наприкінці 1245 — на початку 1246 рр.

Таким чином, можна припустити, що спільне загальноруське джерело — у холмського літописця та Плано Карпіні, — де йшлося про нашествя Батия на руські землі, включало також і опис загибелі Михайла Чернігівського. Тобто воно було складене не раніше вересня 1246 р. і не пізніше серпня 1247 р. Поява в той час у Холмі писемного твору, що мав такий глибокий рівень поінформованості у загальноруських питаннях («генеалогія», обрання «каном» Гуюка, обставини загибелі чернігівського князя) і, очевидно, набув поширення на всій Русі*, може бути пов'язана тільки з діяльністю митрополита Кирила, колишнього «канцлера» Данила Галицького.

Повідомлення про побиття князем Михайлом монгольських послів під час його князювання в Києві в 1239 р. (випущене в ГВл), що є в цій редакції Житія, має свою аналогію в тексті Московського літописного зведення кінця XV ст. Дослідники, які вивчають останнє, вбачають в цьому ознаку використання переписувачем «південноруського джерела», що завершувалось звісткою про загибель Михайла Чернігівського. Його не торкнулися галицькі редакції 40—50-х років²⁶. Це дає можливість приблизно ідентифікувати загальноруське джерело ГВл і «Історії» із «південноруським джерелом» літописних зведень XV ст.

На користь такого припущення свідчить аналіз опису смерті у серпні 1246 р. в Орді князя Ярослава Всеволодича. ГВл повідомляє, що його «зелнем умориша». Про це ж пише Плано Карпіні: «все верили, что его там опоилю». Аналогічну звістку вміщують Суздальський літопис за Московсько-Академічним списком, Рогозький літописець за списком 40-х років XV ст., а також літописи, що ведуть своє походження від літописних зведень 1448 та 1480 рр.²⁷ В останніх є свідчення про причетність якогось Федора Яруновича до смерті Ярослава Всеволодича та про те, що перед кончиною князь «многы дни претерпев», «много истомленье подъят». Це підтверджується повідомленням Плано Карпіні, що князь «занедужал и умер спустя семь дней и все тело его удивительным образом посинело». Нарешті, в Рогозькому літописці та літописах, що беруть початок у Псковському зведенні середини XV ст., з'являються повідомлення про загибель в

²⁵ История монголов.— С. 33.

* Про це свідчить факт його використання при укладенні «Житія Михайла Чернігівського», що було неможливо у Холмі.

²⁶ Лимонов Ю. А. Указ. соч.— С. 148.

²⁷ Ипатьевская летопись.— Стб. 808; История монголов.— С. 57; Софийская первая летопись // ПСРЛ.— Л., 1925.— Вып. 1.— Т. 5.— С. 235; Рогожский летописец // ПСРЛ.— М., 1965.— Вып. 1.— Т. 15.— С. 31; Суздальская летопись по Академическому списку // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 1.— Стб. 523.

1246 р. в Орді ще одного чернігівського князя Андрія, про що також розповів тільки Плато Карпіні²⁸.

Таке збільшення відомостей загальноруського характеру в літописанні XV ст. не може бути визнане випадковим. А те, що верхньою межею в усіх випадках є 1246 р., і ці звістки знаходяться в «Історії монголів» (руські відомості з якої не переступають цих хронологічних рамок, хоч текст був написаний уже в другій половині 1247 р.), дає змогу передбачити, що у Плато Карпіні, холмського переписувача, автора «Життя Михайла Чернігівського» та літописців XV ст. при висвітленні подій 1237—1246 рр. було спільне писемне джерело. Очевидно, воно було складене митрополитом Кирилом в першій половині 1247 р. і набуло поширення в Холмі, Новгороді та на землях Північно-Східної Русі внаслідок його постійних поїздок (у 1250—1281 рр.)

Це було загальноруське джерело, практичне позбавлене місцевих нюансів (за характером притаманне митрополичим літописцям). Цим пояснюється настільки повне його використання при укладенні життя Михайла Чернігівського, який втілював у життя ворожу щодо холмського двору політику. Важко сказати, яким чином Плато Карпіні залучив його при написанні «Історії монголів». Вважаємо, що під час нетривалої зупинки в Холмі легат займався цією справою.

Одержано 21.06.88.

²⁸ История монголов.— С. 8; Рогожский летописец.— С. 31; Летопись Авраамки // ПСРЛ.— СПб., 1889.— Т. 16.— Стб. 52. Цікаво, що в описанні розорення Києва в 1240 р. у Софійському першому літопису та Московському зведенні знаходиться фраза, що бере більш прямий початок у Йосифа Флавія («стрели омрачиша свет. И побеженным бывшим горожаном»), ніж відповідний уривок з ГВл («стрели омрачиша свет побеженным»). Важко передбачити, що московські переписувачі самостійно виправляли текст ГВл у дусі галицької літературної традиції, в стилі якої, певно, і було укладене саме їхнє «південноруське джерело» з більш правильним прочитанням.

С. М. Плохій (Дніпропетровськ)

Варшавські українознавчі записки. Варшава, 1989. — Зошит 1. — 256 с.

Жанр рецензії — з певними застереженнями можна вважати її авто-рецензією, — який протягом останніх десятиліть затвердився в нашій історичній періодиці, здається, має свої канони: розмір, структуру, обов'язкові побажання авторові й т. ін. Закони жанру визначаються необхідністю офіційного схвалення праці конкретного історика. Очевидно, що шляхи розвитку вітчизняної бібліоісторіографії мають знаходитись дещо в іншій площині, яка, безперечно, не повинна регламентуватися завданнями атестації кадрів. Один із них — це написання огляду, інший — виступ історика з приводу виходу чиєїсь книги, що передбачає можливість відповіді та продовження полеміки.

Автор цих нотаток передусім робить спробу дати читачам поточну історіографічну інформацію, а також поділитися думками щодо сучасного стану польської україністики. Це — ревію, або огляд нового українознавчого журналу, який почали видавати науковці Польщі.

«Варшавські українознавчі записки» (ВУЗ) — україномовне видання отців василіан, ордену, що в ХХ ст. серйозно піклувався про розвиток української історіографії та археографії. Він дав сучасній українській археографії її найбільш помітну постать — отця Атанасія Великого (1918—1982) — ініціатора та багаторічного видавця багатотомної серії документів ватиканської україніки. Що ж до наукових публікацій, то василіани відновили після Другої світової війни й продовжують друкувати розпочаті в 20-х роках у Львові «Записки чину святого Василя Великого». До першої серії включено монографічні праці, до другої — наукові збірники, третьої — публікації джерел. І от з'явилося ще одне наукове видання.

ВУЗ готує редакційна колегія на чолі з професором Степаном Козаком. До її складу входять василіани: отці Йосафат Романик та Теодорій Янків, світські вчені Степан Заброварний, Михайло Лесів та Володимир Мокрий. «Вихід у світ ВУЗ,— підкреслюється в редакційній статті журналу, — це наслідок змін, що заходять тепер у суспільно-політичному житті Польщі та Радянського Союзу, змін, які є добрим знаменням часу, вселяючим надію на можливість різнобічного громадського життя українців у Польщі» (с. 2). Вже сам факт виходу «Записок» є великою подією в розвитку польського українознавства, адже редакції вдалося об'єднати дослідників-україністів та славістів як українського, так і польського походження. Ця обставина ще більш вагома, якщо розглядати її на тлі спровокованих у середині 80-х років антиукраїнських виступів у суспільно-політичній та науковій періодиці Польщі. Як зазначається у передмові до видання, редакційний колектив сподівається, що «вдається елімінувати з поточного життя чимало між-етнічних упереджень, наболілих історичних конфліктів та «білих (вірні-ше — чорних) плям» (с. 3).

«Варшавські українознавчі записки» — науковий журнал, що сповідує міждисциплінарний підхід до проблем україністики і надає свої сторінки для публікацій з різних галузей гуманітарної науки: літератури, історії, мовознавства, релігієзнавства, культурології тощо. Подібний прийом, мабуть, не потребує особливої популяризації та переліку властивих йому переваг. Основу внутрішньої структури ВУЗ визначають три

розділи: статті; замітки та матеріали; огляди та рецензії. Головними, безумовно, є статті, що хронологічно охоплюють період від хрещення Київської Русі до 40-х років ХХ ст., безпосередньо пов'язані з духовною історією українського народу.

Перший випуск ВУЗ присвячений 1000-літньому ювілею хрещення Київської Русі. Його відкривають статті з історії християнства: С. Козака «Християнізація Київської Русі і питання кирило-мефодіївської традиції», Ан. Поппе «Перші сто років християнства на Русі», Є. Ключовського «Київська Русь Х—ХІІ століть», Б. Кумора «Питання єдності церкви в Київській Русі з католицькою церквою до кінця ХІІ століття», В. Мокрого «Українські поетичні молитви (період Київської Русі)». Ці публікації, безперечно, позначені певними ювілейними рисами. Зокрема, вони підбивають підсумки досліджень у галузі історії християнства не тільки (можливо, і не стільки) в польській, а й у світовій славистиці. Дещо виходить за межі «глобальної» тематики стаття В. Мокрого, цей надзвичайно цікавий огляд давньоруських молитов, виділених автором з різнорідних текстів київської доби (починаючи з «Повісті минулих літ»).

У нашій українознавчій науці є періоди, які дослідники традиційно лишають поза своєю увагою. Серед них, безумовно, так звана литовська доба в українській історії. В «Записках» їй присвячено статтю Мар'яна Юрківського «Староукраїнська сакральна термінологія», де проаналізовано 66 термінів із словника староукраїнської мови ХІV—ХV ст.

Певний тематичний блок формують публікації з проблем української літератури ХVІ—ХVІІІ ст. Це праці Р. Лужного «Релігійна течія в давній українській поезії (1575—1647)», М. Іванека «Мотив смерті в поезії українського барокко», Г. Роте (ФРН) «Деякі аспекти російсько-українських взаємин у давній літературі», О. Гнатюка «Сторінка з історії української духовної поезії — почаївський «Богогласник». До цієї групи має певне відношення й дослідження Ст. Заброварного «Священники — перші просвітителі українського народу в Галичині на зламі ХVІІІ—ХІХ століть».

У ряді статей розглянуто деякі питання мовознавства та літературознавства ХІХ—ХХ ст., зокрема, Т. Голинської «Українська мова в «Граматиці» Михайла Лучкая», М. Лесіва «Власні назви святих у поезії Тараса Шевченка», В. Смирніва «Зображення християнської моралі в «Одержимій» Лесі Українки», Я. Грицковяна «До питання про «Молоду Музу», В. Назарука «Шукаючи гармонії. Деякі аспекти поезії Антонича». За одним винятком усі вони мають літературознавчий характер. Увага до української літератури ХІХ — першої половини ХХ ст. є новою тенденцією для василіанських видань. І пов'язане це, очевидно, із сферою наукових пошуків головного редактора доктора Степана Козака.

Історія греко-католицької церкви у першій половині ХХ ст. висвітлюється в статтях Р. Тожецького «Митрополит Андрій Шептицький і національні проблеми» (написана вона до певної міри в рамках дискусії, що точилася навколо особи А. Шептицького в польській періодиці 80-х років) та Є. Місила «Греко-католицька церква у Польщі (1944—1947)».

Другий розділ «Замітки і матеріали» представлений двома публікаціями. Стаття К. Карабович «Деякі аспекти матеріальної культури Холмщини та Підляшшя» має етнографічний характер. В дослідженні С. Заброварного «Музей «Стривігор» у Перемишлі» йдеться про музей української старовини, який проіснував з 1932 по 1946 рр.

В розділі «Огляди та рецензії» вміщені відгуки М. Юрківського, С. Заброварного та Ю. Якуб'яка на польські та угорські видання, що тією чи іншою мірою стосуються україністики, а також рецензії на праці, які останнім часом надруковані на Україні (М. Чеха на «Ключ ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн., 1991, № 8

розуміння» І. Галятовського (К., 1985), О. Гнатюка на працю Г. Нудьги «Слово і пісня» (К., 1985), Є. Ланди на збірник «Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження» (К., 1984) та Василя Назарука на книгу Г. Ключека про поетику «Сонячних кларнетів» Павла Тичини — К., 1986).

Роблячи певні узагальнення, передусім хотілося б сказати кілька слів про публікації саме українських дослідників у Польщі. Їх автори — майже виключно літературознавці, до сфери інтересів яких входить вивчення української релігійної літератури польської доби (XVI—XVIII ст.) та XIX — перших десятиліть XX ст. Що ж до історіографії, то вона переважно представлена працями з історії церкви. В них пильна увага приділяється подіям XX ст.

Говорячи про дослідження українських науковців у Польщі, не можна залишити поза увагою й те, що тематика їх праць з історії української культури X—XIII ст. досить органічно зв'язана з традиціями галицької історіографії та літературознавства, в тому числі з науковими розвідками василіан XIX — перших десятиліть XX ст. Серед цих традицій, мабуть, найвизначальнішою є увага до західних контактів української церкви та культури в цілому. Мабуть, бажання українських науковців Польщі вивчати ці сюжети і продовжити певною мірою традиції, започатковані їхніми галицькими попередниками, є цілком природним. У майбутньому, очевидно, такі пошуки стануть більш масштабними.

Завершуючи огляд першого випуску «Записок», зазначимо, що загальна для василіанських видань тема історії українського християнства, очевидно, залишиться надзвичайно важливою і в наступних випусках. Разом з тим, судячи із заявленої редакцією платформи, майбутня тематика буде дещо ширшою і пов'язуватиметься з усіма аспектами сучасної українознавчої науки. В цілому ж хотілося б привітати нове варшавське видання, побажати редакційному колективу успіхів у розширенні проблематики публікацій та географії авторів (хоч це, безперечно, не може бути самоціллю).

Одержано 17.04.91.

А. С. ЧАЙКОВСКИЙ.

За нами Большая земля / Помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Украины, 1941—1944 гг.

Киев, Выща школа.— 1990.— 343 с.

Чимало наукових досліджень, спогадів, дисертаційних праць присвячено різним аспектам боротьби народних мас України проти загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. Але питання допомоги радянського тилу партизанському рухові, а також населенню тимчасово окупованої території республіки не знайшли в них належного висвітлення. Певною мірою цю прогалину заповнює рецензована монографія.

Використавши широке коло документів та архівні матеріали, друківані джерела, автор на прикладі України показав роль і значення тилу в організації боротьби за лінією фронту. У залежності від характеру завдань, що доводилося розв'язувати у той чи інший період, котрі були зв'язані з воєнно-стратегічною обстановкою, політичним становищем та економічними можливостями країни, А. С. Чайковський виділяє чотири етапи централізованої допомоги партизанському рухові й підпіллю. Перший — початок війни й до середини 1942 р., тобто до моменту створення ЦШПР та республіканських штабів, у тому числі й УШПР, другий — з літа 1942 р. до весни 1943 р., коли вже сформувалась система керівництва партизанським рухом, оптимальна структура підпільних партійних комітетів та організацій. Третій етап — це початок весни 1943 р.— літо 1944 р. Він знаменував собою докорінний перелом у ході війни. Це був час масового вигнання фашистських загарбників з нашої території, коли за допомогою Великої землі діяльність підпілля й партизанів набула широкого розмаху й організованості. Четвертий починається влітку 1944 р. і продовжується до переможного завершення війни. Він охарактеризувався тим, що крім подання практичної допомоги партизанським формуванням та підпільним організаціям, що ще діяли за лінією фронту, вирішувалися й оргпитання, які стосувалися згортання народної боротьби в тилу ворога, збирання, узагальнення та попереднього аналізу даних про бойові дії партизанів, а також підтримки антифашистського руху в країнах Центральної і Південно-Східної Європи.

На наш погляд, виділення цих етапів цілком виправдано. Адже автор висвітлює характер і конкретні форми допомоги партизанам, спираючись на запропоновану ним періодизацію.

Про широкий діапазон дослідження свідчить його структурна багатогранність. Спочатку А. С. Чайковський досить детально розглядає питання про участь парткомів, органів НКВС в організації партизанського руху, а також роль політorganів Червоної Армії, військових рад фронтів та армій у поданні допомоги в розгортанні збройного опору загарбникам в їхньому тилу. Він зробив правильний висновок, що створення антифашистського підпілля (хоча тут краще підійшов би інший термін — партійне підпілля) стало однією з тих основних умов, що визначили масовий характер всенародного руху проти окупантів, перетворення його згодом на один із стратегічних факторів перемоги над ворогом.

Цілком слушно автор пише про труднощі на шляху організації та становлення партизанського руху й підпілля в перший період Великої

Вітчизняної війни, про невдачі та їх причини. Підкреслюється, що відсутність досвіду, незнання й недооцінка організаційної структури й тактики дій, завчасно розробленої програми і конкретного плану керівництва народною боротьбою, погане озброєння спричинилися не тільки до величезних втрат у ході боїв, а й стали серйозним стримуючим фактором.

Грунтовно розглядаються й інші проблеми. Зокрема, практично вперше в радянській історіографії висвітлені питання організації за участю Великої землі контррозвідальної роботи в тилу ворога для забезпечення безпеки дій партизанів і підпілля. Як підкреслює автор книги, на жаль, через ряд суб'єктивних причин її почали із серйозним запізненням і по-справжньому розгорнули лише в 1943 р. У свою чергу, це теж гальмувало процес піднесення народної боротьби.

В рецензованій праці йдеться про те, що, незважаючи на труднощі, які переживала країна у перший період війни, гостру нестачу озброєння, все ж таки знаходились кошти й можливості для подання матеріально-технічної допомоги патріотам, котрі діяли в тилу противника. Звичайно, спочатку вона була досить незначною, але згодом, у 1942 р., набрала більш ефективного характеру (з 1943 р. стає систематичною). В книзі наведені конкретні цифри, що свідчать про збільшення обсягів забезпечення партизанів України зброєю, боеприпасами, вибухівкою.

Не можна не погодитись з автором у тому, що підтримка Великої землі відіграла важливу роль у розгортанні партизанського руху на тимчасово окупованій території республіки. Разом з тим він дійшов висновку, що наша країна мала можливість і більш повною мірою забезпечувати партизанів зброєю, іншим необхідним спорядженням, медикаментами, радіоапаратурою тощо. Але ж питання упиралося у засоби доставки цих вантажів у тил ворога.

У рецензованій монографії йдеться про гостру нестачу літаків, потрібних діючій армії, та в зв'язку з цим обмежені можливості подання допомоги партизанам (із застосуванням авіації). Автор тут виділяє ще одну причину — недооцінку Сталіним та його оточенням місця та ролі народної боротьби, а також у ряді випадків нерозуміння важливості забезпечення партизанів необхідними для них речами за допомогою літаків, котре виявили деякі відповідальні особи (сс. 256—257, 260, 288 та ін.).

Звичайно, якщо порівняти наведені в книзі дані про кількість зброї, одержаної партизанами через лінію фронту, з числом озброєних народних месників, то стане зрозуміло, що тилове постачання було недостатнім (воно і не могло повністю відповідати масштабам партизанського руху в республіці).

Автор правильно пише, що причиною цієї неритмічності передусім була відсутність централізованого оперативного керівництва партизанським рухом. Становище почало поліпшуватись із створенням Центрального (травень 1942 р.) та Українського (червень 1942 р.) штабів партизанського руху. А. С. Чайковський показує, що насамперед завдяки діяльності УШПР сталися значні зміни у справі організації, озброєння партизанів, забезпечення їх засобами зв'язку, медикаментами тощо.

Автор правильно пише про те, що дальший розвиток партизанського руху багато в чому залежав від наявності досвідчених кадрів керівників та організаторів боротьби з ворогом, а також технічних спеціалістів. У книзі наведені й конкретні дані, що свідчать про масштаби допомоги, яку в цій справі їм подали трудівники радянського тилу. Проаналізувавши фактичний матеріал, А. С. Чайковський дійшов важливого висновку, що у зв'язку з якісним та кількісним зростанням партизанських загонів і з'єднань, наявністю в них значного числа фахівців, командних кадрів, інструкторів підготовка особового складу цих фор-

мувань у тилу поступово почала втрачати свою первісну значущість.

Автор книги торкається й такого питання, як ідейно-політична робота в тилу ворога. В праці вміщено чимало яскравих епізодів, які свідчать про те, що в умовах масованого тиску фашистської пропаганди першочергового значення набувало політичне виховання партизанів і населення. Підпільні парткоми й організації приділяли цьому особливу увагу. Помітна роль, зокрема, відводилась більшовицькій пресі.

Автор дійшов правильного висновку, що, незважаючи на серйозні недоліки й труднощі в процесі налагодження ідеологічної роботи, підпільні комітети й організації, партизанські формування, спираючись на підтримку Великої землі, ефективно використовували різноманітні форми та методи агітації і пропаганди. Вони прагнули добитися головного: підняти український народ на боротьбу проти фашистських окупантів.

Достоїнством рецензованої монографії є й те, в ній вміщено 12 цікавих таблиць. Вони дали змогу автору підрахувати кількість командних кадрів і спеціалістів, перекинутих з радянського тилу до партизанських формувань України, їхню чисельність, озброєння та джерела його поповнення, число його основних видів, боєприпасів та медикаментів, охарактеризувати тематику передач відділу радіомовлення (українською мовою) Всесоюзного радіокомітету тощо.

Відзначаючи позитивні риси рецензованого видання, в той же час варто спинитися й на недоліках, які є в ньому. Передусім поліпшення забезпечення партизанів матеріально-технічними засобами сприяло не тільки розширенню масштабів їх боротьби, а й дало можливість здійснювати бойові операції у тісній взаємодії з частинами Червоної Армії. Про це слід було б сказати в книзі.

Навряд чи можна беззастеречно погодитись з авторським твердженням, що масове підірвання залізничних колій під час проведення операції «Рельсова війна» не завжди давало очікувані результати. Треба мати на увазі, що вона була не вузькою операцією по знищенню рельсів (хоч це і була її головна мета), а багатоплановою, об'єднуючи весь комплекс бойових дій партизанів, спрямованих на ліквідацію ворожих комунікацій.

А. С. Чайковський навів дані про кількість знищених білоруськими партизанами рельсів — за станом на 1 грудня 1943 р. (210 516). Але, крім цього, за два етапи «рельсової війни», що тривала з початку серпня до початку листопада 1943 р., під укіс було пущено 1874 ешелони та 3 панцерника ворога, підірвано 256 залізничних мостів, зруйновано 801 км телефонно-телеграфного зв'язку, знищені десятки тисяч солдатів і офіцерів тощо.

В книзі часто використовується термін «народні месники». В той час, дійсно, так називали партизанів, і це знайшло відбиття в офіційних документах. Але сьогодні, як нам здається, потрібно по змозі відходити від такої назви, оскільки вона не зовсім правильно відображає сутність радянського партизанського руху. Помста не була головною причиною, що викликала хвилю всенародної боротьби проти гітлерівських загарбників, яка розгорнулася на захопленій противником території.

Ці недоліки мають частковий характер і не можуть применшити високу оцінку рецензованої праці, в якій вперше всебічно й ґрунтовно висвітлено масштабну допомогу радянського тилу партизанському рухові й підпіллю на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.

В. І. ЛЕМЕШОНОК (Мінськ)

Одержано 21.04.91

**КУЛЬТУРНЫЕ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ СВЯЗИ УКРАИНЫ
СО СТРАНАМИ ЕВРОПЫ : СБ. НАУЧ. ТР.**

К. : Наук. думка, 1990.— 224 с.

Відомо, якої великої шкоди завдала нашій країні у недалекому минулому майже повна ізоляція від світового культурно-історичного процесу. В ході свого розвитку народи всього світу досягали певних висот в культурі та освіті, завдячуючи багатому в чому взаємовпливу, взаємозбагаченню, найтіснішим стосункам у різних сферах життя. Тому рецензована книга, де висвітлюються історія та традиції культурних зв'язків України з країнами Європи, заслуговує на увагу. В цьому науковому збірнику досліджуються на багатому матеріалі тенденції та закономірності взаємодії українського народу з братніми слов'янськими народами та рядом інших, підкреслюється визначна роль зв'язків, встановлених ще в сиву давнину для розвитку культури та освіти на Україні.

Автори детально розглядають саме позитивний досвід таких різноманітних стосунків, показують, як формувалися високі гуманістичні традиції в найрізноманітніших контактах, роблять спробу подолати деякі односторонні стереотипні підходи, вироблені раніше в нашій історичній літературі. Зокрема, розглядається прогресивний характер династичних зв'язків українських князів та правителів з сусідніми країнами.

Слід зазначити, що вагомою рисою збірника є багатоплановий аналіз культурних та суспільних взаємовідносин. Розглядаючи різні аспекти цієї проблеми, кожен з його авторів порушує певне коло питань, як правило, малодосліджених в історичній літературі. Особливо привертає увагу серед матеріалів збірки спроба знайти нові підходи до аналізу взаємозв'язків Галицько-Волинського князівства і Тирновської Болгарії на початку XIV ст. На основі низки побічних даних та співставлення ряду свідчень та подій обґрунтовується висновок про високу ймовірність існування між Другим Болгарським царством і Галицько-Волинським князівством антиординського союзу. Дальше дослідження цього питання може не тільки підтвердити цю оригінальну версію, а й дати уявлення про роль і місце даного союзу в системі політичних відносин країн Південно-Східної Європи в кінці XIII — на початку XIV ст.

Більшість досліджень збірника присвячені проблемам культурно-освітніх зв'язків. Вже на прикладі IX—XIII ст. показані різноманітні дипломатичні, культурні стосунки Русі з іншими слов'янськими країнами як найважливіша складова частина міжнародної діяльності Давньоруської держави. Можливо, для цього періоду особливо є характерною певна нестача достовірних джерел, фактичного матеріалу, що позначається на дослідженні. І все ж досить широко вдається розглянути вплив Київської Русі в культуру слов'янського світу навіть у той час.

Діапазон досліджень сягає в деяких статтях збірника далі слов'янського світу. Значний інтерес становить аналіз культурних зв'язків між Україною та Грецією, що розглядаються ніби продовженням традицій стосунків між Київською Руссю та Візантією. В цьому плані, очевидно, було б бажано досліджувати й більш ранні україно-грецькі контакти — XIV—XVII ст., про які згадується лише мимохідь. Проте наявність великої кількості різноманітних джерел, цікавих фактів не тільки збагачує нашу уяву про масштаб україно-грецьких контактів в більш пізній період, а й дозволяє визначити динаміку їх зростання протягом XVIII—XIX ст.

Автори збірника особливо увагу приділяють проблемам спілкування, співробітництва між українською інтелігенцією та представниками цієї категорії населення з сусідніх країн. На цілому ряді конкретних прикладів показано, як проходить процес взаємозбагачення творчого

потенціалу діячів культури, науки, освіти кожного народу. Читачі мають змогу побачити вплив не тільки найбільш відомих та загально-визнаних представників інтелігенції, а й тих, кого доля не винесла на гребінь слави, але хто вніс вагомий вклад у культурний та освітній прогрес. Адже це лише невелика частина того величезного пласту трудівників, завдяки яким з покоління в покоління передавалися кращі традиції, зацікавленість та нестримне прагнення до розширення різноманітних контактів і встановлення постійних зв'язків.

Значний інтерес становлять наведені в збірнику маловідомі факти насиченої перекладацької діяльності численних вихованців Київської академії у XVIII ст. Розкривається взаємозв'язок між зростанням попиту на знання та активізацією перекладацької діяльності у той час. Знайомлячись з багатим матеріалом про життя та працю ряду перекладачів, серед яких такі загальновідомі, як Феофан Прокопович, так й ті, хто не здобув такого визнання, але вніс свій вклад у взаємозбагачення культур, ми більш конкретно уявляємо активну участь перекладачів у культурному та суспільному житті XVIII ст.

Важлива сторона перекладацької діяльності тих часів — її вплив на формування ідеології освіченого абсолютизму. На нашу думку, тут було б бажано більш докладно спинитися на аналізі поглядів вихованців Київської академії. Чим вони керувалися при виборі для перекладу тих чи інших книг? Розкриття цього питання тільки збагатило б дослідження.

Чільне місце в матеріалах збірника займає проблема зв'язків між слов'янською інтелігенцією у XIX ст. Адже саме у той час Росія особливо активну роль відігравала у балканській політиці. Це позначалося й на пожвавленні культурно-освітніх контактів. Знайомлячись з різноманітними фактами про діяльність ряду представників південнослов'янської інтелігенції у двох найбільших центрах — Одесі та Харкові, читач має змогу простежити процес їх адаптації до нового, але близького у багатьох відношеннях середовища на Україні. Не можна не помітити, що вихідці із південнослов'янських земель, знайшовши нову батьківщину, зайняли й своє місце в культурно-освітньому житті, внесли помітний вклад в розвиток науки. При цьому увага акцентується на висвітленні переважно долі окремих діячів. Проте, на наш погляд, бажано було б показати також взаємовплив південнослов'ян та декабристів, які діяли на Україні. Не розглянуто й питання про формування революційно-демократичної ідеології серед південнослов'ян. Адже, потрапляючи на Україну з балканських країн, що боролися у той час проти османського гніту, вони не тільки несли до нас традиції власної вільної боротьби, а й сприймали революційно-демократичні ідеї російської, української інтелігенції.

Дуже вдалими, на нашу думку, є звернення в збірці до історичної концепції Духновича — видатного закарпатського історика, письменника, педагога XIX ст., на жаль, ще порівняно маловідомого й нині. Підкреслюється, що його історичні погляди мали переважно прогресивний характер, що насамперед стосується ідеї слов'янської єдності, яка червоною ниткою проходить через праці дослідника. Важливо й те, що показано чіткий взаємозв'язок поглядів Духновича з соціально-політичним та економічним становищем Закарпатської України у XIX ст. Концепція, яку розробляв історик, показана у розрізі його різноманітної діяльності в різних галузях культури та науки. Стрижневим в її основі є доказ автохтонності українського населення Закарпаття. Намагаючись звільнитися від ідеологічних стереотипів минулого, у збірнику зроблено спробу поглянути на прихильність Духновича до ідеї «культурно-національної автономії». Безумовно, що історичні погляди видатного діяча українського національного відродження розглянуті в збірнику під оригінальним кутом зору, з використанням джерел, що лише частково введені на сьогодні до наукового обігу. Проте потрібно все ж

зазначити, що аналіз ідей слов'янської єдності в поглядах Духновича має певну однобічність. Звичайно, для цілісного уявлення про його історичну концепцію та місце в ній ідей слов'янської єдності необхідно було б більш докладно розглянути й консервативну, навіть реакційну, частину його поглядів. Тим більше, що автор нарису, вміщеного до збірника, полемізує з цього питання з іншими дослідниками різних напрямів.

Відзначимо, що серед матеріалів збірника значний пізнавальний та науковий інтерес викликає дослідження про зв'язки Т. Г. Шевченка з російськими та польськими революційними діячами в середині ХІХ ст. Автор цієї розвідки наводить цікаві факти про близьке знайомство Кобзаря з Сераковським, Желіговським, про співробітництво з Плещеевим, Чернишевським, розкриває широку палітру спілкування Шевченка зі своїми однодумцями, показує його вклад у зближення між українцями, росіянами та поляками. На наш погляд, доречно було б докладніше розкрити ще й динаміку взаємовпливу поглядів як Шевченка, так й тих революціонерів-демократів, з якими він був знайомий. Це питання не дістало належного висвітлення, як і проблема, що довгий час замовчувалася у нашій літературі — про існування певних труднощів у відносинах Шевченка, наприклад, з рядом представників російської інтелігенції. Лише мимохідь автор згадує про критику Кобзарем поеми Некрасова «Тишина». На нашу думку, сьогодні особливо потрібне виважене, об'єктивне дослідження всього складного комплексу взаємовідносин Т. Г. Шевченка і видатних представників російської та польської інтелігенції.

На основі вивчення невідомих раніше політичних оглядів Я. Бекмана — керівника Харківсько-Київського таємного товариства — для газети «Київський телеграф» про італійську революцію ми отримуємо чудовий зразок поглядів революційної демократії України 50-х років минулого століття. Багато елементів новизни міститься в аналізі діяльності української революційно-демократичної еміграції в Австро-Угорщині 70-х років ХІХ ст. та її зв'язків з українськими землями, що перебували під владою царської Росії. Читач довідається про широкий спектр невідомої діяльності М. Драгоманова, С. Чудновського, С. Подолінського та багатьох інших відомих діячів.

Проблема зміцнення зв'язків інтелігенції в ХІХ — на початку ХХ ст. розглядається у кількох різнобічних дослідженнях збірника. Гадаємо, обмеження рамок дослідження в цьому випадку дало змогу навіть у незначних за обсягом статтях досить повно показати вклад міжнаціонального співробітництва у розвиток науки, техніки та освіти тощо. Багато цікавих фактів можна зустріти у збірнику, зокрема, про україно-англійські зв'язки наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Хоча в цілому запропоновані рамки досліджуваної проблеми, на нашу думку, не дали змоги докладно висвітлити всі питання співробітництва України та Великобританії у той час.

Звичайно, висловлені нами зауваження аж ніяк не знижують наукової та пізнавальної цінності матеріалів збірника, автори якого, використовуючи ряд раніше незалучених джерел, зробили свій вклад у вивчення культурних та суспільних зв'язків України. Охоплення дослідженням різних історичних періодів, починаючи з Київської Русі та завершуючи початком ХХ ст., дає змогу визначити тенденції розвитку й характерні особливості кожного періоду. Хочеться також висловити побажання, щоб читачі якнайшвидше змогли отримати уявлення про широку панораму найрізноманітніших зв'язків України з Європою й протягом ХХ ст.

Одержано 29.04.91.

Ю. М. АЛЕКСЕЄВ (Київ),
А. Г. ВЕРТЕГЕЛ (Київ)

П. П. Соса (Черкаси)

Читацька конференція «Українського історичного журналу»

18 квітня 1991 р. у рамках республіканських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» відбулася читацька конференція «Українського історичного журналу». Її відкрив заст. головного редактора часопису канд. іст. наук **В. М. Ричка**. Він розповів про роботу редакційного колективу над підготовкою до друку оригінальних матеріалів про історичне минуле. Потім почалася жвава розмова.

Канд. іст. наук **В. П. Лациба** (Вінниця) підкреслив, що викладачі багатьох вузів України у процесі переходу до викладання історії України відчувають потребу у допомозі з боку науковців Інституту історії України АН УРСР. Потрібно оперативнo публікувати на сторінках «Українського історичного журналу» відповідні матеріали з цієї проблематики. Було б добре, щоб редакція започаткувала рубрику «На допомогу викладачеві історії України».

П. П. Соса (Черкаси) розповів про науково-дослідну роботу, яку веде Черкаська обласна організація спілки краєзнавців по Чигиринському історико-культурному заповіднику в зв'язку з підготовкою до 400-річчя з дня народження **Б. Хмельницького**, 500-річчя козацтва на Україні і 225-річчя Коліївщини. Спілка, товариство охорони пам'яток та обласне управління архітектури пропонують Виконкому обласної ради народних депутатів встановити пам'ятники й пам'ятні знаки у місцях визначних історичних подій краю, пов'язаних з козацтвом, а також на честь козацьких ватажків, які діяли на Черкащині. Черкаські краєзнавці пропонують опублікувати на сторінках журналу їхні дослідження, а також маловідомі матеріали з історії краю.

Д-р іст. наук проф. **А. Г. Черних** (Миколаїв) говорила про те, що в публікаціях треба більше уваги приділяти радянському періоду. Необхідно також завести спеціальний розділ, присвячений міжнародним зв'язкам істориків України. Редакція повинна звернути увагу на те, що статті з місць не друкуються. Взагалі дуже важко пробитися на сторінки «Українського історичного журналу». Канд. іст. наук, доц. **В. О. Гавриленко** (Львів) відзначив, що за останні рік—півтора поліпшився зміст журналу. Але львівські історики ставляться до нього зневажливо. Журнал має подбати про об'єктивність при викладі матеріалів. Важливо запропонувати таку тематику, яка б зацікавила ширшу аудиторію читачів з усіх регіонів України. Не завадить і частіше рекламувати його. Він також звернув увагу на те, що потрібно частіше вміщувати на сторінках часопису матеріали, в яких зацікавлені викладачі загальноосвітніх шкіл.

Канд. іст. наук **В. І. Яременко** (Хмельницький) наголосив на тому, що останнім часом журнал став кращим, цікавішим. Змінилося й співвідношення опублікованих у ньому матеріалів. Він, однак, підкреслив, що кожне видання повинно мати свою концепцію.

Чл.-кор. АН УРСР **Ф. П. Шевченко** (Київ) вніс пропозицію звернутися до республіканських міністерств освіти та культури і запропонувати, щоб кожна школа могла передплатити журнал для практичної роботи. Канд. іст. наук **О. І. Гуржій** (Київ) виклав свої міркування щодо збільшення тиражу журналу. Треба редакції виходити на

обласні краєзнавчі організації з тим, щоб домовитись про підготовку матеріалів для публікації.

Бажано було б уміщувати на сторінках часопису, матеріали, що стосуються тільки України, і відмовитись від воєнної тематики. Останнім часом відсутні рецензії на історичні видання. Треба позбавлятися сухих, нецікавих публікацій.

Потім на запитання присутніх відповів В. М. Ричка.

Шановні товариші!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 24 крб., на півріччя — 12 крб., на квартал — 6 крб.

У 1991—1992 рр. «Український історичний журнал» друкує:

— **теоретичні статті:** предмет політології, побутова історична свідомість на порозі змін; сталінщина та соціально-економічні перетворення 30-х років у СРСР; українське село в лабетах економічного застою; Б. Хмельницький і державне будівництво на Україні; Берштейн та його версія соціалізму;

— **питання вітчизняної історії** у дослідженнях зарубіжних авторів — О. Прицака, Т. Гунчака, Р. Сольчаника, В. Косика, С. Величенка, Р. Сербіна, І. Стебельського;

— **статті, що проливають нове світло на історичний процес:** утворення Кримської АСРР; М. С. Грушевський в еміграції; антицерковна політика на Україні 50—60 рр.; охорона пам'яток культури та історії за рубежом; Сальвадор Альенде і Аугусто Піночет;

— **розповідь про німецькі колонії на Україні; діяльність ЧК—ДПУ на Україні в роки громадянської війни; українські січові стрільці; «Бюро» доктора Візенталя; слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі; селянські заворушення на Україні (1921—1923 рр.);**

— **архівні документи про міжнаціональні відносини на Україні (1925—1934 рр.); розкуркулювання на Україні; події вересня 1939 р. в Західній Україні у новому світлі; воєнні події 1941—1942 рр. на Україні; останні дні оборони Севастополя; київські музеї під час фашистської окупації; молдавські літописи про похід Тимофія Хмельницького на Ясси; доповідь І. Х. Баграмяна про Київське оточення; втрати населення України 20—40 рр. за іноземними джерелами; щоденник коменданта Полтавської фортеці Келіна (1709 р.); документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.; середньовічний трактат «Пересторога України»; топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.); антологія найважливіших угод гетьманського уряду України з Росією та Польщею; Комісія старого Києва і Правобережжя;**

— **цикл нарисів «Чужинці про Україну» (з XVI ст.);**

— **цикл розвідок з історії запорізького козацтва (до 500-річчя); статей з історії України істориків з діаспори у США і Канаді; православна церква у 20-ті рр.;**

— **науково-публіцистичні нариси про Б. Шапошнікова, М. Підгорного, П. Шелеста, П. Столипіна, Г. Григор'єва, Мишка Япончика, М. Кривоніса, князя Ізяслава; гетьман Орлик і Франція; В. Косіор; М. Томський;**

— **спогади про перші тижні Великої Вітчизняної війни; трагедія Бабиного Яру; окупаційний режим та підпілля держбезпеки УРСР в Києві у 1941—1943 рр.;**

— **портрети істориків минулого — М. Грушевського, В. Антоновича, Ф. Вовка, С. Оріховського, В. Пискорського, Ю. Сіцінського, В. Пічети та ін.;**

— **новий погляд на проблему: етнічна картина Півдня України за переписом 1897 р.; українсько-польські, українсько-єврейські відносини; українці в Чехо-Словаччині; київсько-новгородські взаємовідносини XI—XII ст.; національна програма М. Драгоманова; «Попівська академія» на Україні; автокефалія православної церкви на Україні; некрополь Успенського собору Києво-Печерської лаври; поранення і смерть генерала Ватутіна; євреї на Україні, в СРСР та світі; шлюб та подружнє життя в Київській Русі; українські анархісти в революції 1905 р.; національне питання в СРСР в 60—70-ті рр.;**

— **твори В. Б. Антоновича «Гетьмани України»; М. І. Костомарова «Юрій Хмельницький», «Іван Выговский»; історія України в публікаціях журналу «Киевская старина».**

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- К созданию труда «История Украины. Краткий очерк»*
Кульчицкий С. В. Между двумя войнами (1921—1941 гг.) 3
- Новый взгляд на проблему*
Универсалы Центральной Рады 20
Гамрецкий Ю. М. Универсалы — определяющие вехи истории Центральной Рады 23
- Малоизвестные страницы истории*
Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (*Продолжение*) 30
Яковлева Л. В. Деятельность Постоянного совещания при СНК УССР по борьбе с бандитизмом в 1921—1923 гг. 42
- 125-летие со дня рождения академика М. С. Грушевского*
Пирог Р. Я. М. С. Грушевский: между историей и политикой (1924—1934 гг.) (*Продолжение*) 54
- К 100-летию украинской эмиграции в Канаде*
Евтух В. Б., Ковальчук Е. А. Украинские канадцы: проблемы социально-демографической интеграции 64

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Колесняк В. Ф. Рабочий класс Украины в годы первых пятилеток в исторической литературе второй половины 50-х — в начале 80-х годов 75

СООБЩЕНИЯ

- Иванова Л. Г. Роль интеллигенции Украины в формировании этносоциального сознания в 30—40-е годы XIX ст. 83

ПО СТРАНИЦАМ ДООКТЯБРЬСКОЙ ПЕРИОДИКИ

- Русина Е. В. «Записки» НТШ 95
Борщак И. Гетман Филипп Орлик и Франция 97

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Драматическая страница истории чеккистского подполья в Киеве (1941—1942 гг.) (*Продолжение*) 112

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Волковинский В. Н., Левенец Ю. А. П. А. Столыпин: из жизни и государственной деятельности (*Продолжение*) 122

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

- Субтельный Орест (Торонто, Канада). Украина. История (*Продолжение*) 131

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Ставский В. И. К вопросу об общерусском летописании 40-х годов XIII в. 141

ОБЗОРЫ

- Плохий С. Н. (Днепропетровск). Варшавские украиноведческие записки — Варшава, 1989.— Тетрадь 1 148

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Лемешонок В. И. (Минск). А. С. Чайковский. За нами Большая земля 151
Алексеев Ю. Н., Вертегел А. Г. Культурные и общественные связи Украины со странами Европы 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Соса П. П. (Черкассы). Читательская конференция «Українського історичного журналу» 157

НОВИ КНИГИ

- Визит М. С. Горбачева во Францию, 28—29 дек. 1990 г.: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1990.—63 с.
- Горбачев М. С. Сохранить и обновить родную страну: Выступления в Белоруссии 26 и 28 февр. 1991 г.— М.: Политиздат, 1991.—32 с.
- Абарннов В. Катынский лабиринт.— М.: Новости, 1991.—207 с.
- Аграрная эволюция России и США в XIX — начале XX века: Материалы сов.-амер. симпозиумов.— М.: Наука, 1991.—359 с.
- Акты социально-экономической истории Севера России конца XV—XVI в.: Акты Соловецкого монастыря, 1572—1584.— Л.: Наука, 1990.—328 с.
- Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы, 1709—1714.— М.: Наука, 1990.—208 с.
- Археологические исследования на Полтавщине: Сб. науч. тр.— Полтава: Полт. краевед. музей, 1990.—117 с.
- Баткин Л. Возобновление истории: Размышления о политике и культуре.— М.: Моск. рабочий, 1991.—301 с.
- Бромлей Ю., Подольный Р. Человечество — это народы.— М.: Мысль, 1990.—392 с.
- Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской Империи: Репринт. воспроизв. изд. 1899 г.— М.: Планета, 1990.—224 с.
- Данилевский Н. Я. Россия и Европа.— М.: Книга, 1991.—574 с.
- XX съезд КПСС и его исторические реальности.— М.: Политиздат, 1991.—416 с.
- Деникин. Юденич. Врангель.— М.: Отечество, 1991.—510 с.
- Дорогами тысячелетий: Сб. ист. ст. и очерков: Кн. 4.— М.: Мол. гвардия, 1991.—288 с.
- Есть город у моря: Краевед. сб.— Одесса: Маяк, 1990.—351 с.
- Иконникова А. Царицы и царевны из дома Романовых: Ист. очерк: Репринт. воспроизв. изд. 1914 г. М.: Нар. книга, 1990.—128 с.
- Кирова К. Э. Заговорщики и народ.— М.: Наука, 1991.—159 с.
- Климковский Е. Я был адъютантом генерала Андерса.— М.: Изд-во МЭИ, 1991.—287 с.
- Константинов В. Фрагменты старины одесской.— Симферополь: Таврия, 1990.—112 с.
- Кулер В. История розги: Т. 1.— 3: Репринт. изд. X.; Интербук, 1991.—599 с.
- Масонство: репринт. воспроизв. изд. 1915 г.: Т. 2.— М.: ИКПА, 1991.—271 с.
- Милюков П. Н. Воспоминания.— М.: Политиздат, 1991.—528 с.
- Октябрьская революция: Мемуары: Репринт. воспроизв. изд. 1926 г.— М.: Орбита, 1990.—426 с.
- Пазленко Н. Полудержавный властелин: Ист. хроника о жизни сподвижника Петра Первого А. Д. Меньшикова.— М.: Политиздат, 1991.—398 с.
- Павло Полуботок — украинский гетман: Сб.— К.: Лыбидь; Кооп. «Полиграфист», 1990.—48 с.
- 1 марта 1881 года: Казнь императора Александра II: Документы и воспоминания.— Л.: Лениздат, 1991.—384 с.
- Россия при царице Софье и Петре I: Зап. русских людей.— М.: Современник, 1990.—446 с.
- Сазинков Б. Воспоминания террориста.— М.: Слово, 1991.—271 с.
- Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым, 1920 г.: Мемуары и документы.— М.: Наука, 1990.—268 с.
- Троцкий И. III-е Отделение при Николае I; Жизнь Шервуда-Берного.— Л.: Лениздат, 1990.—287 с.
- Троцкий Л. Моя жизнь: Опыт автобиографии: Репринт. воспроизв. изд. 1930 г.— М.: Книга, 1990. Т. 1. 328 с. Т. 2. 344 с.
- Уварова Е. Л. М. слодерж и реальности современного мира.— Х.: Основа, 1990.—131 с.
- Хрущев С. Пенсионер союзного значения.— М.: Новости, 1991.—415 с.
- Чернов Ю. Мятный броненосец.— М.: Политиздат, 1990.—351 с.
- Чичуров И. С. Политическая идеология средневековья: Византия и Русь: К XVIII Междунар. конгрессу византинистов.— М.: Наука 1990.—176 с.
- Юденич под Петроградом: Репринт. изд. 1927 г.— Л.: Сов. писатель, 1991.—256 с.

1 крб. 80 к.

Індекс 74499

НАУКОВА ДУМКА

ISSN 0130—5247. Укр. іст. журн. 1991. № 8. I—160